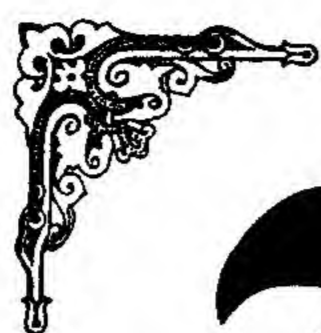
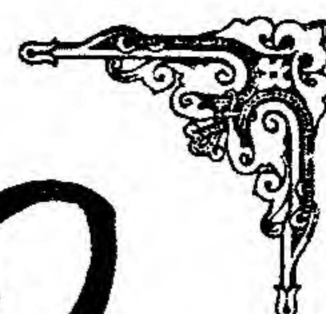
КРАЄЗНАВСТВО

Науково-популярний журнал

1-4'99

Краєзнавство

Науково-популярний журнал

1-4 1999

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Всеукраїнської спілки краєзнавців

Засновник:
Всеукраїнська спілка краєзнавців.
Поштова адреса:
252001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4,
тел. 228-5305, 229-13-88.

1-4
1999

ЗМІСТ

Журнал зареєстровано 6. 12. 1995.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 1722.

Учасникам IX Всеукраїнської наукової конференції "Історичне краєзнавство на зламі тисячоліть"

Дорогі друзі!

На важливому історичному рубежі люди замислюються над тим, якими увійдемо в нове тисячоліття, що передамо у спадок нашим дітям і онукам, чи все зробили, щоб Україна посіла гідне місце у європейській і світовій спільноті.

Розбудовуючи власну державу, ми глибоко усвідомлюємо, що поруч із створенням міцної, динамічної економіки має йти піднесення національної самосвідомості, відродження духовності й культури.

Переконаний: виняткова роль у розв'язанні цього завдання належить краєзнавству, яке з раннього дитинства зв'язує нас з рідною землею, служить своєрідним містком між минулим і прийдешнім. Не можна уявити повноцінного духовного життя без історії наших міст і сіл, неповторних фольклорно-етнографічних пам'яток, унікальних творінь архітектури і мистецтва.

З огляду на це самовіддана, подвижницька праця дослідників рідного краю набуває дедалі більшої ваги, стає важливою складовою частиною процесу державотворення.

Обов'язок центральних і місцевих органів влади повніше і ефективніше використати потужний потенціал краєзнавства для патріотичного виховання народу, відродження історичної пам'яті.

Вірю, що краєзнавство як наука буде піднесене в Україні на належну височінь, а добре ім'я краєзнавця, безкорисливого дослідника місцевої історії оточене увагою органів влади і широкої громадськості.

Бажаю учасникам конференції плідної роботи, а всім краєзнавцям – невтомного наукового пошуку, звершення планів і задумів.

Л. Кучма

Шановні друзі!

Від імені обласної державної адміністрації щиро дякую редколегії журналу "Краєзнавство", дослідникам і літописцям Поділля і України за гарний подарунок – спеціальний випуск журналу, присвячений переважно Хмельницькій області.

Розумію, наскільки складно нині займатися краєзнавчими пошуками. Відсутність необхідної фінансової та матеріальної допомоги значною мірою стримує розвиток історичних досліджень, проте ініціативні науковці та аматори знаходять можливості та спонсорів і втілюють в життя свої творчі задуми і плани.

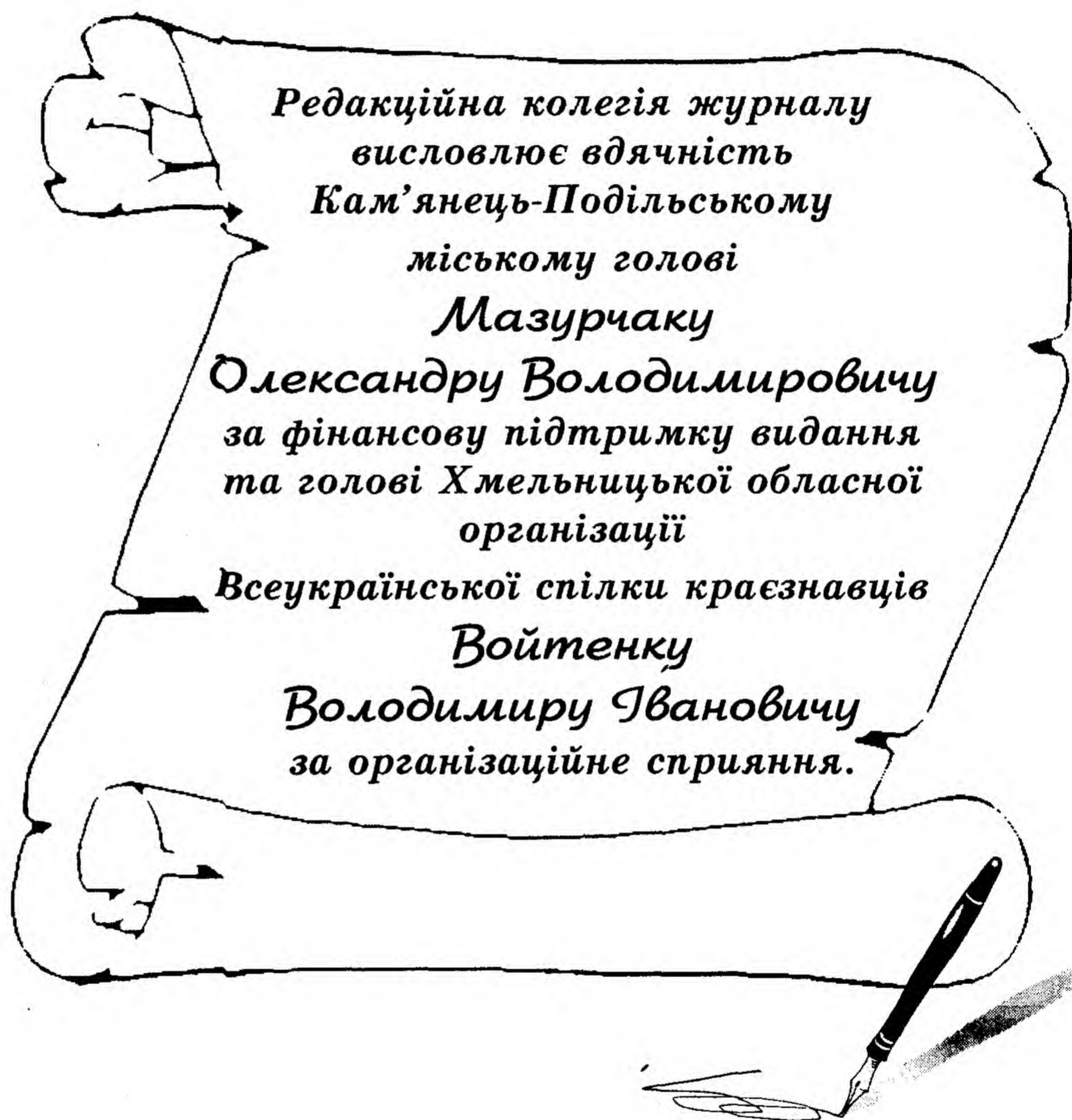
Це, насамперед, стосується ентузіастів – краєзнавців міст Кам'янця-Подільського і Хмельницького, Дунаєвецького, Городоцького, Красилівського, Старосинявського і Теофіпольського районів, активістів обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, інших громадських формувань.

За останні роки значно зросла кількість людей, в першу чергу, вчителів, культосвітніх працівників, журналістів, студентів і школярів, які за велінням серця ведуть дослідницьку і пошукову роботу, спрямовують свої зусилля на виховання в населення Хмельниччини високого почуття патріотизму, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українців і національних меншин, що проживають на території нашої держави і краю.

Ще раз висловлюю щиру вдячність всім, хто причетний до випуску журналу "Краєзнавство", присвяченого історії і культурі Хмельниччини, бажаю кожному здоров'я, добра, щастя і творчої наснаги.

З повагою,

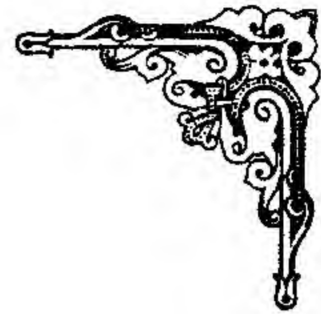
Голова Хмельницької обласної державної адміністрації *В. Лундишев*

Редакційна колегія журналу
висловлює вдячність
Кам'янець-Подільському
міському голові
Мазурчаку
Олександру Володимировичу
за фінансову підтримку видання
та голові Хмельницької обласної
організації
Всеукраїнської спілки краєзнавців
Войтенку
Володимиру Івановичу
за організаційне сприяння.

КРАСА УКРАЇНИ - ПОДОЛЛЯ

ПОНЯТТЯ "ПОДІЛЛЯ" В ІСТОРИЧНИХ ЧАСІ ТА ПРОСТОРІ

Окреслення меж Поділля надзвичайно складна історична проблема, якщо її розглядати стосовно різних епох і, навіть, історичних періодів. Це поняття могло мати різне значення залежно від фізико-географічних, етнічних, соціально-політичних, адміністративно-територіальних та інших впливів і чинників, які часом нашаровувались одне на одне. Сьогодні межі Поділля визначаються частинами Вінницької, Тернопільської, Хмельницької, почасти Івано-Франківської та Львівської областей, у першу чергу з етно-географічних позицій. Але були часи, коли Поділля визначали межі Волинського воєводства, Подільської губернії, а у радянський час існувала Кам'янець-Подільська область, з 1954 року найменована Хмельницькою.

Складність вивчення поняття "Поділля" полягає в тому, як використовується принцип історизму, – чи конкретно-історично, з логічною послідовністю беруться до уваги ті зміни, що визначали це поняття у різні часи.

Більшість дослідників схиляються до того, що назва Поділ, Подолля, Подольє, а вже пізніше "Поділля", приходить на зміну назви Пониззя. Ознака Подільського краю і сьогодні простежується цікавою низкою назв населених пунктів, а саме: Мельниця-Подільська, Скала-Подільська, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, які розташовані в Тернопільській, Хмельницькій і Вінницькій областях.

Поняття "Пониззя" вперше зустрічається у "Руському літописі" під 1227 роком, коли весною "Мстислав дав Галич королевичу Андрієві, а сам узяв Пониззя"[1].

М.Грушевський зауважив, що Поділля територіально формується з XIII ст. під владою татар, але висловлює думку про те, що вперше назва Поділля з'являється у документі "Надання Спиткові" під 1395 р. на заміну назви Пониззя[2]. Дещо раніше датування подає, спираючись на аналіз літописів, М.Крикун. Він пише, що назва краю пов'язується з розгромом татар литовським князем Ольгердом Гедиміновичем 1362 р. на Синіх Водах - лівою притокою Південного Бугу[3] Ф.Шабульдо також доводить, що після розгрому татар влада у межах Кам'янця, Смотрича, Скали, Бакоти і аж до Південного Бугу опинилася в руках литовських князів Коріатовичів і на цих теренах у XIV ст. виникла і згодом закріпилась назва - Подільська земля[4]. Я.Дашкевич згадує про те, що Поділля на європейських картах з'являється у середині XV – початку XVI ст. і з кінця XV ст. на турецьких[5] Він також, всупереч дослідникам, які вважають, що назва "Поділля" стосується пониження рельєфу від Карпат, тобто верхнього Подністров'я і походить від слів "поділ", "долина", стверджує, що назва виникла не у порівнянні з горами, а від території, що розташована серед долин і яка сама складається з долин[6].

Подільською землею після тривалої боротьби з Литовською державою заволоділа Польща, у складі якої з 1434 р. утворюється Подільське воєводство, що проіснувало до кінця XVIII ст. У XV-XVI ст., зауважує М.Крикун, терміни "Подільська земля", "Поділля" частіше використовувались для означення Подільського воєводства, яке обіймало приблизно території сьогоднішньої західної частини Вінницької, південної половини Хмельницької і південної частини Тернопільської областей. У той же час історично формується і одержує відповідну назву Брацлавщина, інша частина Поділля, від Брацлавського воєводства[7].

Л.Баженов, спираючись на попередників, зауважує, що у різних адміністративно-територіальних поділах, за будь-якої влади назва "Поділля" відбивала етногеографічну особливість краю. За часів Золотої Орди - "Подільський туман або тьма", в складі Литовської держави - "Подільське князівство", під владою Польщі - "Волинське воєводство", у складі Росії - "Подільське намісництво" і "Подільська губернія", а з 1920 р. "Подільський край", "Поділля"[8], що відбивається у назві Кам'янець-Подільської області до 1954 р.

На відміну від попереднього нове поняття "Поділля" виникає з кінця XVIII ст., коли за царським указом з повітів Подільського (7), Брацлавського (9), Вознесенського (4) намісництв створюється Подільська губернія, центром якої стало місто Кам'янець-Подільський. До початку XX ст. у складі губернії було 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький, Ямпільський[9]. Подільська губернія була найбільшою адміністративно-територіальною одиницею, яка включала більшість подільських земель і на заході межувала з Австрією, у складі якої також були подільські землі.

На означення території Поділля або Подільського краю накладаються поняття Подністров'я й Побужжя (раніше Побожжя), землі яких розташовані у басейні річок Дністра і Південного Буга і фактично визначають Західне і Східне Поділля, межею яких після 1920 р. була річка Збруч.

Саме після 1920 р. сталися нові зміни. Західне Поділля опинилося в складі Австрії, Румунії, Польщі, а східна частина, внаслідок багатьох адміністративно-територіальних реформ, була розділена між Хмельницькою, Вінницькою і частково Одеською областями. Після ліквідації губерній не було враховано етногеографічних особливостей краю. Слід зазначити, що нині поняття "Поділля" стосується кількох областей України, але окремої адміністративно-політичної, територіальної одиниці з подібною назвою немає.

Правомірним постає питання, яким чином визначати подільські землі сьогодні? Звичайно, що слід дотримуватись історизму і найкраще точно вказувати час і відповідний адміністративно-територіальний поділ. Тобто слід окреслювати Поділля часів Галицько-Волинської держави, в складі Литви чи Польщі з XVI по XVIII ст., Російської імперії з кінця XVIII ст.

Сьогодні "Поділля" - це поняття, яке можна застосовувати у межах етно-культурного історичного регіону, але слід давати означення Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Тернопільської, Хмельницької чи Вінницької областей, до яких можуть належати частини краю.

Отже, просторові характеристики накладаються в часі зі змінами влади. Ці зміни, залежно від того, у складі яких держав перебували землі Поділля, впливали на визначення і характеристики території з погляду історичної географії. Соціально-економічні, культурні та політичні впливи змінювали не лише кордони і поняття, але й суттєво впливали на людські долі, звичаї, традиції, побут, на формування світогляду. Тому не випадково існує термін "Галицьке Поділля", що вирізняє західну частину подільської землі від східної, особливо у питаннях традицій, релігії і церкви, а також певною мірою у мові та побутовій культурі.

Крім дослідників[10], які вивчали природу, географію, історію та культуру Поділля у різні часи, значний матеріал з цікавими відомостями про край можна одержати з енциклопедичних та довідкових видань. Серед них певною інформативністю відрізняється "Радянська енциклопедія історії України", у якій вміщено статті про Поділля, Подільську губернію, Подільське воєводство тощо[11]. Стисле визначення Подільській землі дається в "Українському радянському енциклопедичному словнику": "Подільська земля - історико-географічна область між Південним Бугом і Дністром. Вперше згадується в XIV ст. У 60-х рр. XIV ст. Поділля захопила феодальна Литва, 1434 р. феодальна Польща загарбала Західне Поділля, а після Люблінської унії 1569 р. - Східне Поділля. В 1793 р. Східне Поділля і частина Західного Поділля в складі Правобережної України було возз'єднано з Росією"[12]. Історичну довідку про Поділля з найдавніших часів подає "Довідник з історії України", у якому зазначається, що сьогодні в краї площею близько 61 тис.м^2 живе близько 4,6 млн.чол. населення[13].

Найгрунтовніша довідка про Поділля вміщена в "Енциклопедії Українознавства", підготовленій українськими вченими діаспори і яка сьогодні перевидається в Україні. Разом з різнобічною інформацією в "ЕУ" представлено 8 картосхем, що добре ілюструють природу, населення, історію та культуру Поділля у різні часи, за різних адміністративно-територіальних поділів[14].

Значний історичний матеріал зібрано в багатотомній "Історії міст і сіл УРСР", у томах, що присвячені Вінницькій, Тернопільській, Хмельницькій та іншим областям, які торкаються історії Подільського краю. На жаль, в них зустрічаються певні неточності, як, зокрема, у томі про Хмельницьку область, де вказується, що "серед давньоруських населених пунктів Поділля є 12 літописних міст, а такі згадані в літопису міста, як Ізяслав, Полонне, Тихомль були значними торговельно-ремісничими центрами"[15]. Названі міста належали і належать Волині, а не Поділлю, хоча сьогодні входять до складу Хмельницької області, її північної частини. Інколи зустрічаються терміни, які історично не виправдані. Так, сьогодні не може бути поняття "Подільська Волинь", бо немає Подільської області, а тому може бути Хмельницька Волинь, Тернопільська, Львівська. Так само термін "Галицьке Поділля" і "Галицька Волинь" правомірні лише для використання в історичному часі Галицько-Волинської держави.

Отже, використовуючи історичні поняття простору, які втілені у назвах, слід вказувати час їхнього використання разом із розшифровкою, поясненням приналежності до сучасних адміністративно-територіальних одиниць, наприклад, Кам'янець-Подільського воєводства. Тепер Кам'янець-Подільський, районний центр Хмельницької області.

Григорій Бондаренко

---

1 Руський літопис/Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця.-К., 1989.-С. 383.

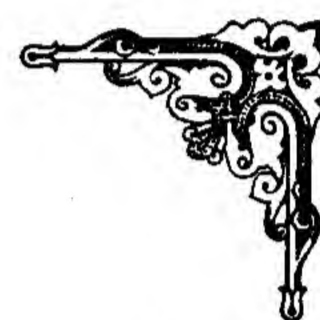
2 Грушевський М.С. Історія України-Руси: в II т., 12 кн.-К., 1993.-Т. 4.-С. 88-89.

3 Крикун Н.Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. Границы воеводств в свете источников.-К., 1992.-С. 6.

4 Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского.-К., 1987.-С. 43, 44.

5 Дашкевич Я. Поділля на картах XV-XVI ст.// Тези доповідей обласної наукової конференції

"Проблеми історичної географії Поділля".-Кам'янець-Подільський, 1982.-С. 131.
6 Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви//VIII Подільська історико-краєзнавча конференція.-Кам'янець-Подільський, 1990.-С. 58-60.
7 Крикун Н.Г. Вказ. праця.-С. 67.
8 Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.-Кам'янець-Подільський, 1993.-С. 6-8.
9 Українська Радянська Енциклопедія.-Т.3.-С.399.
10 Батюшков П.Н. Подолия: Историческое описание.-СПб., 1891; Грушевский М.С. Барское староство: Исторические очерки (XV-XVIII вв.).-., 1894; Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства во времени издания первого Литовского статута.-М., 1892; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.-М., 1885; Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды.-М., 1973; Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство.-К., 1984. та ін.
11 Радянська енциклопедія історії України.-Т. 3.-1971.-С. 399-400.
12 Український радянський енциклопедичний словник.-Т. 2.-К., 1987.-С. 707.
13 Довідник з історії України.-К., 1995.-Т. 2.-С. 376.
14 Енциклопедія Українознавства.-Т. 6.-Львів, 1996.-С. 2131-2145.
15 Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область.-К., 1971.-С. 12.

ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО: ДИСКУСІЙНИЙ АСПЕКТ

Середньовічний Кам'янець-Подільський неодноразово привертав увагу істориків, археологів та архітекторів. Різним проблемам його історії присвячено чимало наукових та науково-популярних праць, які дають можливість вивчати різні аспекти багатогранного життя міста.

Однак, незважаючи на багаточисленні дослідження з історії середньовічного Кам'янця-Подільського, що проводились протягом XIX-XX ст., його першопочатки залишаються дискусійними і сьогодні. В історіографії сформувалось два погляди на цю проблему[1].

Одна з них, що належить Ю.Сіцінському[2] і підтримується Я.Дашкевичем, зводиться до того, що започаткування міста слід відносити до 60-х років XIV ст.[3], коли Поділля потрапило під владу Литви. Підставою для цієї думки слугують свідчення Литовського літопису. У джерелі, в окремому оповіданні "О Подольской земли" записано, що 1362 р. в битві під Синіми Водами литовські, українські та білоруські війська перемогли татар. Поділля переходить під владу Литовського князівства. Литовський князь Ольгерд передає Поділля в управління своїм племінникам - князям Коріатовичам. Останні, читаємо в літописі, "нашли себе крепкое место на реке Смотричь и построили город Смотричь; в другом месте, где были чернцы на горе, они нарядили город Бакоту. Затем, занимаясь охотой, случилось им загнать оленей на тот остров, где ныне находится город Каменец; там они, укрепляя все Подольские города, осели во всей земле Подольской"[4].

З наведеного тексту зрозуміло лише одне: Смотрич як місто було започатковане за часів литовських феодалів. Що ж до Бакоти, про яку сказано, що вона теж заснована у XIV ст., то якби не наявність Галицько-Волинського літопису XIII ст. й археологічних свідчень про місто XII-XIII ст., можна було б слідувати версії Литовського літопису. Щось подібне маємо і з Кам'янцем. Оскільки археологічні матеріали фіксують наявність Кам'янця у XII-XIII ст., то, незважаючи на складність історико-топографічної прив'язки літописних згадок про місто, воно, безперечно, існувало. Стосовно ж розповіді про полювання литовських князів і "вмурування" Кам'янця над р.Смотрич, то в Литовському літописі, на нашу думку, художньо описано процес відбудови міста після того, коли литовські князі осіли по всій Подільській землі.

Друга версія, прихильниками якої виступають С.Плетньова[5], В.Пашуто[6], С.Гуменюк[7], І.Винокур, М.Петров[8] та інші дослідники зводиться до того, що час виникнення Кам'янця необхідно пов'язувати з другою половиною XII - початком XIII ст. В її основі - конкретні археологічні матеріали з території замку, Старого міста і його околиць XII-XIII ст. та свідчення Галицько-Волинського літопису під 1228 р.

Упродовж 60-90-х рр. XX ст. серед науковців та краєзнавців існувала думка, що місто засновано наприкінці XI - на початку XII ст.[9], а найдавнішою писемною згадкою про нього виступав 1062 р.[10] На основі цієї дати 1962 р. громадськість Кам'янця-Подільського святкувала його удаване 900-, а у 1987 р. - 925-річчя.

Я.Дашкевич на підставі скрупульозного вивчення архівних документів XI-XVI ст. довів, що 1062 рік - як найдавніша писемна згадка про Кам'янець - це наслідок сфальсифікованої вірменами у XVI ст. грамоти на їх права щодо самоврядування та на торгівлю. Виявляється, що згадана грамота виникла в середовищі львівських вірмен у другій половині XVI ст. Саме тоді між католицькою та вірменською громадами Львова велась гостра боротьба за різні привілеї. Представники польського патриціату, намагаючись обмежити торгівлю вірмен, стверджували, що вірмени не можуть вважатися рівноправними мешканцями Львова, оскільки вони є пізніми прибульцями до міста. Вірмени ж доводили, що вони є давніми жителями Львова і Русі. І, як наслідок, виникла сфальсифікована ними грамота, на основі якої було прийнято судову ухвалу на користь вірмен. 1641 р. ця грамота у латинському перекладі була вписана до Коронної метрики з довільною датою - 1062 р., чим формально стверджувалася її достовірність[11]. Вважаємо, що 1062 роком вірмени намагалися "засвідчити" своє перебування на Русі ще до зруйнування тюрками у 1065 р. їхньої столиці - міста Ані. Експертиза у XVII ст. не проводилась. Я.Дашкевич аргументовано довів, що 1062 р. вперше ввів у науковий обіг французький сходознавець, місіонер і дипломат Луї Марі Піду Де Сент-Олон (1637-1717 рр.), який провів у середовищі вірмен України близько десяти років і залишив про них у своєму щоденнику різні свідчення. З'ясовується, що Кам'янець 1062 р. з'явився у Марі Піду при вивченні ним питання щодо часу появи вірменських колоній в Україні. Піду належить думка про те, що вірменські колонії виникли в Криму і на Русі в XI ст., після знищення тюрками вірменської столиці міста Ані (1065 р.). Саме Піду ввів у науковий обіг легенду про запрошення вірмен на Русь з Коронної метрики[12]. Звичайно, оригінал грамоти не виявлено, не вдалося ідентифікувати князя Федора Дмитровича, який, начебто, здійснював запрошення вірмен з реально існуючою особою в історії Русі[13]. Крім того, у грамоті в Коронній метриці Кам'янець чи інші міста навіть не згадуться. Текст грамоти такий: "Ось від великого князя Федора Дмитровича косогацьким вірменам (ті), які побажають сюди прийти (і) прийдуть мені на допомогу, і я дам вам волю на три роки, а коли будете мені підкорятися, поселиться хто де побажає"[14]. Я.Дашкевич вважає, що, окрім згаданої псевдограмоти, у Коронній метриці з датою 1062 р., Піду використав ще й відомості вірменського мандрівника Симеона дпір Леаці (1586-1639 рр.), який упродовж багатьох років мешкав у Львові і у своїх "Дорожніх нотатках" виклав концепцію про два шляхи міграції вірмен на Русь у XIII ст. - через Крим та Анатолію, про існування вірменських колоній в XIII ст. у таких містах як Львів, Луцьк, Київ, Володимир і Белз. Про Кам'янець згадки немає. Однак, невідомо з яких причин, анійці XIII ст. у Симеона дпір Леаці, чомусь у Марі Піду перетворилися в анійців XI ст., які, начебто, були запрошені князем Федором на Русь і створили свої колонії у Києві, Львові, Володимирі, Луцьку, Кам'янці, Снятині та інших невказаних Марі Піду містах[15]. Не виключено, що Марі Піду записав до числа названих міст Кам'янець тому, що у його часи в місті проживала найчисленніша в Україні вірменська громада.

Думку Я.Дашкевича про те, що 1062 р. не має під собою реальної основи, підтримують науковці України та Вірменії[16]. Вірно зауважує Я.Дашкевич і той факт, що немає наукових підстав стверджувати про функціонування у 1250 р. вірменської Благовіщенської церкви в Кам'янці-Подільському, про надання кам'янецьким вірменам різних привілеїв 1344 р., а також про діяльність вірменського суду 1350 р., оскільки ці свідчення не спираються на писемні джерела[17]. Ведучи мову про 1350 р., Я.Дашкевич стверджує, що цю дату вірменський історик С.Рошка (1670-1739) помилково прочитав на печатці кам'янецького вірменського суду. 999 р. вірменської ери, який там значиться, відповідає 1549-1550 рр. н.е.[18]

У Київському (XII ст.) та Галицько-Волинському (XIII ст.) літописах Кам'янець згадується під 1196, 1210, 1213, 1214, 1236, 1239, 1240, 1262, 1276, 1277, 1287, 1288 та 1289 рр. Однак виявляється, що у Волинській землі та у Галицько-Волинській державі на ті часи Кам'янців було декілька. Це Кам'янець-Волинський, Кам'янець-Литовський, Кам'янець-Каширський, Кам'янець на Поділлі та інші.

У зв'язку з цим дослідники XIX-XX ст. згадані літописні свідчення про Кам'янець XII-XIII ст. трактують по-різному. Д.Зубрицький вважав, що літописні повідомлення про Кам'янець відносяться лише до Кам'янця на Поділлі[19]. Протилежну позицію щодо думки Д.Зубрицького зайняв Н.Дашкевич. Він стверджував, що відомості у літописах стосуються лише Кам'янця-Волинського[20]. Позицію Н.Дашкевича підтримував і Н.Барсов[21]. А.Андріяшев доводив, що всі літописні свідчення про Кам'янець варто розподілити між Кам'янцем-Волинським, Кам'янцем-Литовським (Лоснянським), Кам'янцем (Камінем)-Каширським і Кам'янцем-Кобринським[22].

Упорядники географічного покажчика до 2-ої книги С.Соловйова "История России с древнейших времен" відомості про Кам'янець у Київському та Галицько-Волинському літописах віднесли до Кам'янця на Волині, Кам'янця на Поділлі та Кам'янця Литовського[23]. До аналогічного розподілу свідчень про Кам'янець приєднався В.Пашуто[24], Л.Ленчевський[25] та

І.Крип'якевич[26]. М.Котляр[27] літописні згадки про Кам'янець відніс до Кам'янця-Каширського, Кам'янця-Литовського і Кам'янця-Волинського на р.Случ.

Більш детальне вивчення літописних повідомлень про Кам'янець під названими роками навело авторів статті на думку, що ідентифікувати їх з Кам'янцем на Поділлі досить важко.

В Густинському літописі Кам'янець згадується під 1226 р. Причому, не просто Кам'янець, а Кам'янець-Подільський. "В лето 6734 (1226) помирися Андрей король Угорский со Мстиславом Галицким, и поять Марию дщерь Мстиславлю за Беля сына своего; и посади Мстиславль Беля зятя своего в Галичу, а сам сяде в Каменци-Подольском"[28]. Інші джерела, а головним чином Галицько-Волинський літопис XIII ст. підтверджує, що вказані події мали місце в історії Галицько-Волинської держави, однак автори Густинського літопису трактували їх по-своєму. Зокрема, Мстислав Галицький ще у 1221 р. віддав заміж свою молодшу дочку Марію не за королевича Белу IV, старшого сина угорського короля Андрія, як про це пише Густинський літопис, а за молодшого його сина - також Андрія. "Мстислав же за радою облудних бояр галицьких оддав дочку свою меншу (Марію) за королевича (угорського) Андрія і дав йому Перемишль"[29]. Крім того, у контексті Галицько-Волинського літопису під 1226 р. Кам'янець не згадується. "Мстислав дав Галич королевичу Андрієві, а сам узяв Пониззя"[30] (Пониззя - найдавніша назва нашого краю, що з'явилася в Галицько-Волинському літописі у 1227 р. З 1362 р. край носить назву Поділля). Відповідно, і його головне місто. Можливо, що автор Густинського літопису вважав Кам'янець у XII-XIII ст. столицею Пониззя. Однак з історичних джерел відомо, що нею Кам'янець став лише з другої половини XIV ст. А у XII-XIII ст. ця роль належала Бакоті. Таким чином, згадка про Кам'янець у Густинському літописі під 1226 р. не може вважатися достовірною.

Серед літописних згадок про Кам'янець виступає повідомлення і під 1228 р., де йдеться про зв'язки з місцем подій - Галицькою землею. С.Плетньова, В.Пашуто та С.Гуменюк пов'язують ці свідчення з Кам'янцем у Пониззі. Згідно з цією літописною розповіддю, у 1228 р. київський князь Володимир Рюрикович разом з Михайлом Чернігівським і половцями на чолі з ханом Котяном напали на володіння Данила Романовича і взяли в облогу Кам'янець: "...І Володимир (Рюрикович) київський князь зібрав (проти Данила) воїнів, і Михайло Всеволодович (чернігівський теж) ...Володимир, отож посадив (хана) Котяня на коня і всіх половців, і прийшли вони до Каменця, - Володимир же з усіма князями, і Михайло з усіма князями... - і обложили Каменець". Для боротьби з об'єднаними дружинами супротивників у Данила Романовича явно не вистачало сил. Тому, з одного боку, він розпочинає мирні переговори з Котяном, аби виграти час, а з другого - звертається за допомогою до Польщі. В літописі читаємо, що "...Павла (посла) свого, послав (Данило) до Котяня, кажучи: "Отче! Одверни війну сю, помирися зо мною". І він, (Котянь), поїхавши, пограбував землю (Галицьку) і пішов у землю половецьку..."[31]. Отже, половці, як стверджує С.Гуменюк, залишили князів поблизу Кам'янця-Подільського, а самі пішли у степи, які розпочиналися відразу за Ушицею, пограбувавши Пониззя[32]. Князі ж, не встигнувши оволодіти Кам'янцем, позаяк на допомогу Данилові рухалося велике військо з Польщі, повернулись.

Звичайно, події під 1228 р. географічно можна пов'язати як з Кам'янцем на Волині, так і з Кам'янцем на Поділлі. З волинським Кам'янцем ці відомості пов'язуються тим, що на ті часи місто було родовим володінням Данила. А Галицько-Волинський літопис повідомляє, що київський князь Володимир Рюрикович та Михайло Чернігівський у 1228 р. напали на володіння Данила, який князював в ті часи на Волині.

Не виключено, що у тому ж році Данило міг перебувати і біля Кам'янця в Пониззі. Адже загальновідомим в історії є той факт, що на 1228 р. Пониззя перебувало у володінні колишнього галицького князя Мстислава Мстиславовича (Удатного), Данилового тестя, який залишив Галицьку землю у середині 1227 р. і перїхав до Торчеська. Галицько-Волинський літопис про цю подію повідомляє, що "...Мстислав дав Галич королевичу Андрієві, а сам узяв Пониззя. Звідти пішов він до (города) Торчського"[33]. Оскільки в ті часи на Пониззя неодноразово зазіхали угорці та поляки, а також київські і чернігівські князі, то Мстислав міг звернутися до Данила за допомогою, щоб захистити цей край. Крім того, Данило ще декілька років вів боротьбу з угорцями за Галицьку землю і Пониззя, аж поки не забрав їх у 1230 р.[34]

В Густинському літописі Кам'янець згадується і під 1241 р. "В лето 6749 (1241) по племении киевском, на лето пойде безбожный Батый на землю Волынскую и Подольскую. И оттоле (от Колодяжина) пойде до Каменца-Подольського и не може его взяти, и Кременца такожде не могоша взяти"[35]. Вважаємо, що автор цих рядків, при викладі подій 1241 р., користувався Галицько-Волинським літописом, де про названі події говориться так: "А коли Батий узяв город Київ і почув він про Данила, що той в Украх є, то рушив сам до (города) Володимира. І прийшов він до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків. Та

не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він до Каменця (та) Ізяславля (і) взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їм нема числа"[36]. Аналізуючи це повідомлення, важливо наголосити, що стосовно локалізації названого Кам'янця існують два погляди. Перший з них зводиться до того, що мова йде про Кам'янець на Волині. Його дотримувалось і дотримується більшість істориків як XIX, так і XX ст. І.Крип'якевич та М.Котляр свою позицію мотивують тим, що названий Кам'янець розташований на одному із давніх шляхів, що вів з Білгорода до Києва через Котельницю, Колодяжне, Полонне, Ізяславль, Шумськ, Кременець, Перемишль і Володимир, яким і рухались війська Батия[37]. Р.Юра, досліджуючи залишки давньоруського Колодяжина біля с.Колодяжне на Житомирщині, дійшов висновку, що недалеко від нього, біля сучасного села Кам'янка Дзержинського району, розміщувався і Кам'янець, оскільки там існує велике городище[38]. І.Винокур та С.Гуменюк намагаються довести, що згадане повідомлення у літописі про Кам'янець відноситься до Кам'янця на Поділлі, оскільки рух батиєвої орди неможливо уявити повністю прямолінійним. Окремі загони рухались і дещо південніше від лінії Київ-Володимир. Вони могли підійти і до Кам'янця на Поділлі[39].

Кам'янець під 1332 р. згадується в хроніці Литовській і Жмудській, де мова йде про зведення замку. "Кориатовичи... над рекою Смотрицею..., где теперь Каменец Подольский..., збудовали замок и местце славное Каменец Подольский от каменя, Скалы от Хотеня замку волоского пограничного и от Днестра реки миль две"[40]. Відомості про Кам'янець під 1351 р. збереглись і у хроніці Биховця, де мова ведеться про завоювання Кам'янця Ольгердом[41]. Важко сказати, якими конкретними писемними джерелами користувались автори Литовської і Жмотійської хронік та хроніки Биховця при викладенні свідчень про Кам'янець, однак ми вважаємо, що роки 1332 і 1351 записані у хроніках помилково. Справа в тому, що зведення нових замкових укріплень в Кам'янці князями Коріатовичами і прихід їх на Поділля відноситься до середини 60-х початку 70-х років XIV ст., а захоплення Кам'янця князем Вітовтом припадає на осінь 1393 р. Саме тоді Литовський князь Федір Коріатович, не змігши захистити Подільське князівство і Кам'янець, втікає до Угорщини. "Літописець великих князів литовських" про захоплення Вітовтом Поділля восени 1393 р. писав так: "А князь Велики Витовт первое пришел ко Брясловлю, и выма Брасловл, пришел ко Соколцу, и Соколець вынял, и пришел ка Каменцю вночи, и Каменца добыл, а потом Смотричь вынял и Скалу, и Черленьи Город, и вси городы позаседал"[42].

Цікаві свідчення про згадку Кам'янця-Подільського у 40-і роки XIV ст. наводить В.Григорян. Звертаючись до "Дорожніх записок" Габріела Айвазовського (брата відомого мариніста І.Айвазовського), В.Григорян стверджує, що Г.Айвазовський у 1863 р. відвідав Кам'янець-Подільський і давній цвинтар вірмен біля церкви св.Миколи. На одній із надмогильних плит мандрівник прочитав і записав, що "В году (1343) умер и был похоронен пан Акоп, сын Амирджана"[43].

Важливе значення для з'ясування місця і ролі Кам'янця в історії Поділля дає нам "Список русских городов дальних и ближних" кінця XIV - початку XV ст. В ньому читаємо: "А се Польские грады: Каменець, Иловечь, Бряславль, Соколец, Звенигород, Черкасы, Черлен, Новый городок, Веничя, Скала, Бакота"[44]. Звернемо увагу на ту обставину, що у наведеному переліку міст кінця XIV ст. Кам'янець стоїть вже на першому місці, а Бакота його завершує. Це означає, що у XIV ст. Кам'янець стає центральним містом Поділля, а роль Бакоти помітно згасає. У літописах же XII-XIII ст. перше місце серед міст Пониззя посідала Бакота.

Досить цінні свідчення про Кам'янець другої половини XII-XIII ст. подають нам археологічні дослідження. Археологічні матеріали дають можливість стверджувати, що Кам'янець у XII-XIII ст. складався з кремля (дитинця), посаду й приміських околиць. Дитинець розташовувався на високому мисі з південно-західного боку Старого міста. Він займав площу близько гектара, мав наближену до трикутника форму і піднімався на висоту 38 м над рівнем Смотрича. Ця локалізація дитинця пов'язана з археолого-архітектурними дослідженнями на території кам'янецького замку XIV-XVII ст. Виявилося, що давньоруське городище XII-XIII ст. розташовувалося у південно-західній частині замку - там, де у XIV-XVI ст. було споруджено кам'яні мури та башти.

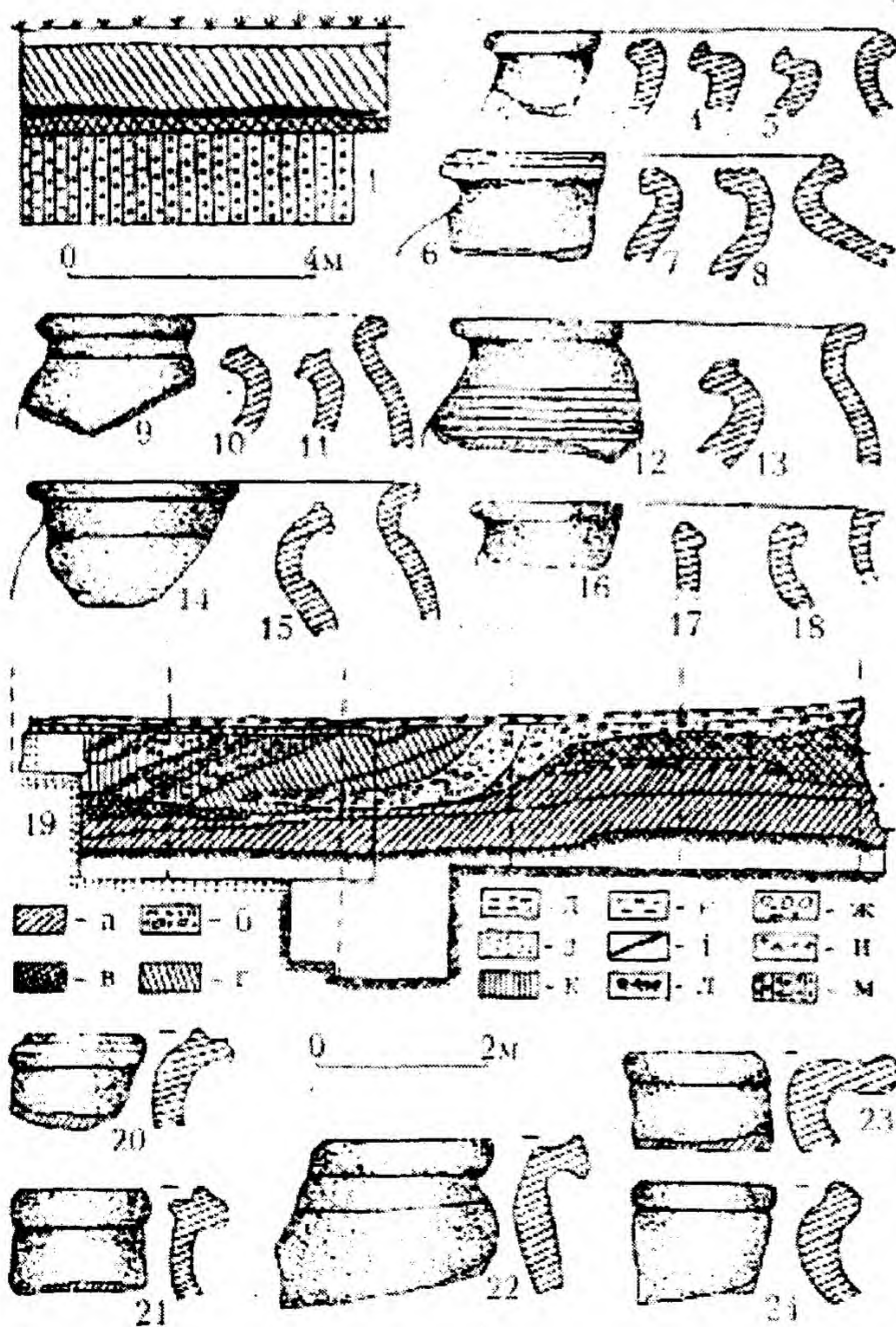
Археологічні та археолого-архітектурні дослідження, що проводилися Є.Пламеницькою, І.Винокуром та П.Юрченком, були зосереджені, головним чином, у межах південно-західної частини пізньосередньовічного замку. В результаті цих досліджень його історична топографія, починаючи з другої половини XII ст. була вивчена досить грунтовно. Еволюція вежі Денної, як показали дослідження, пройшла кілька будівельних етапів, найраніший з яких відноситься до XII-XIII ст. Згідно зі стратиграфією і планіграфією культурний пласт XII-XIII ст. займав тери-

торію, яка прилягала до вежі Денної і містився на глибині 0,72 м від денної поверхні, а його потужність становила 0,10 -0,15 м[45]. Він представлений чорно-коричневим гумусом і давньоруською керамікою XII-XIII ст. Можливо, що це рештки внутрішньовальних конструкцій.

Під західною стіною прямокутного приміщення Денної вежі, на глибині 1,2-1,25 м від рівня сучасної підлоги також було відкрито культурний шар XII-XIII ст., який добре датується типовою давньоруською керамікою[46]. Виявлена кераміка належить до першого і четвертого типів за класифікацією М.Малєвської[47], вона аналогічна і київській гончарній кераміці XII-XIII ст. [48] (рис. 1).

Цінні археолого-архітектурні матеріали були виявлені при дослідженні першого ярусу вежі Денної. У внутрішній західній стіні прямокутного приміщення вежі, під кількома шарами тиньку, відкрито проріз і вертикальні шви-щілини. Один з прорізів розміщений на рівні сучасної підлоги й виявився щілиноподібною бійницею. Аналогічні бійниці були виявлені пізніше у давньому ядрі західної стіни замку. Друга бійниця була відкрита на 1,5 м вище від першої[49]. Первісна товщина західного замкового муру досягла 0,8 м. Згодом його наростили у висоту та ширину з внутрішнього боку. В процесі розчистки нарощеного муру встановлено, що стіна мала три закладених пізніше каменем зубці-мерлони. Їх висота досягала 0,9 м, а ширина - 0,8 м. Відстань між вказаними зубцями - 0,8 м. Відкрита з боку приміщення вежі Денної бійниця якраз увійшла в середній зубець[50].

У вежі Денній виявлені рештки прямокутної давнішої вежі початку XIII ст.[51] Проведено дослідження і західного муру замку. Встановлено, що історія цього муру нараховує кілька будівельних етапів, найдавніший з яких датується початком XIII ст. Мур відкрито на довжину 20 м. Він з'єднував вежу Денну з вежею Малою. Аналогічні бійниці, виявлені у вежі Денній і в стіні з її північного боку, були відкриті також й поблизу вежі Малої (збереглося три)[52]. Неабияке значення має й той факт, що первісне ядро стіни закінчується біля вежі малої саме там, де відповідно до стратиграфії закінчується культурний пласт XII-XIII ст. Засоби кладки первісного двадцятиметрового муру, склад

1. Профіль стінки шурфа бля східного фасаду вежі Денної; 2-18. Зразки кружальної кераміки XII-XIII ст. з дитинця (замку); 19. Профіль східної стінки траншеї вздовж західної замкової стіни: а) культурний шар епохи бронзи; б) IX-X ст.; в) XII-XII ст.; г) XVI-XVII ст.; д) горіле дерево; є) жовто-зелена глина; ж) каміння; з) земля; і) попіл; й) рослинний шар; к) шар XVIII ст.; л) материк; м) коричнева земля (матеріали із досліджень Є.М.Пламеницької); 20-24. Кружальна кераміки XII-XIII ст. з ур. Татариська; 22. Зразок кераміки XII-XIII ст. з північної частини каньйону р. Смотрич.

Рис. 1.
Археологічні матеріали XII - XIII ст. із Старого замку.

сполучного розчину й архітектурні елементи, які відрізняються від пізніших замкових споруд, привернули особливу увагу дослідників. Хімічний аналіз розчину, проведений лабораторією петрографії Київського держуніверситету ім. Т.Шевченка, дав підставу С.Нашивенку констатувати, що це вапняково-цем'яночно-карбонатний розчин - його склад 42% вапна, 20% битої жовто-бурої цегли-плінфи, 25% битого вапняка і 10% домішок, у тому числі й деревного вугілля[53]. Такий склад розчину був характерний для споруд Давньої Русі.

Вказане явище не є випадковим. Вивчаючи давньоруську оборонну фортифікацію, П.Раппопорт і В.Косточкін дійшли висновку, що вона інтенсивно удосконалювалася саме на рубежі XII-XIII ст. Це було пов'язано із застосуванням організованої облоги міст замість несподіваних нападів ворога. В такій ситуації у давньоруських фортифікаціях поширюється будівництво нових укріплень - кам'яних стін[54]. Археологічні дослідження дали змогу Б.Тимощуку виявити кам'яну стіну давньоруського часу (XIII ст.) на місці пізньосередньовічної Хотинської фортеці[55].

У виявленні найдавнішого ядра кам'янецького замку важливу роль відіграли археолого-архітектурні дослідження, проведені у Малій вежі. Особливу увагу при цьому привернуло невелике подвір'я, розташоване перед вежею Малою зі східного боку. Там були відкриті рештки ще однієї невідомої раніше круглої вежі. Від неї збереглися один-два ряди стін. Внутрішній діаметр відкритої вежі досягав 2,6 м, а товщина стін - від 1,3 до 1,5 м. У східному напрямку від цієї вежі тягнувся кам'яний мур товщиною близько 2 м. Усе це дозволило Є.Пламеницькій вважати, що виявлена вежа була кутовою і зведено її було на початку XIII ст.[56]

Нові відомості стосовно кам'янецького замку були отримані при подальших дослідженнях. Розкоп було закладено на відстані 6 м від вежі Лядської і 20 м від західного муру замку. В процесі розчистки виявлено рештки овальної в плані вежі, діаметр якої складав 7,2 м при товщині стіни 1,6 м. За характером кладки й розчину мур нагадував ядро відкритої стіни середини XIII ст. у західній частині замку[57]. У безпосередній близькості від решток вежі з північного боку відкрито й кам'яний мур, товщина і напрямок якого співпадали з напрямком і товщиною стіни, що тягнулася від другої вежі - Малої. Очевидно, що це рештки стіни, яка захищала дитинець з півночі. Є.Пламеницька датувала її серединою XIII ст.[58] У тому ж літньому сезоні було встановлено, що давньоруський дитинець і з південного боку обмежувався кам'яним муром, рештки якого були виявлені між вежами Лядською й Денною[59].

Наявність у Кам'янці кам'яних вежових укріплень першої половини XIII ст. повністю відповідає розвиткові давньоруського оборонного зодчества. Вивчаючи військову справу на Русі в XIII-XIV ст. А.Кірпічніков дійшов висновку, що Галицько-Волинська Русь у середині XIII ст. переживала явний військовий розквіт у всіх відношеннях: щодо складу армії, полководення, озброєння, системи укріплень, тактики облоги й оборони[60]. Наявність кам'яних веж XIII ст. засвідчив П.Раппопорт при обстеженні їх на Волині, зокрема, у Кам'янці-Литовському і Білавіні[61]. Оборонну вежу волинського типу було зведено у 90-х роках XIII ст. і в селі Спасі, у передгір'ї Карпат[62]. Виникнення кам'яних веж П.Раппопорт пов'язував з новою тактикою облоги - застосуванням каменеметальних механізмів і відносить це явище д 30-40-х рр. XIII ст.[63]

Цінний археологічний матеріал було отримано при дослідженні західної частини замкового подвір'я в Кам'янці. Спостереження за цим пластом свідчать, що потужний культурний шар з типовою керамікою XII-XIII ст., а також горілим і перетлілим деревом, попелом й окремими каміннями можна пов'язувати з рештками внутрішньоовальних конструкцій і земляного валу, що існували до зведення кам'яних стін і веж на початку XIII ст.

Культурний пласт XII-XIII ст. виявлено й при постановці 26-метрової траншеї, яка тягнулася від вежі Денної у північно-східному напрямку до нової відкритої вежі XIII століття, навпроти вежі Лядської з північного боку. Пласт досить порушений. У ньому знайдено давньоруську кераміку XII-XIII ст., дві намистини й уламок скляного браслета світло-зеленого кольору. Під час досліджень 1979 р. на місці Польних воріт XIV ст. було виявлено й рів, який оточував давньоруський дитинець Кам'янця з боку поля.

Таким чином, археолого-архітектурні матеріали та їх дослідження дають всі підстави вважати, що на місці пізньосередньовічного замку у Кам'янці в XII-XIII ст. існувало городище XII-XIII ст., обмежене ровами і дерево-земляними укріпленнями у формі валу. На початку XIII ст., вал із західного боку дитинця підсилюється кам'яним муром зі зубцями-мерлонами та щілиноподібними бійницями. Згодом у південно-західній, північно-східній та східній частинах дитинця були зведені кам'яні вежі і стіни, які їх з'єднували.

Топографія культурних нашарувань XII-XIII ст. у межах Старого міста (посаду) досить широка. Пласт з давньоруською керамікою XII-XIII ст. відкрито у північній частині Старого міста, в каньйоні р.Смотрич, на сучасних Польському і Вірменському ринках, на вулиці П'ятницькій, у провулку П'ятницькому, на східних схилах півострова і в південних кварталах, недалеко від Руських воріт. Площа Старого

міста становить понад 120 га. Зрозуміло, що у давньоруський час вона не вся була забудована. Культурний пласт кам'янецького посаду XII-XIII ст., як свідчить його стратиграфія, міститься на різних глибинах залежно від рельєфу півострова. У центральних кварталах Старого міста культурні нашарування XII-XIII ст. досить потужні і досягають глибини відносно денної поверхні від 0,9 до 2,7 м. Рештки чотирьох давньоруських жител було відкрито на польському ринку уздовж будинку № 12, 10, 9 і с/ш № 1. Рештки жител з давньоруськими археологічними матеріалами були виявлені також на вул. П'ятницькій і на Вірменському ринку - навпроти будинку сучасної швейної фабрики.

Рештки двоповерхового давньоруського житла XII-XIII ст. були виявлені у 1981 р. на площі Центральній, 4а. Його підлога розташована на глибині 2,7 м від денної поверхні. У заповненні житла було виявлено завал горілих дерев'яних конструкцій. Досліджена дерев'яна будівля становила зруб з дубових деревин "в обло". Такий конструктивний тип житлових споруд був характерний для багатьох давньоруських міст і, зокрема, для Києва XII-XIII ст.[64] Констатовано, що в центральній частині Старого міста локалізація давньоруських жител XII-XIII ст. дещо співпадала з розміщенням пізньосередньовічних кам'яних будинків початку XVII ст. Таку картину зафіксовано на вул.Зарванській, П'ятницькій і, особливо, у східній частині Польського ринку. Очевидно, окремі вулиці Старого міста існують ще з XII-XIII ст., а остаточно склалися у XV-XVI ст. [65]

Багатою на археологічні пам'ятники XII-XIII ст. виступає і сільськогосподарська округа Кам'янця. В процесі археологічних розвідок вдалося виявити в околицях міста ряд поселень, поховань та скарбів XII-XIII ст. Так, у передмісті Довжок знайдено скарб із монет XIII-XIV ст. Це не може бути випадковістю, оскільки через Кам'янець у XIII-XIV ст. пролягав так званий Татарський шлях зі Львова до причорноморських степів і Криму. Крім того, у цьому ж передмісті виявлено поселення XII-XIII ст. Поселення тих же часів зафіксовані у передмістях Підзамче, Татариска, Цибулівка тощо. На Татарисках, крім кераміки XII-XIII ст., знайдено і наконечник стріли. У Цибулівці відкрито поховання з бронзовим браслетом, кільцем та двома срібними скроневими підвісками XII-XIII ст. (рис. 2). Таким чином, сільська округа виступала у ті часи логічним продовженням міста.

Отже, і археолого-архітектурні дослідження на місці пізньосередньовічного замку, й археологічні роботи, проведені на території старого міста, засвідчують функціонування двох складових частин міста часів Галицько-Волинської держави - дитинця і посаду XII-XIII ст.[66], до яких тягнулася значна сільськогосподарська округа.

В останні роки різні наукові та науково-популярні видання[67], українське телебачення та пресу заполонила "концепція дако-римського періоду в історії Кам'янця-Подільського". Її авторами виступили київські архітектори Є.Пламеницька та О.Пламеницька. Суть ідеї названих авторів полягає в тому, що Кам'янець досить давнє місто, а його витоки слід шукати не у литовські часи, не у період функціонування Галицько-Волинської держави, а у II-III ст. н.е. В основі "концепції дако-римського періоду", як стверджують її автори, виступають історіографічні студії[68], натурні дослідження Старого замку, старого мосту і залишки підвалів в межах українсько-польського ринку, а також аналізи будівельних розчинів, при допомозі яких зводилися вказані архітектурні пам'ятки.

Аналізуючи "історіографічні студії" про Старий замковий міст, з'ясовуємо, що, окрім писемних згадок про нього 1507, 1672, 1685-1686 рр. та ряду дещо деформованих графічних зображень мосту на гравюрах XVII ст.[69] Автори "концепції" ніяких інших об'єктивних писемних і графічних джерел про функціонування мосту у пізньому середньовіччі не запропонували. Хоча вони існують. Авторам доречно було б звернутися до опису кам'янецького замку 1544 р.[70] Цікаву інформацію залишив про кам'янецький міст російський купець Трифон Коробейников, який відвідав місто у 1593 р. Він писав, що "на том месте, где та река сошлась, от городка к ому острову, от которого обошла, мост деревянный на каменных столбах"[71]. І ні про які кам'яні аркові конструкції в ті часи мова не ведеться. Про існування замкового мосту у 1594 р. зазначав і Е.Лясота. Він писав, що "замок з'єднаний з містом за посередництвом високого мосту"[72]. Інший очевидець кінця XVII ст. Ульріх фон Вердум, який відвідав Кам'янець у 1672 р., зауважував, що місто "стоїть на скелі, яку омиває навколо ріка Смотрич, і лише на південному заході ця скеля з'єднується з другою, на якій стоїть фортеця. Через цей відріг скелі пробито канал. Над каналом зводиться склепінчаста арка з великих старанно оброблених кам'яних плит, а вище цього склепіння від міста до фортеці йде ще вісім склепінчастих арок, на яких спочивають мости між обома скелями. Центральна з восьми арок має надзвичайну висоту"[73]. Таким чином, писемні документи засвідчують, що склепінчасті арки мосту зводили будівничі десь наприкінці XVI - у XVII ст. Потім міст реконструювали турки. Чималі реставраційні роботи проводились на мості й у XVIII ст., про що свідчать праці істориків та писемні джерела.

Не викликає заперечень той факт, що міст існував у XIV-XV ст., оскільки функціонування міста і замку без нього було б неможливим. Однак писемних свідчень про міст тих часів не виявлено. Про існування мосту наприкінці XV ст. повідомляє "Опис подільських замків

1. Хрест-енколпіон XIII ст. (Іоанно-Предтечинська церква); 2. Бронзовий браслет XII-XIII ст. (урочище Цибулівка); 3. Бронзове скроневе кільце XII-XIII ст. (урочище Цибулівка);. 4. Зразок кружального посуду XII-XIII ст. (урочище Татариська); 6, 7. Срібні підвіски (замок-дитинець); 10-13. Кружальна кераміки XII-XIII ст. (площа Польський ринок); 14-16. Кружальна кераміка XII-XIII ст. (провулок П'ятницький).

Рис. 2.
Археологічні матеріали XII - XIII ст. із Кам'янця-Подільського та його околиць

Кам'янця, Летичева, Смотрича і Скали 1494 р."[74] Як важливу пам'ятку містобудування України Старий міст необхідно досліджувати кваліфіковано і об'єктивно. Не виключено, що про нього існують графічні та писемні матеріали XVI-XVII ст., що чекають дослідників в архівах Києва, Польщі, Туреччини та інших держав.

Не виявивши більш ранніх документальних відомостей про міст ніж 1507 р., архітектори щоб "продатувати" міст II-III ст. н.е. вдалися до археології та історії. Вони намагаються привести свідчення, що Середнє Подністров'я у перші століття н.е. настільки сильно перебувало під впливом Риму, що тут зводилися міста, проводилася інтенсивна торгівля і т.п. Звертаючись до археологічних досліджень з'ясовуємо, що знахідки багаточисленних римських монет перших століть н.е. у Середньому Подністров'ї та в околицях Кам'янця дійсно засвідчують торговельні зв'язки черняхівських племен з римськими провінціями, однак міст у ті часи на наших землях ще не будували[75]. Серед численних черняхівських поселень (близько 3 тисяч розкопаних та обстежених на території України і, зокрема, в середньому Подністров'ї), відомо на сьогодні лише 3 укріплених поселення-городища: Башмачка у Дніпропетровській області, Олександрівка та Городок - у Миколаївській.

Автори "концепції дако-римського періоду в історії Кам'янця-Подільського" звернулися і до свідчень давньогрецького вченого, математика та географа Клавдія Птолемея (біля 87-165 рр. н.е.), загальновідомим твором якого є "Пособие по географии". В цій праці Птолемей приводить приблизні географічні координати близько 8 тисяч відомих на ті часи населених пунктів, які наприкінці XV - у XVI ст. були нанесені на карту. На думку О.Пламеницької Птолемей розміщує саме у середній течії Дністра такі міста як Клепідаву, Петрідаву, Маетоніум, Корсідаву та ін. В статті "Особенности средневековой застойки центра Каменца-Подольского"[76]. О.Пламеницька стверджує, що Кам'янець виріс на місці Петридави, а у статті "Фортечний міст Кам'янця-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція"[77] на місці Маетоніума. Однак науково і аргументовано довести, що Петридава чи Маетоніум існували у перші століття нової ери на місці сучасного Кам'янця архітекторам не вдалося і ніколи не вдасться, тому що в реальності такого не було. Культурні напластування в межах старого міста не містять навіть фрагментарних залишків культурних пластів міської цивілізації I-III ст. н.е. Про це свідчать спостереження за земляними роботами та археологічні дослідження, які проводилися науковцями Кам'янець-Подільського університету та співробітниками історико-архітектурного заповідника, починаючи з початку 80-х років XX ст. Натомість, майже в усіх кварталах Старого міста, замку та у найближчих околицях виявляються багаті культурні нашарування доби енеоліту IV-III тис. до н.е., які репрезентує трипільська культура. Ми вже не ведемо мову про пам'ятки раннього залізного віку VIII-VII ст. до н.е., слов'янські VII-IX ст. н.е. та пам'ятки XII-XIII ст. часів Галицько-Волинської держави.

Спробу локалізації міст, які називав Птолемей, намагаються здійснити львівські дослідники М.Бандрівський та О.Бандрівський. Вони вважають, що місцезнаходження вказаних міст слід шукати в районі Заліщиків Тернопільської області[78]. Однак і там пам'яток міської цивілізації римського часу не виявлено.

Не витримує наукової критики залучення для датування мосту і міста відомостей про так звані "Траянові" вали. Науковцям, відомо, що "Вали Траяна" розташовуються значно південніше сучасного Кишинева . В історико-краєзнавчій літературі XIX ст., а також до кінця 70-х рр. XX ст. існувала версія, що "Траянові" вали існували і на території Хмельниччини[80].

Археологічні дослідження земляних валів у Середньому Подністров'ї проводилися експедицією Інституту археології України під керівництвом М.Кучери упродовж 80 - початку 90-х рр. XX ст. Вони виявлені у трьох місцях: на правому березі нижньої течії р.Збруч (Тернопільська обл.), в межиріччі Збруча-Смотрича і Тернави-Смотрича (Тернопільська обл.), в межиріччі Збруча-Смотрича і Тернави-Смотрича (Хмельницька обл.) та в межиріччі Дністра-Прута (Чернівецька обл.)[81].

Дослідження валів в околицях Кам'янця-Подільського дозволило з'ясувати, що вони знаходяться: один у с.Михайлівці Дунаєвецького району та по одному в селах Боришківці і Кульчивці Кам'янець-Подільського р-ну. Незважаючи на незначні розміри, ці вали, як стверджує М.Кучера, мали оборонне значення і виникли в часи середньовіччя. Зокрема, вал у Боришківцях проходив через селище черняхівської культури, культурний пласт якого досягав 30-40 см. Отже, земляний вал у Боришківцях виник не раніше другої половини 1 тис. н.е.[82] і до перших століть н.е. немає ніякого відношення.

Аналогічні щодо часу виникнення залишаються і вали біля сіл Михайлівки та Кульчиївців. Не виключено, як вважає М.Кучера, що всі три вали з'явились в часи середньовіччя для захисту Кам'янця-Подільського[83].

Крім того, дослідник доводить, що у молдавських грамотах XV-XVI ст. сучасні "Траянові" вали мають назву "троян", що молдавською мовою означає "замет, кучугура". Щодо етимології молдавського слова "троян", то воно походить від потрійних валів ("троянів"), що поширені на території Румунії. Згодом вали "трояни" історики-краєзнавці почали йменувати валами "Траяна", ототожнюючи назву "троян" з іменем римського імператора Траяна, створили й версію, наче він причетний до їх зведення[84].

Викликає подив і той факт, що для датування мосту архітектори залучають фантастичну інформацію про гідрологічну ситуацію, згідно з якою, за словами авторів, "на початку 1 тис. н.е. каньйон мав бути повністю затопленим Смотричем і міст будували у воді, яка майже повністю перекривала гребінь перешийка"[85]. Звідкіля ж міг взятись такий рівень води у річці? Автори стверджують, що із Сарматського моря. Сарматське море, про яке згадують творці "гіпотези", геологами датується мільйонами років тому і до римського часу немає ніякого відношення.

Із висловленого випливає запитання, а яке відношення взагалі мають згадані свідчення до конкретної пам'ятки - Старого мосту, а тим більше до його конструктивних особливостей? Виявляється, що ніякого.

Не зумівши віднайти об'єктивних історичних та археологічних свідчень щодо функціонування Старого мосту у II-III ст. н.е., автори "дако-римської концепції" вдалися до іншого - почали залучати будівельні розчини і знову підпорядкували їх датування своїй "ідеї". Цікавим залишається той факт, звідкіля автори "концепції" брали для датування будівельні зразки розчинів, що використовувались для мурувань пілонів та нижніх арок мосту? Крім того, якими методами так чітко (II-III ст. н.е.) вдалося їх продатувати? А, можливо, це світові відкриття?

Фантастичними виступають і так звані будівельні етапи Старого мосту, що пропонують О.Пламеницька та Є.Пламеницька. Візьмемо для прикладу "другий будівельний етап", який продатований XIII ст. Автори "концепції" стверджують, що будівельний розчин цього етапу ідентичний розчину, на основі якого будівничі зводили кам'яну вірменську Благовіщенську церкву. Однак, виявляється, що цей храм, зведений наприкінці XIV ст. (у 1398 р. Синаном Котлубеєм), як засвідчують писемні документи[86], був дерев'яний. Кам'яним він став не до 1280 р., як бажають архітектори, а у 1597 р., що також засвідчують писемні джерела[87] та археологічні матеріали. Тоді незаперечною може бути інформація, що кам'яний міст зводили наприкінці XVI - у XVII ст.

Не зрозумілим із "концепції" виступає і той факт, яким чином авторам вдалося "побачити" кам'янецький замковий міст на зразок рельєфу мосту, що зображений на колоні Траяна в Римі, коли за їх словами у "сучасному вигляді міст становить могутній кам'яний мур типу ботардо" з "суцільним облицюванням"[88]. Не викликають заперечень окремі метрологічні висновки архітекторів щодо кам'яних конструктивних особливостей мосту, однак варто пам'ятати, що лінійні міри римської метрології містобудівники Західної Європи та України успішно використовували у XVI-XVII ст., що без сумніву було характерним і для зведення кам'яного кам'янецького Старого мосту.

Проблема "функціонування" мосту у II-III ст. н.е. логічно породжує запитання, а з якою метою його будували? Відповідь може бути єдина - для сполучення між собою різних поселень або частин міста. Не випадково у "концепції дако-римського періоду Кам'янця" висувається "нова ідея" про функціонування у II-III ст. н.е. замкових укріплень та міста. При цьому О.Пламеницька суто на основі фантастичних, а не на базі історичних та археолого-архітектурних досліжень намагається довести, що сучасний Польський ринок (у XVIII ст. українсько-польський) сформувався в процесі довгої еволюції, в основі якої, начебто, знаходиться так званий римський табір давньої Петридави II-III ст. н.е. У XII-XIII ст., тобто більше, ніж через одну тисячу років, прямокутна площа нібито виступила основою у розбудові міста, а ще більше як через 100 років, тобто у XIV ст., на основі головної площі Петридави та площі XII-XIII ст. сформувалась площа Кам'янця литовських часів[89]. При такому твердженні автори "концепції" або не знають, або свідомо ігнорують знання особливостей і загальних закономірностей містобудівних норм та планувальної структури міст Галицько-Волинської держави XII-XIII ст., історія жодного із яких на ті часи не знає регулярного, а тим більше прямокутного планування і забудови головного міського ринку-площі, не ведучи мову вже про Кам'янець. Антилогічним до своєї концепції з боку О.Пламеницької залишається навіть той факт, що запропоновані нею гіпотетичні розміри псевдоплощі римського табору[90] (рис. 3) далеко не вписуються у розміри польського ринку XV-XVIII ст.

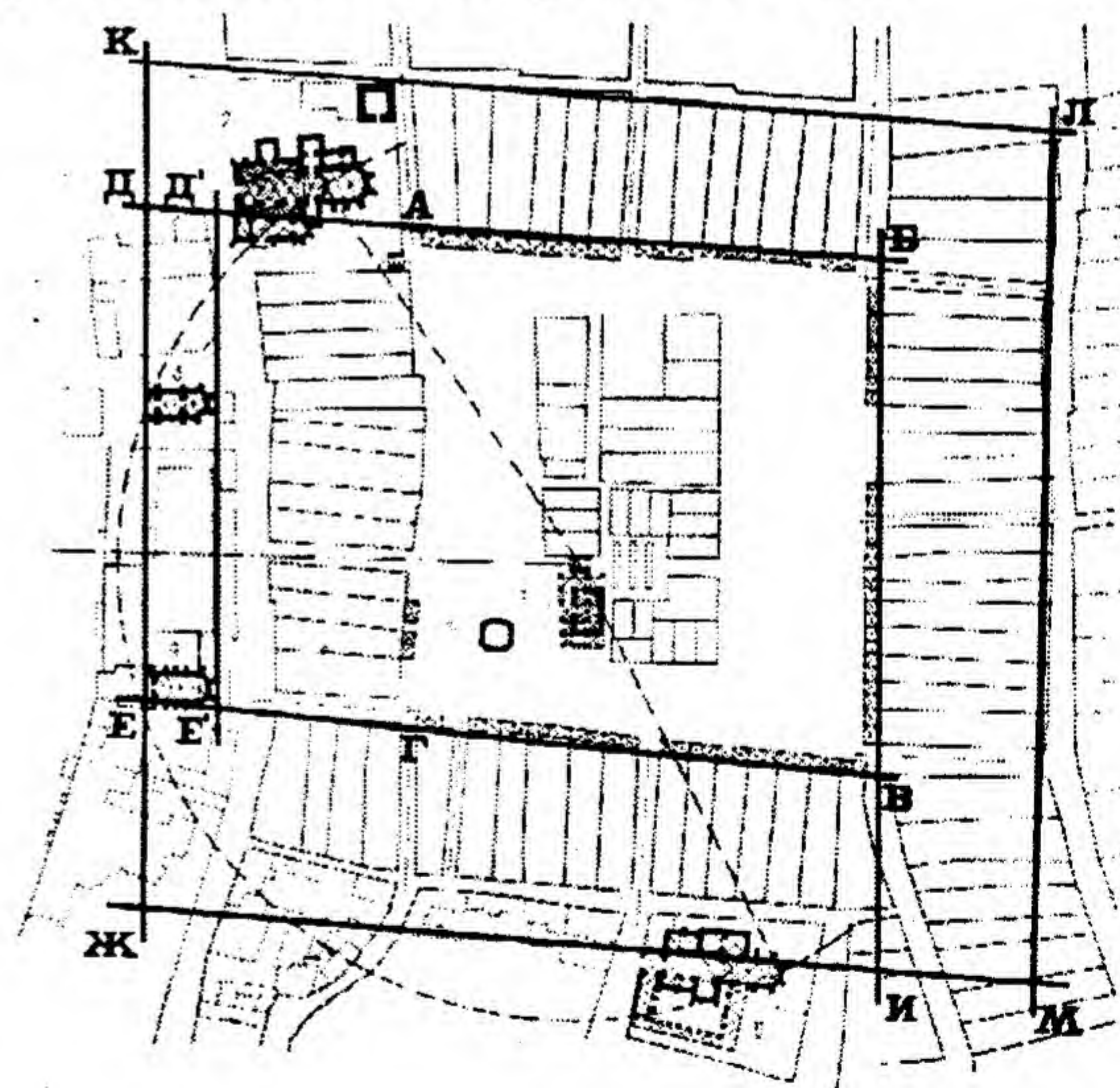

Рис. 3.
Планувальна структура Польського ринку Кам'янця-Подільського за О.Пламеницькою.
АБВГ - Польський ринок на 1773 р.
ДБВЕ - площа кінця XII - XV ст.
ДБИЖ- площа кінця XII-кінця XIII ст.
КЛМЖ - гіпотетичний римський табір

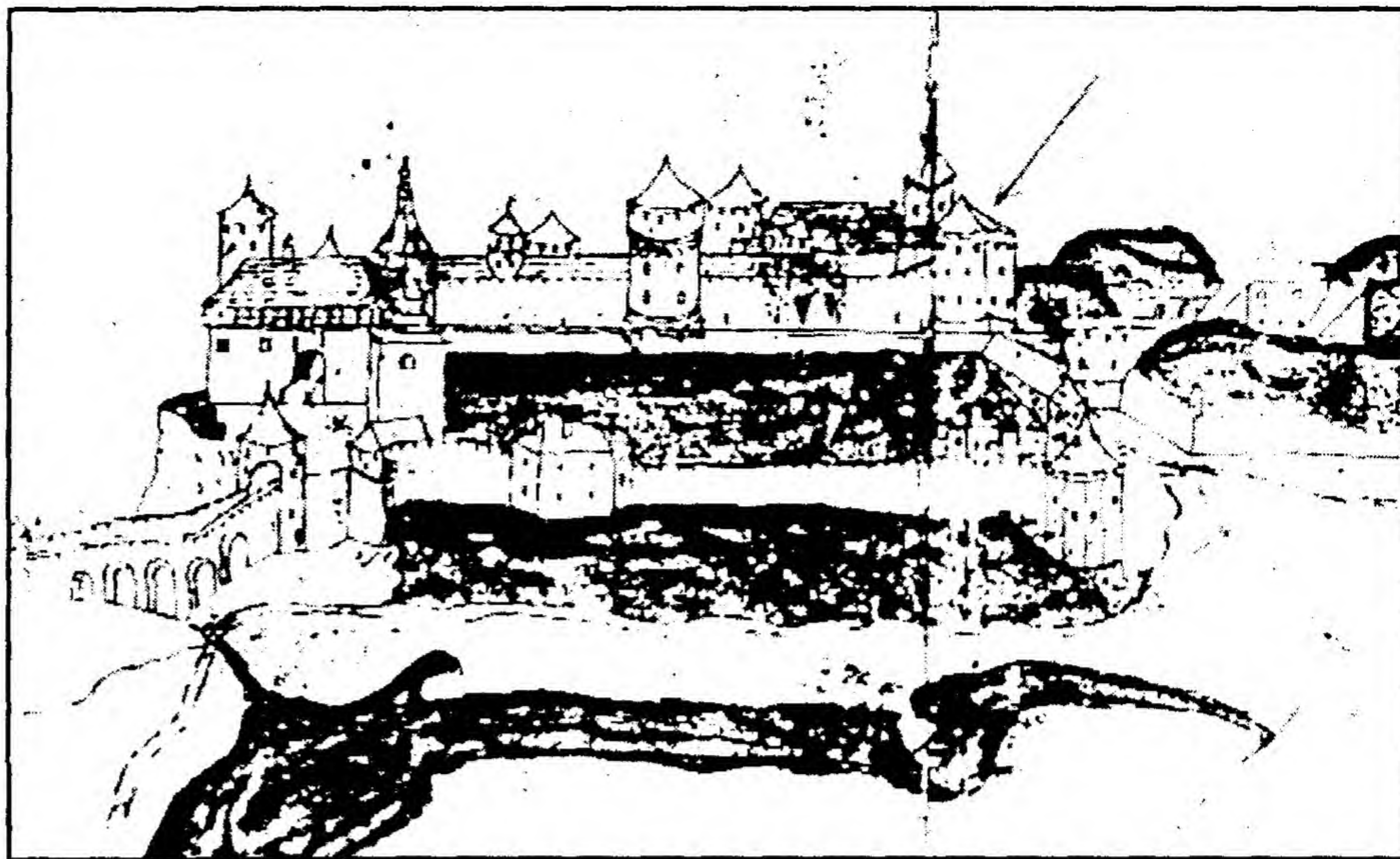
Звичайно, в межах східної та північної частин польського ринку експедицією Кам'янець-Подільського педуніверситету виявлено декілька залишків жител XII-XIII ст., одне з яких вдалося дослідити більш детально[91]. Як виявилося, розташування залишків жител XII-XIII ст. дещо близьке до розташування житлових будівель XVII-XVIII ст. Однак, це не означає, що міська площа у XII-XIII ст. мала прямокутну форму. В ті часи у тому місці площі взагалі не існувало. Прямокутні площі, що розміщувалися в центрах українських (переважно державних) міст, почали формуватися з XIV ст. і протягом наступних XV-XVI ст. (Сянок, Львів, Кам'янець-Подільський та інщі), коли вони зводилися за нормами міст, що наділялися Магдебурзьким правом з елементами регулярності. В даному відношенні незаперечним виступає той факт, що елементи планувальних норм міських площ в українських містах у пізньому середньовіччі та у нові часи, в тому числі і у Кам'янці, були запозичені містобудівниками від міст римських часів. Адже у XV-XVI ст. Україна вступала в епоху Ренесансу. Якщо основу або центр військового головнокомандувача римського табору становив форум (головна площа), преторій (палатки військового головнокомандувача) та інші споруди, то у містах - площа з ратушею, вага, колодязь, торгові лавки і т.д. Якщо по периметру римського табору розміщувалися палатки воїнів, то в містах - садиби міщан, культові та адміністративні споруди і т.п.

На превеликий жаль, при з'ясуванні проблеми О.Пламеницька свідомо не враховує об'єктивних історико-архітектурних досліджень київського архітектора Ю.Нельговського, який на основі багатої джерельної бази аргументовано довів, що початок формування бувшого Польського ринку відноситься не раніше як до XV ст.[92], коли місто захопила Польща. Вона запроваджувала в Україні свій адміністративний устрій, правові і містобудівні норми тощо. Ю.Нельговський справедливо стверджує (ця об'єктивна думка ніколи не застаріє), що Польський ринок було вписано у вже сформовану планувальну структуру міста. Про це засвідчують і археологічні матеріали[93], здобуті археологічною експедицією Ка'янець-Подільського педуніверситету, а також писемні джерела. Досить необ'єктивним залишається й питання датування Є.Пламеницькою та О.Пламеницькою замкових укріплень. Якщо у 60-70-ті роки Є.Пламеницька першопочатки замкових фортифікацій, базуючись на основі археолого-архітектурних досліджень, датувала XII-XIII століттям[94], то в останні десятиріччя, без належних наукових аргументів і досліджень "заглибила" історію цих фортифікацій до II-III ст. н.е.[95] Однак, це не відповідає реальності, бо культурні напластування римських часів на території замку також не виявлені. Причому, датування замкових укріплень II - III ст. н.е. це така ж сама фальсифікація, як і реконструкція Є.Пламеницькою башт Тенчинської та Рожанки у Старому замку. На сьогодні науковцям не відомо жодних об'єктивних графічних чи писемних джерел XV-XVII ст., які б подавали башти у такому архітектурному завершенні (рис. 4), у якому вони виступають

Рис. 4.
Башта Рожанка.
Реконструкція за проектом Є.Пламеницької
(сучасне фото В.Коваля)

сьогодні. Причому, названі автори самі собі заперечили у такій реконструкції, опублікувавши віднайдений в архівах Польщі малюнок Старого замку XVII ст. (рис. 5), де показана зовсім інша форма башти Рожанки. Теж саме бачимо і на фрагменті гравюри К.Томашевича 1673-1679 рр. (рис. 6). Очевидно, О.Пламеницька таку ж методику намагається перенести і на Старий замковий міст. Дивною залишається в цьому відношенні позиція дирекції історико-архітектурного заповідника Кам'янця-Подільського, яка далеко ненаукові концепції приймає за достовірні істини, не залучає до наукової дискусії дослідників Львова, Києва, Кам'янця-Подільського та інших міст. Дивуємося і запитуємо, до яких пір над Старим містом і його пам'ятками буде вітати таке беззаконня та глум? Кому потрібна така фальсифікована історія міста? До з'ясування цієї проблеми

доречно було б активніше залучатись міській адміністрації, науковцям міста й України в цілому, а також громадськості. Сьогодні варто зрозуміти усім, що без відродження Старого міста, а тим більше без написання його об'єктивної історії, не може бути Кам'янця взагалі, а тим паче його розвитку в майбутньому як туристичного центру, національного заповідника, осередка культури і науки України.

Рис. 5.
Міст в оборонному комплексі Старого замку. Фрагмент малюнка зі збірки Музею Війська Польського у Варшаві. 1652-1672 рр. (Хронологічна атрибуція Є.Пламеницької). Стрілкою показана башта Рожанка

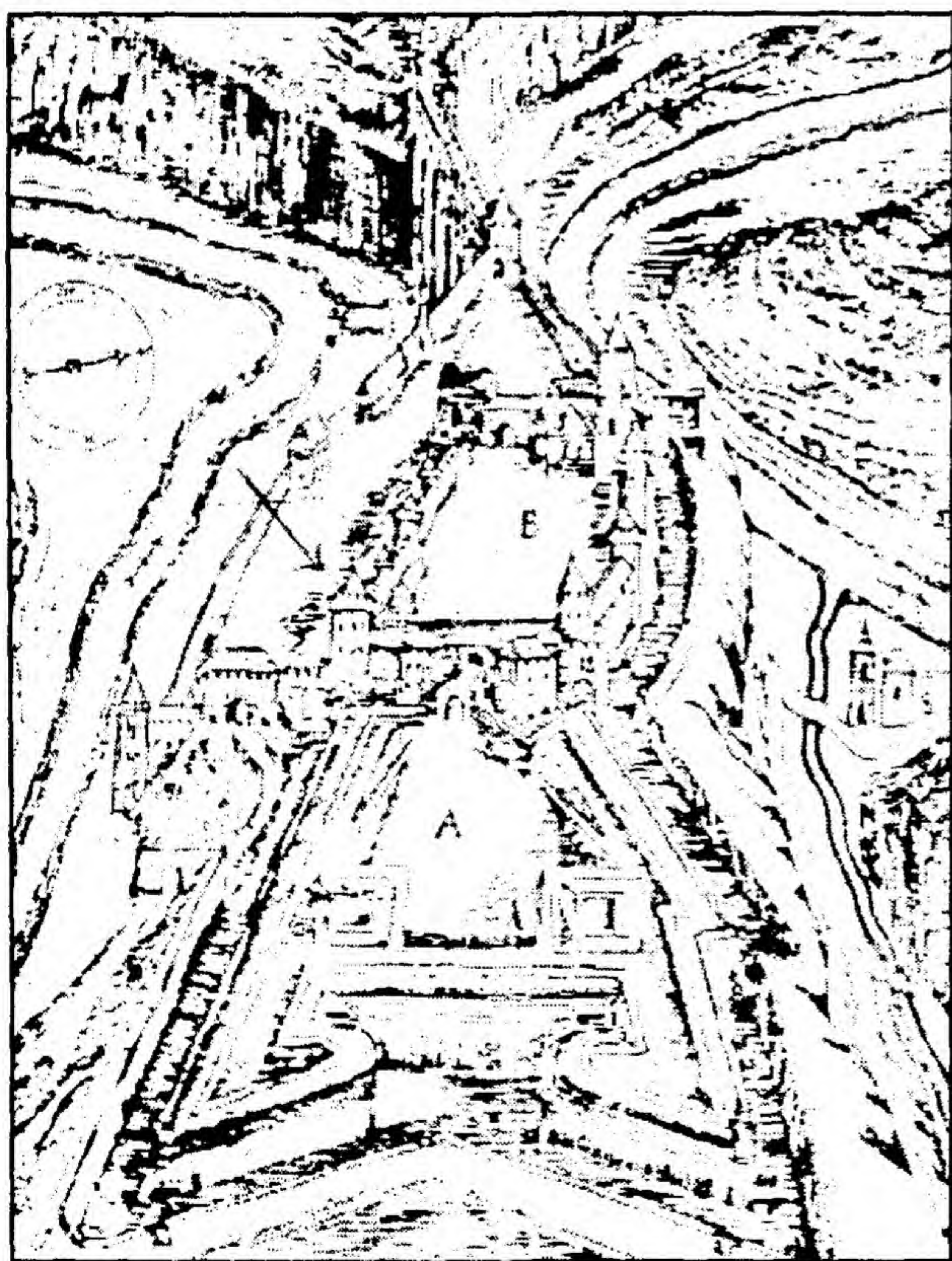

Рис. 6.
Фрагмент гравюри К.Томашевича 1673-1679 рр.:
А - Новий замок
В - Старий замок
Стрілкою вказана башта Рожанка

Досить дискусійним залишається й питання датування Є.Пламеницькою та О.Пламеницькою різних архітектурних пам'яток Старого міста. Нехтуючи достовірними писемними, іконографічними та археологічними матеріалами, архітектори намагаються занизити і час появи таких пам'яток архітектури як Польські і Руські ворота, Благовіщенська вірменська церква, різні міські житлові та адміністративні будівлі, укріплення тощо. Такий вульгарний підхід по відношенню до часу появи та історії різних архітектурних пам'яток Кам'янця та й самого міста переноситься ними із публікації у публікацію, де автори, посилаючись переважно лише на себе, творять міф "науковості" своїх праць про "дако-римський" Кам'янець, свідомо відкидаючи при цьому історичні джерела та об'єктивні наукові дослідження з історії середньовічного Кам'янця-Подільського вчених Львова, Києва, Кам'янця-Подільського, а також Вірменії та Польщі.

Таким чином, питання започаткування Кам'янця-Подільського на основі писемних і археологічних матеріалів продовжує дискутуватися. Однак, якщо писемні джерела XII-XIV ст. потребують більш скрупульозного вивчення, то незаперечними в цьому відношенні є археологічні пам'ятки XII-XIII ст. з території замку, Старого міста та міських околиць. Стосовно ж "концепції дако-римського періоду в історії Кам'янця-Подільського", то вона, на нашу думку, немає під собою ніяких конкретних історичних реалій.

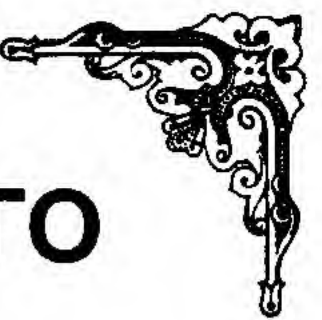
Іон Винокур, Микола Петров

1 Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського//Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.-Львів-Київ-Нью-Йорк.-1996.-С. 113-136.
2 Сицинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание.-К..-1895.-С. 8-9.
3 Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст.//Архіви України.-1970.-№5.-С. 57-66; його ж. Каменец еще раз//Russia ediaeva-lis.-München.-1984.-В. 5.-Т. I.-С. 7-19; У пошуках історичної правди / "круглий стіл"//УІЖ.-1992.-№2.-С. 11.
4 ПСРЛ. Летописец великих князей литовских (Супральский список).-Т. XVII.-СПб, 1907.-С. 821.
5 Плетнева С.А. Половецкая земля//Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975.-С. 296.
6 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.-М., 1950.-С. 28, 43, 81, 166.
7 Гуменюк С.К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського// УІЖ.-1960.-№1.-С. 135-137.
8 Винокур І. Як починався Кам'янець//Наука і суспільство., 1976.-№7.-С. 46-48; Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.-Хмельницький, 1983.- С. 13-15.
9 ІМС УРСР. Хмельницька область.-К., 1971.-С. 297-298.
10 Попов Л.К., Хотюн Г.М. До історії Кам'янця-Подільського//УІЖ. 1963.-М.-С. 103; Ростикус Р. 900-летие города Каменца-Подольского//ВИ.-1963.-№4.-С. 156; Тихомиров М.М. Про початок Кам'янця-Подільського//Прапор Жовтня.-Кам'янець-Подільський.-1962 . 25 жовтня
11 Дашкевич Я.Р. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI-XIII вв./ Источники и исследования темы//Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования.-М., 1984.-С. 190.
12 Там само.-С. 187.
13 Дашкевич Я.Р. Грамота Федора Дмитровича (нарис з української дипломатики)//НІБ Арх. упр. УРСР.-1962.-№ 4.-С. 9-14.
14 Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст.//Архіви України. - 1970. - №5. - С. 62.
15 Дашкевич Я. Древняя Русь...-С. 187.
16 Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського...-С. 114-115; Григорян В.Р. История армянских колоний в Польше (армяне в Подолии).-Ереван., 1980.-С. 50, 52-53.
17 Дашкевич Я. Розселення вірмен на Україні в XI-XIII ст.//Український історико-географічний збірник.-К.,1971.-Вип. I.-С. 180.
18 Там само.-С. 162.
19 Зубрицкий Д.И. История древнего Галицко-Русского княжества.-Львов, 1885.-Ч. 3.-С. 137.
20 Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям.-Киев.,1873.-С. 52.
21 Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии.-Варшава, 1885.-С. 117.
22 Андриашев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия.К, 1887.-С. 74.
23 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 15-ти кн.-Кн. 2.-М.,1960.-С. 761.
24 Пашуто В.Т. Очерки по истории...-С. 325.
25 Ленчевський Л. Літописний город Кам'янець. Спроба розвідки в царині історичної географії// Науковий збірник історичної секції ВУАН за 1927 р.-К., 1927.-С. 14-26.
26 Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство.-К.,1984.-С. 14, 22.
27 Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси XI-XIII вв.-К.,1985.-С. 149.
28 Густинская летопись//ПСРЛ.-СПб,1843.-Т. 2.-С. 336.
29 Літопис Руський за Іпатським списком., К.,1989.-С. 382.
30 Там само.-С. 383.
31 Там само.-С. 384.
32 Гуменюк С.К. До питання про виникнення...-С. 136.
33 Літопис Руський...-С. 383.
34 Там само.-С. 387.
35 Густинская летопись...-С. 339.
36 Літопис Руський...-С. 397-398.
37 Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.-К.,1963.-С. 154; Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство.-К.,1984.-С. 46, 49.
38 Юра Р.О. Древній Колодяжин// АП. -К.,1962.-Т. 12.-С. 468.
39 Винокур І.С. Історія Лісостепового Подністров'я та південного побужжя від кам'яного віку до середньовіччя.-Київ-Одеса.-1995.-С. 101; Гуменюк С.К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського...-С. 136.
40 ПС РЛ. Хроники: Литовская и Жмотийская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного.-М.,1975.-Т. 32.-С. 44.
41 Там само.-С. 139.
42 Супральская летопись//ПСРЛ.-М., 1980.-Т. 35.-С. 66.
43 Григорян В.Р. История армянских колоний в Польше (армяне в Подолии).-Ереван., 1980.-С. 76.
44 Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних//ИЗ.-М.,1952.-Т. 40.-С. 223.
45 Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці// Слов'яноруські старожитності.-К.,1969.-С. 143.
46 Там само.-С. 143.
47 Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.-1969.-Вып. 120.-С. 6-7.
48 Толочко П.П. Древний Киев.-К.,1983.-С. 298-301.
49 Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці.-С. 138.
50 Там само.-С. 139.
51 Там само.-С. 139.
52 Там само.-С. 134.
53 Там само.-С. 139.

54 Раппопорт П.А., Косточкин В.В. К вопросу о периодизации истории древнерусского военного зодчества//Краткие сообщения Института истории материальной культуры.-1955.-Вып. 59.-С. 4-25.
55 Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина.-К.,1982.-С. 97.
56 Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці.-С. 137.
57 Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 р.//Археологічні дослідження на Україні в 1969 році.-К., 1972.-С. 299.
58 Там само.-С. 302.
59 Там само.
60 Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII -XV вв.-Л., 1976.-С. 7-10, 51-66.
61 Раппопорт П.А. Волынские башни//Материалы и исследования по археологии СССР.-1952.-№31.-С. 202-223; Раппопорт П.А. Военное зодчество Западнорусских земель X-XIV вв.// Материалы и исследования по археологии СССР.-1967.-№140.-С. 141-147.
62 Рожко М.Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі//Київська Русь: культура, традиції. К., 1982.-С. 13.
63 Раппопорт П.А. Оборонительные сооружения Западной Волыни XIII-XIV вв.//Switowit.-Warszawa, 1962. -T. XXIV.-S. 16.
64 Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв.//Древнерусские города.-М.,1981.-С. 70-80.
65 Винокур І.С., Петров М.Б. До початку історії Кам'янця-Подільського...-С. 127.
66 Там само.
67 Пламеницкая О.А. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского//АН.-1985.-№33.-С. 52-61; Пламеницька Є., Пламеницька О. Фортечний міст Кам'янця-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція//АСУ.-1995.-№2.-С. 21-33; Пламеницька О. До проблеми вивчення найдавнішої урбаністичної структури Старого міста Кам'янця-Подільського (Місто в системі культури середнього Подністров'я)//Вісник історико-культурологічного Подільського братства.-Кам'янець на Поділлі.-1994.-Вип. 4; Пламеницька О., Пламеницька Є. Дакоримський період в історії Кам'янця-Подільського (до постановки проблеми)//II Міжнародна конференція "Проблеми і методики в історичній археології".-Торонто-Львів,1992.-С. 26-27; Пламеницька О., Пламеницька Є. Нова концепція формування системи фортифікацій Кам'янця-Подільського в аспекті вивчення віку міста//Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні.-Кам'янець-Подільський, 1993.-С. 22-23.
68 Пламеницька Є., Пламеницька О. Нова концепція...-С. 24; Пламеницька О., Пламеницька Є. Фортечний міст...-С. 22-27.
69 Там само.-С. 22-24.
70 Jablonowski A. Zamek Kanienicki u schylky pierwszej polowy XVI wieku//Przeglad bibliograficzno-archeologiczny.-1882.-T. III.-S. 27.
71 Сицинский Е. Замковая православная церковь в Каменце//Подольские епархиальные ведомости.-1892.-№27-28.-С. 454.
72 Січинський В. Чужинці про Україну.-К.,1992.-С. 56.
73 Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі...// Жовтень.-1983.-№9.-С. 99.
74 Грушевський М. Опис подільських замків 1494 р.//ЗНТШ.-Львів.-1895.-Т. VII.-Кн. 3.-С. 14.
75 Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністровсько-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е.-К., 1972.-179 С.
76 Пламеницкая О.А. Особенности средневековой застройки...-С. 60-61.
77 Пламеницька Є.М., Пламеницька О.А. Фортечний міст...-С. 26-27.
78 Бандрівський М., Бандрівський О. Поява пам'яток східносередземноморських культів на подністровському Поділлі I-III ст. н.е.//Україна в минулому.-Вип. II.-Київ-Львів., 1992.-С. 24.
79 Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н.э.// Материалы и исследования по археологии СССР.-1960.-№89.-С. 317.
80 Сицинский Е. Археологическая карта Подольской губернии//Труды XI АС.-М.-1901.-С. 201-204.
81 Кучера М.П. "Траянові" вали Середнього Подністров'я//Археологія.-К.,1992.-№4.-С. 43.
82 Там само.-С. 52.
83 Там само.-С. 54.
84 Там само.
85 Пламеницька Є., Пламеницька О. Фортечний міст...-С. 30.
86 Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах...-С. 44.
87 Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии).-Ереван, 1980.-С. 75.
88 Пламеницька Є., Пламеницька О. Фортечний міст...-С. 27.
89 Пламеницька О.А. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольського//Ан.-1985.-№33.-С. 53-57, 58, 59.
90 Там само.-С. 59.
91 Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського...-С. 14-15.
92 Нельговський Ю. Архітектура будинку магістрату в Кам'янці-Подільському//Українське мистецтво.-К.,1969.- Вип. 3.-С. 157-164; Нельговский Ю. Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском//Реконструкция центров исторических городов.-К., 1974.-С. 90-94; Нельговский Ю. О древней застройке города Каменца-Подольского//Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины.-К., 1979.-С. 88-95.
93 Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського...-С. 124.
94 Пламеницька Є. Про час заснування...-С. 43-44.
95 Пламеницька О., Пламеницька Є. Нова концепція формування системи фортифікацій Кам'янця-Подільського...-С. 22-24.

ІВАН ОГІЄНКО І СТВОРЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (До 80-річчя Кам'янець-Подільського університету)

Задум створити університет у Кам'янці виник восени 1917 року і належав трьом відомим діячам Поділля О.Пащенко, голові Кам'янецької повітової управи, О.Шульмінському, голові міської управи Кам'янця-Подільського і К.Солусі, голові Подільської губернської організації "Просвіта"[1].

4 січня 1918 р. на засіданні міської думи О.Шульмінський запропонував офіційно звернутися до Центральної Ради з проханням відкрити у Кам'янці університет або ж філію Київського народного університету. Пропозицію схвалили і вирішили направити до столиці спеціальну делегацію[2]. У секретарстві освіти кам'янчанам пообіцяли зайнятися їх питанням за умови, що міська влада виділить під майбутній заклад будинок і гроші[3]. 15 січня дума обрала особливу Університетську комісію[4], яка до праці приступила пізніше.

У березні 1918 р. представники місцевої "Просвіти" повезли міністрові освіти В.Прокоповичеві офіційного листа. У ньому обгрунтовувався вибір Кам'янця як майбутнього університетського міста: 1) Він знаходиться між Києвом і Львовом і, немов би, з'єднує дві частини української нації в одну спільну цивілізацію; 2) місто - тихе, промислово нерозвинуте, не кипить політичними і соціальними пристрастями, придатне до спокійної, культурної праці; 3) воно - одне з найдешевших міст України, багате на різноманітні засоби для життя. Зазначалось також, що Кам'янеччина має здоровий клімат, багату і гарну природу, які можна використати для агрономічних і селекційних закладів. А Кам'янецький університет, як культурний осередок, міг би стати притягальною силою для відомих людей і молоді навколишніх територій, поширювати свій вплив на Волинь, Бессарабію, Буковину і Галичину. І, взагалі, Поділля, з його тримільйонним населенням і площею, що дорівнює Швейцарії, цілком заслуговує на один університет[5].

У міністерстві пообіцяли надіслати комісію, яка на місці познайомиться з умовами для відкриття і функціонування університетського закладу[6].

15 березня на своє перше засідання зібралася Університетська комісія у розширеному складі, яка вирішила звернутися до міської думи з пропозицією асигнувати кошти на потреби майбутнього університету, а також намітила можливе приміщення для нього[7]. Після виступу О.Шульмінського дума ухвалила рішення про задоволення прохання щодо виділення 1 млн.крб., а також про надання в розпорядження Університетської комісії 10 тис. крб. Було вирішено просити міністерство освіти про відкриття в університеті кафедр польської, єврейської і російської літератур[8].

22 березня до Кам'янця прибула очікувана міністерська комісія у складі професорів - І.Ганицького (голова), І.Огієнка, В.Дубянського та інженера К.Титаренка. Керівництво "Просвіти" запропонувало гостям виступити з лекціями перед населенням. У переповненому міському театрі вони прочитали низку лекцій українською мовою, що залишило незабутні враження.

Комісія і місцева влада погодили всі питання. Ще до від'їзду просвітяни висловили побажання щоб ректором закладу став Іван Огієнко. І коли цю пропозицію підтримали його колеги, було дано попередню згоду[9]. З цього часу і до кінця свого життя він мав повне право казати: "З Кам'янецьким Університетом душею своєю я навіки зв'язаний"[10].

Виступаючи на засіданні Університетської комісії при Київському народному університеті із збудування вищих шкіл на периферії, І.Огієнко із захопленням доводив, що у Кам'янці слід відкрити не філію КНУ, а самостійний університет, оскільки до того зобов'язує його вигідне становище[11].

Після ще однієї поїздки думських посланців до Києва у червні 1918 р. справа з відкриттям вузу зрушила з місця. Комісія по заснуванню вищих шкіл в Україні, очолювана академіком В.Вернадським, погодилася заслухати звіт І.Огієнка про візит до Кам'янця. Висловлені пропозиції були прийняті. Тоді Рада професорів КНУ обрала Івана Івановича ректором ще не створеного Кам'янецького університету терміном на 2 роки і порушила перед міністерством освіти питання про затвердження цього рішення ще до того, як буде прийнято закон про університет. Такий поспіх пояснювали тим, що ректор міг негайно приступити до виконання своїх обов'язків і тим самим пришвидшувати вирішення всіх необхідних формальностей, пов'язаних із заснуванням вузу[12].

Новообраному ректорові довелося відразу вступити в полеміку з міністром освіти М.Василенком, який спочатку не бачив доцільності відкриття університету в глибокій провінції. І.Огієнко, посилаючись на державні потреби та інтереси, довів, що Кам'янець, який з прилеглою територією був на стику двох українських культур- східної й західної, якнайкраще підходить для того, аби стати університеським містом[13].

Ректор активно працював над виробленням законопроекту про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, який поетапно узгоджував у комісії В.Вернадського.

Для підтвердження попередніх рішень місцевих властей про допомогу університету, які були ухвалені ще при Центральній Раді, І.Огієнко терміново від'їжджає на Поділля. 6 липня він провів нараду з тими діячами, які підтримували ідею утворення університету, і повідомив, що комісія по відкриттю вузів в Україні визнала за необхідне якомога швидше відкрити Кам'янець-Подільський університет. Від себе ректор додав: "...Висока школа для губернії - це придбання величезного культурнонаціонального значення; для міста Кам'янця - це висока честь і основа майбутнього його розвитку культурного та економічного. Тому до праці коло організації університету мають стати всі інституції та всі люди, що розуміють значення справи й можуть їй реально допомогти"[14]. Проте спочатку треба було задовольнити такі вимоги: по-перше, виділити від міського самоврядування необхідну кількість землі для будівництва в центрі міста університетських приміщень, крім того ще 50 дес. для постійних потреб закладу; по-друге, асигнувати на облаштування університету 1 млн.крб.; по-третє, до спорудження університетських навчальних будинків виділити під університет відповідні приміщення і, почетверте, обрати постійну Університетську комісію (УК), яка рухатиме на місці усі справи університету[15].

Того ж дня відбулося засідання міської думи, на якому зазначені вимоги були задоволені. До складу УК, яку очолив ректор, увійшла 21 особа. Він також стояв на чолі президії цієї комісії, що складалася із трьох осіб. Під час першого засідання Університетської комісії І.Огієнко заявив, що "міністерство освіти Української держави поклало на нього почесну й відповідальну місію - організувати в Кам'янці-Подільському Український Державний Університет. Ясновельможний пан Гетьман ставиться до цієї справи цілком прихильно. Університет має складатись із факультетів: історично-філологічного, правничого й фізикоматематичного. Організація Університету потребує великої праці..."[16]. Член комісії Ю.Сіцінський запропонував передбачити у доопрацьованому проекті ще один факультет - богословський, що згодом і було враховано[17].

Ректор зустрівся з рабином єврейської громади Оксаном, якому пообіцяв відкрити в університеті кафедру євреєзнавства і виділити для єврейської молоді до 25 відсотків усіх студентських місць. Натомість отримав запевнення, що громада збере на потреби університету не менше 100 тис.крб.[18]

В розмові з головою польських громадських організацій Кам'янця лікарем Т.Залєнським він дав згоду на відкриття в університеті кафедри полонознавства, а також пообіцяв приймати на навчання польську молодь без будь-яких обмежень, надаючи їм державні стипендії. Польські організації, зі свого боку, мали б підтримувати університетську справу і зібрати для неї 50 тис.крб. [19]

До Києва І.Огієнко віз цінні постанови: міської думи - про асигнування на потреби нового закладу 1 млн.крб. (для перших п'яти років), виділення 100 дес.землі, передачу під університет (до збудування своїх приміщень) триповерхового будинку міської технічної середньої школи, список Університетської комісії; губернської земської управи - про асигнування 1 млн.крб. сумарно на 5 років (по 200 тис. щорічно); повітової земської управи - про асигнування 100 тис.крб. [20]

На час відсутності ректора обов'язки голови Університетської комісії виконував П.Бучинський. "Лишившись у Кам'янці, - згадував В.Приходько, - ми негайно взялися до праці... Розпочався ремонт майбутнього Університету. На сцену виступили інженери, техніки, мулярі, столяри, цегла, вапно, пісок"[21].

У столиці І.Огієнко плідно працював над вдосконаленням законопроекту, узгоджував його основні положення у підкомісіях і комісіях, йшов на різні компроміси і спрощення лише для того, щоб пришвидшити вирішення дорученої йому справи, з часом документ і відповідні фінансові обрахунки стали предметом розгляду виділеної із комісії В. Вернадського підкомісії з утворення Кам'янець-Подільського університету. Зрештою, зусиллями ректора та його прихильників цей рубіж було взято[22]. Незабаром своє слово сказала і підкомісія: зробивши певні зміни і доповнення, вона схвалила документ вцілому[23]. І хоча Рада міністрів ще не розглядала підготовлений законопроект, ректор був впевнений - закладу бути! 9 липня газета "Подольский край" першою в регіоні від імені І.Огієнка сповістила про прийом заяв від юнаків і дівчат для вступу до Кам'янецького університету[24].

Після схвалення проекту на засіданні Малої Ради міністрів, його винесли на суд

всього уряду. Як згадував Д.Дорошенко, документ "пройшов духе "гладко", при однодушній згоді всіх членів Ради міністрів"[25].

Після цього ректор взявся "обробляти" Гетьмана. На аудієнції, яка тривала близько двох годин, він та Ф.Сушицький, ректор Київського державного українського університету, доповіли "про сильне незадоволення українського громадянства через "антиукраїнську" гетьманську політику"[26]. Очевидно, така відвертість пішла на користь обом університетським справам, а з другого боку, додала П.Скоропадському рішучості щодо проведення українізації вищої школи.

У другій половині липня І.Огієнко, як повноправний ректор, прибув до Кам'янця-Подільського. Про свій візит він попередив завчасно. На залізничному вокзалі йому влаштували пишну зустріч. "...Зібралися майже вся Університетська комісія, публіка. Коли Огієнко вийшов з вагону, то К.Солуха, як найстаріший діяч Поділля, привітав... (його) і підніс хліб-сіль. Огієнко, сильно зворушений, дякував, обіцяючи прикласти всіх сил, щоб Поділля й Україна в Кам'янецькому університеті мали справді високу школу, гідну цієї назви"[27].

З'ясувавши, як тут йде практична робота, як кожний член УК виконує свої обов'язки, ректор доповів Університеській комісії про результати своєї праці в столиці впродовж трьох останніх тижнів. Він негайно приступив до організації університетської канцелярії, підбору і підготовки працівників. Керівником господарства призначив священика Д.Чирського, лікарем - К.Солуху, настоятелем церкви - Ю.Сіцінського[28].

Повернувшись до столиці, Іван Іванович, крім праці в комісії В.Вернадського, до якої його запросили 5 серпня, домагався заснування богословського факультету, доводячи, наприклад, у Київській духовній академії, що в Українському університеті всі богословські дисципліни цілком можна викладати українською мовою. З великими труднощами він домігся включення до законопроекту пункту про відкриття кафедр полоно- та євреєзнавства. У порозумінні з міністром освіти і членами підкомісії з відкриття Кам'янецького університету він продовжив роботу з формування викладацького корпусу[29].

Паралельно з цим ректор добився виділення під спорудження нових університетських будинків різних матеріалів. Так, знов побувавши у Гетьмана, він дістав дозвіл на безперешкодне отримання з демобілізаційних складів Кам'янця необхідного майна[30].

17 серпня Гетьман України затвердив ухвалений Радою міністрів Закон про заснування з 1 липня 1918 р. Кам'янець-Подільського державного українського університету в складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного (з двома відділами - математичним і природничим), богословського і правничого. Причому, у 1918-1919 навчальному році відкривалися лише два перших. Мовою навчання ставала українська. З дозволу міністра освіти, в окремих випадках, можна було використовувати російську. До повного сформування університету викладачі і керівники різних рівнів закладу не обиралися, а призначалися міністром освіти. Протягом 5 років на посади екстраординарних професорів дозволялося обирати осіб, які мали досвід університетської праці не менше 3-х років і склали магістерські іспити, а також тих українських і російських вчених, що мали ступінь доктора наук закордонних університетів, досвід викладацької діяльності, були відомі своїми науковими роботами. На історико-філологічному факультеті відкривалися кафедри польської і єврейської літератури й історії. До прийняття Статуту вищих навчальних закладів України необхідно було керуватися російським Університетським статутом 1884 р. з тими змінами і доповненнями, які було зроблено міністерством освіти стосовно практики українських вузів. Спорудження університетських приміщень покладалося на комісію по збудуванню Кам'янець-Подільського державного українського університету на чолі з ректором[31].

Щасливий І.Огієнко того ж таки дня, з хвилюванням і піднесенням, телеграфував заступнику голови Університетської комісії П.Бучинському: "Гетьман затвердив Університет. Слава Вкраїні. Слава робітникам щирим. Скоро приїду, привітаю місто"[32].

Прибувши до Кам'янця, Іван Іванович скликав 21 серпня (3 вересня по н.ст.) засідання Університетської комісії, де повідомив зміст Закону про заснування університету, розмір кошторису, відпущеного державою закладу на II півріччя 1918 р. - 899200 крб., доповів про хід вирішення справи із відкриттям вже у першому навчальному році боголовського факультету. Комісія, на пропозицію ректора, утворила з свого складу три підкомісії: 1) з ремонту університетського будинку і придбання меблів; 2) з забезпечення закладу паливом і 3) зі складання церемоніалу відкриття університету (сюди обрали І.Огієнка), а також погодилася організувати для студентів бурсу та їдальню. За плідну працю у Києві комісія винесла ректору подяку[33]. А Жванецька "Просвіта" прийняла рішення про зарахування І.Огієнка почесним і довічним членом організації, просила бути її порадником і авторитетним заступником[34].

У наступні дні ректор провів зустрічі з представниками різних політичних партій, зацікавлених у здійсненні університетського проекту, відомими місцевими діячами, а також єпископами православної та католицької конфесій і домовився про їхню активну підтримку в роботі щодо відкриття університету[35]. З цього часу розпочалися найбільш неспокійні і напружені дні господарчої праці І.Огієнка. Він бере участь у засіданнях Університетської комісії, де вирішуються питання бурси-їдальні, купівлі продуктів харчування, меблів, використання коштів під ремонт навчального будинку, що відпустило міністерство освіти, про розпорядження приміщення другокласної духовної чоловічої школи, де мав би бути розміщений богословський факультет тощо. Займається вирішенням складної проблеми розподілу аудиторій триповерхового будинку між університетом і технічою школою і т.д.[36]

У серпні-жовтні І.Огієнко розвинув велику активність по дальшому формуванню викладацького штату. За домовленістю з міністром освіти і членами комісії по відкриттю вищих шкіл в Україні, були запрошені для роботи в університеті такі професори і приват-доценти: В.Біднов, Л.Білецький, К.Широцький, Шелудько, І.Крип'якевич, В.Геринович, В.Кучер, Ю.Гірняк, С.Балей, Н.Гаморак, В.Бірчак, Л.Б'ялковський та ін. [37]

10 вересня на засіданні підкомісії по влаштуванню свята відкриття виступив ректор. "У бувшій Росії, - наголосив він, - цілі покоління вичікували і не доживали до такого надзвичайного свята науки, а на нашу долю випадає це торжество в першу же добу життя нашої молодої держави, і тому необхідно якнайкраще, найвиразніше заманіфестувати свою радість не тільки одному м.Кам'янцю, але всій Подільській землі і перед всею Україною"[38]. Ним було запропоновано оголосити про цю подію на всю державу, сам же брався за розроблення змісту запрошень на свято і домогтися перед міністром освіти, щоб день відкриття університету - 22 жовтня - був неробочим у школах міста[39].

Виступаючи на засіданні Університетської комісії 11 вересня, він запропонував їй звернутися з відозвою до повітових земств та самоврядувань про виділення коштів на стипендії незаможним студентам, а до ліквідаційних комісій - з проханням відпустити всі можливі матеріали для будівництва університетського будинку. Комісія підтримала і погодилася з ним також і в іншому питанні - здати університетську землю у 1918-1919 навчальному році в оренду хліборобам[40].

У наступні дні ректор продовжував займатися фінансово-господарчими питаннями, звернувся з листами до різних навчальних закладів України з проханням надіслати Кам'янецькому університетові по одному примірнику їх наукових видань, а також книги-дублі, що знаходилися у вузівських і викладацьких бібліотеках[41].

Ще влітку місцева преса видрукувала звернення ректора до громадськості, в якому він просив допомогти у формуванні університетської бібліотеки. За його прикладом (сам І.Огієнко подарував 114 цінних видань), пожертви книгами зробили: професор П.Бучинський - 244 примірники, лікар М.Альтер - 70, директор комерційної школи В.Мазінг - 256, Подільське історико-археологічне товариство - 119, Київська духовна академія - 796, різні видавничі товариства (кількість не встановлено). Загальне число подарованих книг на жовтень 1918 р. становило 1686 примірників[42].

Після того, як різним інституціям, державним, громадським, церковним і приватним особам були надіслані запрошення взяти участь у святі відкриття університету, Іван Іванович відбув до Києва вирішувати ще нерозв'язані університетські питання: вибивання гостродефіцитних матеріалів і обладнання, проштовхування законопроекту про відкриття богословського факультету, розсилання запрошень на урочистості зарубіжним гостям через міністерство закордонних справ, виклопотання вихідного для учнів звичайних і духовних шкіл Кам'янця і цілого Поділля у вівторок, 22 жовтня[43].

Через невирішуваність найбільш гострих із них, ректору довелося двічі пробиватись до керівника Української держави. Обидва візити мали неабияке значення для підтримки університету. Про їхні наслідки І.Огієнко розповів 4 жовтня у листі до О.Пащенко: "Виявляється, що п.Гетьман після мого візиту викликав п.Молова (головноуповноваженого у ліквідації майна російської армії - О.З.) і наказав йому непремінно допомогти Університетові... 1) Пан Молов вже дав розпорядження аби видавати на будівлю і ремонт Університетові все, що тільки йому потрібно. Списки потрібного майна я йому вручив. Молов просив аби вибрати довірену особу від ректора і хай ця особа чи особи беруть все, що Університетові потрібно, не тільки на кам'янецьких складах, але скрізь. Молов просив звернути особливу увагу на Бердичів: там величезні склади коштовного майна. Німецькому командованію було дано розпорядження не чинити нам перешкод в одержанні цього майна. З-за цього прошу ще до мого приїзду поглянути, чи нема чого в Кам'янці такого, що годилося б нам на ремонт. Коли єсть - телеграфуйте за дозволом Молову.

2) Молов наказав видати на упорядження лабораторій все те, що просив п.Бучинський і в

чому нам було одмовлено. При мені Молов наказав зробити слідство з-за чого одмовлено... і де те майно, яке мали передати Ун-ві.

3) Завтра по телеграфу буде наказано видати Ун-ві для проведення електрики все, що єсть на складах в Кам'янці або поблизу"[44].

6 жовтня І.Огієнко, як представник Кам'янецького університету і офіційно запрошена особа, взяв участь в урочистостях, присвячених відкриттю українського державного університету у Києві, виголосив там щирі, сердечні привітання[45]. Безперечно, сценарій і саме святкове дійство дали йому поштовх до вироблення програми святкування відкриття університету у Кам'янці, хоча, порівнюючи обидва заходи, видно, що Іван Іванович розробив набагато цікавішу і різноманітнішу програму.

12 жовтня наказом міністра освіти І.Огієнко, як ректор, направлявся на роботу до Кам'янець-Подільського державного українського університету терміном на 2 роки, починаючи з 1 липня 1918 р. За ним залишались попередні посади, що не оплачувалися, - професора Київського державного українського університету і приват-доцента університету св.Володимира. Через 2 дні родина Огієнків (крім Івана Івановича, його дружина Домна Петрівна та двоє синів - Юрко і Сашко) переїжджає до Кам'янця і оселяється в житловому будинку, що раніш належав місцевій технічній середній школі (нині - штаб військово-інженерного інституту), в колишній квартирі її директора[46].

19 жовтня в приміщенні університету під головуванням І.Огієнка відбулося засідання комісії із зарахування студентів. На навчання було прийнято 49 дійсних студентів (мали повну середню освіту і подали всі необхідні документи) та 67 вільних слухачів (не мали середньої освіти) історико-філологічного факультету[47].

За короткий час, що залишався до університетських урочистостей, ціною величезних зусиль вдалося завершити всі основні підготовчі роботи: фарбування, умеблювання, оформлення, різні організаційні заходи.

Запросивши на свято понад 200 гостей з Поділля, України та з-за кордону, у т.ч. Гетьмана України, міністрів його уряду, президентів різних національних Академій наук і ректорів відомих європейських університетів, ректор надавав виняткового значення його організаційній, змістовній і художній сторонам. Він сам розробив програму, перевіряв хід підготовки за всіма напрямками.

На урочисте відкриття університету прибуло кілька сот гостей з різних регіонів України. У колі учасників розповсюдили газету "Свято Поділля", яка видрукувала дві важливі відозви ректора - до земства і кооперативів, у якій від імені Університетської комісії висловлювлось прохання допомогти грішми незаможним студентам, а також до населення із закликом дарувати закладу книги.

Свято відкриття вдалося на славу. Його продуманість, пишнота, велелюдність, національно-релігійна колоритність, музичність і пісенність запам'яталися кам'янчанам і гостям надовго. Участь в урочистостях єврейських, польських і російських культурно-просвітніх та релігійних чинників свідчила про підтримку молодого українського вузу, його ректора, професури з боку різних національних груп краю.

Заступнику міністра освіти П.Холодному І.Огієнко представив усіх членів Університетської комісії, які забезпечили належну і швидку підготовку приміщень до праці і мали своїм подальшим завданням спорудження нових університетських приміщень. Він не ставив собі в заслугу початок функціонування університету. Як йшлося у його відозві до українського громадянства, заклад було засновано "впертою працею свідомих громадян всієї України, Поділля, особливо міста Кам'янця, при постійному сприянні міністерства освіти Української держави"[48].

Урочисте засідання професорської Ради вів І.Огієнко. Крім відповіді на Грамоту П.Скоропадського і заключного слова, він виголосив академічну промову, в якій зупинився на віхах створення закладу та його майбутніх завданнях. "Наш університет, - наголосив ректор, - український по духові й устроєві, а наша мета - науковий дослід і виховання молоді. Університет виховуватиме інтелігенцію, буде вселяти любов до інших народів; якщо ти руський - то буть руським, якщо ти поляк - то будь поляком, якщо ти єврей - то будь євреєм. Університет буде зв'язком між професорами та студентами, що дасть змогу працювати разом на користь рідної України"[49].

Іван Іванович подякував Гетьманові і уряду, всім, хто допомагав будувати університет. Із захопленням присутні сприйняли його заяву про відмову від ректорської платні на користь незаможних студентів[50].

Письмові подяки І.Огієнко виніс зачинателям університетського проекту-подружжю О. Пащенко і О.Шульмінському. "Ваша невпинна енергія, Ваше щире захоплення працею, - наголошував він, - допомогли дуже багато як прискоренню віддкриття університету, так і величності свята... Велика доля і Вашої праці зостанеться назавжди у тому великому новому огнищі української культури, що тепер ми всі спільно будуємо"[51].

Щира подяка адресувалася двом хоровим національним колективам - Першому Київському і Кам'янець-Подільському за участь у святі відкриття та забезпеченні у значній мірі його українського характеру.

Після святкування І.Огієнко продовжив роботу по формуванню викладацького і студентського складу. 24 жовтня він повідомив львів'янам В.Чайковському, І.Крип'якевичу та В.Кучеру, що міністерство освіти позитивно вирішило їх заяви і затвердило на посадах приват-доцентів різних кафедр Кам'янецького університету[52]. 25 і 28 жовтня відбулися чергові засідання комісії з зарахування, після чого студентський контингент зріс до 267 осіб[53].

У зв'язку з тим, що 22 жовтня було отримано офіційне повідомлення про затвердження богословського факультету, що дало змогу оголосити прийом студентів-богословів, ректор звернувся до Єпархіальної шкільної ради з проханням пришвидшити передачу університетові у тимчасове користування будинку колишньої другокласної духовної чоловічої школи[54].

Продовжуючи справу матеріально-технічного оснащення закладу і підготовки до спорудження університетських будинків, І.Огієнко незадовго до початку першого навчального року направляє свого представника до Проскурова і Вінниці з метою з'ясувати наявність у демобілізаційних складах потрібного майна[55].

Таким чином, у здійсненні романтичного бажання кам'янецької інтелігенції про заснування в адміністративному центрі Поділля університетського закладу велику роль відіграв І.Огієнко. За короткий час (8 місяців), незважаючи на зміну державної влади, складну політичну ситуацію, іноземну військову присутність, гостру матеріально-фінансову кризу, він, при підтримці місцевих і столичних зацікавлених сил, докладаючи неабиякої енергії і терпіння, зумів перебороти десятки несприятливих моментів, розтопити холод і непоступливість державних чиновників, переконати вищих осіб держави, у т.ч. Гетьмана України, у необхідності і можливості заснувати Кам'янецький університет.

Його блискуча, захоплююча, цілеспрямована і багатогранна праця, що охоплювала законодавчі, організаційні, кадрові, матеріально-технічні, фінансові та інші питання, завжди приносила потрібні результати. Інтелігент, педагог, гуманіст, він завжди, у кожній малій чи великій справі, бачив Людину, віддавав їй належне за працю, за благо і користь, які вона несла Україні, її добробуту і культурі, її майбутньому. Цей високої проби патріотизм був невичерпним мотивом чесної, самовідданої і зовсім некорисливої діяльності самого І.Огієнка, який, по праву, за вибором історичних обставин, очолив славетний університетський первісток Поділля, що став у великій мірі результатом його старань. Ще за життя Іван Іванович, не зазнаючись, приймав щиру шану сучасників за працю, рівну подвигу.

Якби не наполегливість, енергійність, жертовність цієї людини, її відоме становище в столиці, колах української інтелігенції, а також вчасне відчуття нею моменту і глибоке усвідомлення потреби національно-культурного розвою, то університету у Кам'янці могло б і не бути, адже криза державної влади у гетьманській Україні прогресувала надто швидко, а становище Директорії у 1919-1920 рр. виявилось куди гіршим, ніж у П.Скоропадського. Зрозуміло, що про відкриття університетів в країні, оперезаній кровопролитними фронтами, ніхто мови не вів.

Олександр Завальнюк

1 Приходько В. Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі: Відбитка з "Нашої культури" 1935-1936 рр.-Варшава,1936.-С. 4, 6.

2 Свято Поділля (Кам'янець-Подільський).-1918.-22 жовтня.

3 Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі - КПМДА).-Ф.Р. 582, оп. 1, спр. 3.-Арк. 2.

4 Свято Поділля.-1918.-22 жовтня.

5 Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету//Наша культура: Науково-літературний місячник.-Кн. 5 (14).-Варшава, 1936.-С. 338.

6 Там само.-С. 340.

7 Свято Поділля.-1918.-22 жовтня.

8 Там само.

9 КПМДА.-Ф.Р. 582, оп. 1, спр. 26.-Арк. 22.

10 Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва//Наша культура.-1936.-Кн. 8-9 (17).-С. 510-511.

11 Там само.-С. 511-512.

12 Там само.-С. 512.

13 Приходько В. Вказ.праця.-С. 27.

14 Огієнко І. Вказ.праця.-С. 511.

15 Приходько В. Вказ.праця.-С. 31-32.

16 Завальнюк О.М. Ю.Й.Сіцінський і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) //Духовні витоки Поділля: творці історії краю: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.-Ч. І.-Хмельницький, 1994.-С. 63.

17 Огієнко І. Вказ.праця.-С. 511.

18 Там само.

19 Там само.

20 Приходько В. Вказ.праця.-С. 35.
21 Подольская мысль (Каменец-Подольский).-1918.-22 октября.
22 Огієнко І. Вказ.праця.-С. 511.
23 Див.: Подольский край (Каменец-Подольский).-1918.-9 июля.
24 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле.-Вид. 2-е.-Мюнхен, 1969.-С. 413.
25 Огієнко І. Вказ.праця.-С. 512.
26 Приходько В. Вказ.праця.-С. 41.
27 Огієнко І. Вказ.праця.-С. 513.
28 Там само.
29 Державний вісник.-1918.-29 серпня.
30 КПМДА.-Ф.Р. 582, оп. 1, спр. 3.-Арк. 86.
31 Там само.-Арк. 23-23 зв.
32 Там само.-Спр. 13.-Арк. 1; Подольская мысль.-1918.-2 ноября.
33 Gervs O. Iwan Ogienko and the founding of Kamianets-Podilsky Ukrainian state university// *Український історик: журнал історії і українознавства* /Під ред. Л.Винара. - Ч.1-4 (104-107). - Т.27. -Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен.-1990.-С. 84.
34 КПМДА.-Ф.Р. 582, оп. 1, спр. 3.-Арк. 11-11 зв., 24, 30-30 зв.
35 Огієнко І. Вказана праця.-С. 513.
36 КПМДА.-Ф.Р. 582, оп. 1, спр. 6.-Арк. 7.
37 Там само.
38 Там само.-Спр. 3.-Арк. 35-35 зв.
39 Там само.-Арк. 24-24 зв, 25, 40.
40 Свято Поділля.-1918.-22 жовтня.
41 КПМДА.-Ф.Р.582, оп. 1, спр. 13.- Арк. 11, 12 зв.; спр. 16.-Арк. 4 зв., 5.
42 Там само.-Спр. 13.-Арк. 11-12.
43 Огієнко І. Вказ.праця.-С. 516.
44 Там само.
45 Державний вісник.-1918.-16 жовтня; Огієнко І. Вказ.праця.-С. 516.
46 Свято Поділля.-1918.-22 жовтня.
47 Слово (Киев).-1918.-16 октября.
48 Відродження (Київ).-22 жовтня, 6 листопада.
49 Огієнко І. Вказ.праця.-С. 518, 520; Пащенко О. Вказ.праця.-С. 416.
50 КПМДА.-Ф.Р. 582, оп. 1, спр. 5.-Арк. 20.
51 Там само.-Арк. 13, 14.
52 Там само.-Спр. 16.-Арк. 56.
53 Там само.-Оп. 2, спр. 9.-Арк. 3, 5.
54 Там само.-Оп. 1, спр. 12.-Арк. 155.
55 Там само.-Спр. 16.-Арк. 45.

ЗАЗБРУЧАНСЬКИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ В ІСТОРИКО-МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В історії України є чимало маловідомих сторінок. Упродовж десятиліть, за допомогою офіційної науки, з свідомості народу витравлялися імена М.Грушевського, С.Петлюри та інших, спотворювалися факти, події Української революції 1917-1920 років, боротьби за українську державність. У цьому ряду находиться також історія Української Галицької Армії, зокрема її діяльність на Правобережній Україні.

Слід зазначити, що практично вся радянська історіографія громадянської війни в Україні замовчувала цю проблему. Складається таке враження, що ніби не існувало армії, яка прийшла з-за Збруча, і брала участь у вирішенні долі України[1].

З початку 90-х років українська історіографія взялася за відновлення історичної справедливості, зокрема щодо УГА. Сьогодні вже зроблено ми. Однак не всі її аспекти дістали рівнозначне висвітлення. Найбільш глибоко досліджено період з листопада 1918 до липня 1919 р. (створення УГА, її боротьба з польським військом). Привертає увагу низка робіт, передусім дослідження львівського історика В.Гордієнка[2]. Автор простежує шлях УГА від створення до розпуску, подає цінний документальний додаток. Проте зазбручанський період висвітлено надто схематично. “Історія галицького стрілецтва”[3] М.Литвина та К.Науменка висвітлює також бойову діяльність УГА. На основі архівних даних, матеріалів Львівської наукової бібліотеки автори розглядають ще й інші питання (постачання, стосунки з військами УНР тощо). Проте названі аспекти висвітлено не достатньо. Ці дослідники розробляють питання життєписів вищого командного складу УГА. В.Тищик та О.Вівчаренко у своїй праці “Західноукраїнська Народна Республіка”, присвяченій 75-річчю її утворення, приділили певну увагу УГА[4]. Досить оригінальною є робота Р.Матейка та Б.Мельничука[5]. Висвітлюючи питання перебування УГА на Тернопільщині, вони з’ясовують також і події, що пов’язані з участю цього війська у визвольних змаганнях на Великій Україні.

Серед спеціальної літератури можна виокремити декілька вдалих сюжетів[6]. Йдеться, передусім, про "Історію українського війська"[7], де вміщено розділи "Українська Галицька Армія" та "Об'єднані Українські Армії".

Чималий доробок у з'ясування історії УГА зробили мемуаристи. За походженням спогади умовно можна поділити на дві групи – наддністрянські і наддніпрянські. Найбільше відомостей вони подають щодо ходу бойових дій. Вельми цінними, на наш погляд, є мемуари представників командного складу УГА та армії УНР. Йдеться, передусім, про роботи М.Капустянського (генерала-квартирмейстра Штабу Дієвої армії УНР)[8] та О.Удовиченка (командира 3-ї Залізної дивізії)[9], у яких докладно висвітлюється бойова діяльність галицького війська, його взаємодія з армією УНР. Щоправда, вони охоплюють різні відтинки часу: у Капустянського - від переходу Збруча до вступу об'єднаних українських армій у Київ, а в Удовиченка - весь період перебування галичан на Наддніпрянщині, аж до ліквідації УГА навесні 1920 р. Бойові операції, особливо у Капустянського, розглядаються всебічно: сили і плани воюючих сторін, хід бойових операцій (по днях). Цінність мемуарних матеріалів полягає ще й у тому, що їх автори намагаються аналізувати бойові дії, з'ясовувати як причини успіхів, так і невдач. Капустянський, чи не єдиний, подає чітку порівняльну бойову характеристику УГА та армії УНР.

Мемуари М.Тарнавського (командуючого УГА)[10], А.Кравса (командуючого 3-м корпусом УГА)[11], С.Шухевича[12], Левицького[13], хоч і не подають такого широкого огляду воєнних дій, як вище названі автори, все ж заслуговують на велику увагу. Так, наприклад, у М.Тарнавського можна знайти мало поширене свідчення про те, як ще перед переходом основної частини військ через Збруч, на допомогу УНР галичанами було направлено дві бригади[14]. У С.Шухевича можна знайти відомості про такі мало відомі моменти як передумови і процедура укладення угоди з денікінцями, перехід галичан на бік більшовиків, реорганізація УГА в ЧУГА та ін. С.Шухевич приділив детальну увагу останньому періоду історії УГА (діяльність під час радянсько-польської війни, її ліквідація).

Не зважаючи на те, що спогади Станіміра[15], Омеляновича-Павленка[16] та деяких інших представників вищого командного складу не містять подібної інформації, вони все ж заслуговують на увагу, адже подають практичний матеріал, який не знаходимо в інших виданнях.

Спогади вищого командного складу дозволяють з'ясувати, крім суто воєнних проблем, й інші. Так, С.Шухевич подає дуже цінну інформацію щодо взаємовідносин галицьких стрільців і місцевого населення[17]. Автор не обминув увагою такої проблеми, як санітарні справи УГА восени 1919 р.[18] Проблеми забезпечення харчами III-го копусу УГА та їх вирішення висвітлює Кравс[19]. Подібні свідчення знаходимо у О.Левицького. Він також подає данні про стан санітарних справ УГА восени 1919 р.[20]

Дуже цікавими і цінними в висвітленні різних сторінок перебування галичан на Наддніпрянщині є спогади М.Островерхи[21]. У них з'ясовуються різноманітні аспекти життя і побуту молодшого командного складу та рядових стрільців. Ці матеріали, зокрема, висвітлюють історію 10-ої бригади, куреня, у якому служив автор. Праця написана легким, живим стилем, містить дані про взаємовідносини галичан з місцевим населенням. Події, пережиті особисто, часто підкріплюються офіційними даними, що дає змогу більш ширше простежити шлях військового підрозділу.

Неабияке значення мають і порівняно невеликі спогади учасників, які були видані переважно в 20-30-х роках у західноукраїнських часописах. Автори цих мемуарів, як правило, висвітлюють якісь окремо взяті сюжети, їх поєднання дає можливість цілісно відтворити питання історії УГА.

Цінну інформацію про участь галичан у перші тижні свого перебування на Великій Україні подає В.Прихода[22]. Купченко, зокрема, висвітлює серпневий наступ об'єднаних українських армій на Київ[23]. З'ясовується, що УГА, крім артилерії, піхоти та кавалерії мала у своєму складі авіацію. Про це йдеться зокрема у спогадах Р.Зуба[24]. Про організацію санітарних установ армії, їх роботу, можна знайти відомості у нотатках лікаря Щуповського[25]. Т.Демчук у своїх спогадах зупинився на ролі військових театрів у взаєминах з місцевим населенням, підвищенні його національної свідомості[26]. Досить цінною є інформація про армійський вишкіл[27]. Важливі дані про останній період існування УГА подає Дівнич[28]. Характеристику становища, у якому опинились українські армії восени 1919 р. та проблеми, пов'язані з ним, вмістив В.Сальський[29].

На окрему увагу заслуговує робота О.Доценка (ад'ютанта С.Петлюри)[30]. Автор докладно подає серпневий наступ на Київ[31]. Велику цінність для дослідження історії УГА мають вміщені в книзі дві таблиці[32], які підкріплюють інформацію про цей наступ. Автор, як один з небагатьох, хто приділив велику увагу подіям 31 серпня у Києві[33]. На основі великого фактичного матеріалу він робить спробу проаналізувати причини втрати українцями Києва. Проте його висновки щодо причин невдачі суперечать самі собі. Так, покладаючи усю вину на галичан, О.Доценко

зауважує, що Петлюра і уряд УНР самі не знали як поводитись з денікінцями і українське військо відповідно до наказу вищих воєнних інстанцій при зустрічі з противником мали не вдаватись до "ворожих акцій". Мають цінність відомості мемуариста про культурно-освітню діяльність "Галицьких відділів для освіти" та "Пресової квартири"[34]. Багато уваги він приділив листопадовим подіям, зокрема Зятківській угоді. Цій проблемі присвячено окрему главу[35].

Представники державних структур УНР та ЗУНР не могли обійти питання УГА. Зокрема І.Мазепа вдало проаналізував хід серпневого наступу, глибоко показав київські події 31 серпня 1919 р., прийняту в той час у Кам'янці офіційну версію. Але він ознайомив з існуючими версіями цих подій, як галичан, так і наддніпрянців[36].

З вище вказаного короткого огляду можна зробити висновок, яке важливе місце у вивченні історії перебування УГА на Правобережній Україні посідає мемуарна література.

Сергій Олійник

1 Див.: Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. - М., 1949; його ж. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.).- М., 1954; История гражданской войны в СССР.- В 5-ти т.-Т. 1-5.-М., 1938-1960; Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні.-Харків, 1962; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920).-М., 1966; Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.-У 3-х т.-Т.3.-К., 1970 та ін.

2 Гордієнко В. Українська Галицька Армія.- Львів, 1991.; Сходження на Голгофу (історія УГА) // Літопис Червоної Калини: історико-крєзнавчий часопис.-1991.-Ч. 1-3; І постала Україна. До 75-річчя створення Збройних Сил УНР // Літопис Червоної Калини: історико-краєзнавчий часопис.-1993.-Ч. 3-4.

3 Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва.-Львів.-1991.-199 с.

4 Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західно-українська Народна Республіка. 1918-1923 (до 75-річчя утворення і діяльності).-Коломия, 1993.-118 с.

5 Матейко Р., Мельничук Б. За рідний край, за нарід свій... Українська Галицька Армія на Тернопільщині.-Тернопіль,1993.-78 с.

6 Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х т.-Т. 2.-К., 1992; Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України.-К., 1993; Велика історія України від найдавніших часів у 2-х т.-Т. 2.-К.-1993.

7 Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.).-Вид. 4-е, змінене і доповнене.-Львів, 1992.-702 с.

8 Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році.-Львів, 1921.-Ч. 3.-101 с.

9 Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921.-К., 1995.-206 с.

10 Тарнавський М. Спогади//Вечірня година.- 1992.-Ч. 4.-126 с.

11 Кравс А. За українську справу: Спомини про III корпус УГА після переходу за Збруч.-Львів.- 1997.-98 с.

12 Шухевич С. Спомини з УГА (1918-1920).-Львів.- 1929.-Ч. 3.-162 с.; ч. 4.-164 с.; ч. 5.-147 с.

13 Левицький О. Галицька армія на Великій Україні.-Відень, 1929.-193 с.

14 Тарнавський М. Вказ.праця.-С. 89-90.

15 Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях.-Торонто, 1966.-192 с.

16 Омелянович-Павленко М. Зимовий похід//За державність. Матеріали до історії війська України.-Зб. 1.-1930; Зб. 2.-1931; Зб.3.-1932; Зб. 4.-1934.

17 Шухевич С. Вказ.праця.-Ч. 3.-С. 31; ч.4.-С. 68-69.

18 Там само.-Ч. 3.-С. 15-18, 61.

19 Кравс А. Вказ.праця.-С. 3.

20 Левицький О. Вказ.праця.-С. 31.

21 Островерха М. Блиск і темрява: 1918-1920.- Нью-Йорк, 1966.-208 с.

22 Прихода В. Записки до історії Сірих або сірожупанників // Табор.-Калуш.-1927.-Ч. 5.-С. 29.

23 Купченко. Армія генерала Крався в наступі на Київ в серпні 1919 р.//Червона Калина.-Жовква-Львів, 1923.-С. 108-113.

24 Зуб. Р. Причини до історії нашого летунства// Червона Калина.-Жовква-Львів, 1922.-С. 75-76.

25 Щуповський. Зі записів лікаря бригади УСС// Червона калина.-Жовква-Львів.-1924. Ювіл. в-ння.-С. 85-89.

26 Демчук Т. Військові театри при ГА//Чевона Калина.-Жовква-Львів, 1922. Ювіл. в-ння.-С. 154-155.

27 Я.К-в. армійський Вишкіл//Червона калина.- Жовква-Львів,1923.-С. 70-76.

28 Дівнич А. Конець УСС//Червона Калина.- Жовква-Львів, 1925.-С. 123-129.

29 Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і армія УНР//Табор.-Варшава.-1927.- Ч. 3.-С. 9.

30 Доценко О. Літопис Української Революції. Матеріали і документи до історії української революції.-Київ-Львів, 1923.-Т. 2.-Кн. 4.-362 с.

31 Доценко О. Вказ.праця.-С. 7-40.

32 Там само.-С. 33-34.

33 Там само.-С. 148-160.

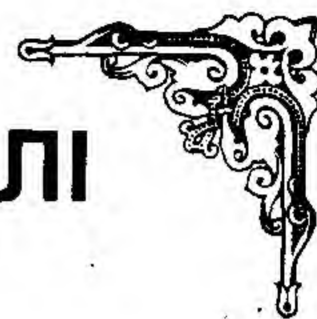
34 Там само.-С. 245.

35 Там само.-С. 264-310.

36 Мазепа І. Вказ.праця.-С. 65-70.

НАЦІОНАЛЬНІ СІЛЬСЬКІ РАДИ НА ПОДІЛЛІ в 1920-1930-х рр. XX ст.

У даній статті робиться спроба проаналізувати процес утворення в подільському регіоні національних адміністративно-територіальних одиниць, показати їхню роль в економічному та соціально-політичному житті меншин Поділля.

За даними перепису 1923 року та опису районів (1924) у Подільській губернії разом з українцями проживали росіяни, євреї та поляки. Зазначались окремі поселення німецьких та чеських колоністів. Зокрема, чисельність єврейського населення 343303 або 22,1% від усіх євреїв, що проживали в Україні, а поляків у регіоні нараховувалося 71670 або 23,1% від польського населення республіки[1]. Проте дані про польське населення дуже приблизні через те, що частина поляків з огляду на недавню радянсько-польську війну боялась заявити про свою національну приналежність. Певною перешкодою в обліку польського населення також була двомовність, змішаність понять "поляк" і "католик", наявність так званих "українців католиків"[2]. Водночас частина переписувачів вважала, що в Україні проживають лише українці.

Складне соціально-політичне, економічне становище в місцях проживання національних меншин поставило перед урядом України завдання організації спеціальних органів, які б могли вирішувати життєві проблеми різних національностей. У квітні 1921 року президія ВУЦВК організувала Відділ національних меншостей при НКВС, який мав підвідділи - єврейський, польський і німецький.

У ЦК КП(б)У було утворено Центральне бюро німецьких секцій, до якого входили п'ять чоловік та польське бюро в складі 6 осіб. При губернських партійних комітетах тоді ж з'явилися польські відділи. Зокрема, до складу польського відділу Подільського губкому КП(б)У входили Наумович (завідувач) та Пашковський (секретар)[3].

У серпні 1921 року при Народному комісаріаті освіти утворено Раду національних меншин.

Ці організаційні заходи започатковували перші кроки коренізації державного апарату, концепція якої була розроблена і ухвалена XII з'їздом ВКП(б) у квітні 1923 року. Нею передбачалося висунення в партійно-державний апарат представників корінного населення, а також представників інших національностей, що компактно проживали на території України, ведення діловодства в офіційних установах рідною мовою, організація навчання, діяльність закладів культури, випуск періодичних видань та книжок мовами корінних національностей.

Зокрема, 1923 року керівництво і відповідальність за роботу серед національних меншин в Кам'янецькому окружному виконавчому комітеті було покладено на Генріха Леоновського, який володів сімома мовами національних меншин, а для роботи серед єврейського населення призначено Перекальського[4].

Про перші кроки діяльності державних органів у вирішенні проблем національних меншин Поділля дізнаємося із звітів уповноважених. Так, у вересні-жовтні 1923 року серед польського населення Кам'янецької округи було проведено 4 безпартійні конференції, на яких розглядалися питання міжнародного становища, єдиного сільськогосподарського податку, стану національних меншин у державі, навчання на рідній мові, утворення польських трудових шкіл тощо. За звітний період обрано 29 уповноважених у Купинському, Дунаєвецькому та Чемеровецькому районах. Було розв'язано питання виділення приміщень для польських шкіл в м.Жванець та в с.Кутківці Чемеровецького району. Надано допомогу 8 єврейським сім'ям Новоушицького району в організації сільськогосподарського колективу та кустарям, які обкладались непосильними податками. Питання оподаткування було винесено на розгляд окрвиконкому. Крім зазначених заходів, проводилося обстеження населених пунктів, де проживали національні меншини[5].

Акцентуючи свою увагу на роботі серед єврейського та польського населення, окрвиконкоми звертались до відділу нацменшин НКВС з пропозиціями розробки округової мережі уповноважених з роботи серед нацменшостей, підготовки вичерпного інструктивного матеріалу для розсилки на місця та виділення, за погодженням з комісією, кількох населених пунктів (сіл та містечок) для налагодження зразкової роботи серед меншостей з подальшим вивченням їхнього досвіду. Як правило, уповноважені національних меншин обирались на зборах та конференціях. Наприклад, конференція польського населення Смотрицького району, яка проходила 24 лютого 1924 року, обрала 7 уповноважених[6]. У цілому по Кам'янецькій окрузі було обрано 41 уповноваженого польського та 21 - єврейського населення[7].

29 квітня 1924 року постановою Президії ВУЦВК ліквідовується відділ національних справ НКВС УСРР і створюється Центральна

комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК, в яку входили голова і п'ять її членів, що призначалися Президією ВУЦВК[8].

На місцях, в округах і районах роботу організовували і проводили комісії, бюро або секції національних меншин, в які, крім штатних працівників, входили інструктори у справах національних меншин.

Не чекаючи твердих вказівок ВУЦВК, Президія Подільського губвиконкому своїм рішенням 14 вересня 1924 року утворила губернську комісію Нацмен[9]. Рішення губвиконкому передбачало утворення окружних комісій під керівництвом члена президії ОВК з представників більшості нацменшин округи. В районах керівництво роботою серед національних меншин покладалось на члена РВК, який відповідав за культурно-освітню роботу. Крім штатних працівників, роботу серед національних меншин організовували особи на громадських засадах, а також призначались уповноважені.

Лише в листопаді, після роз'яснення ВУЦВК, була остаточно сформована губкомісія Нацмен у складі голови Голуб'ятникова, секретаря Тверського та членів Лейканда, Алека та Крижановського[10]. Були визначені чіткі рекомендації Проскурівському, Кам'янецькому, Вінницькому окрвиконкомам щодо організації комісій Нацмен у складі двох штатних робітників від єврейської та польської секцій і голови комісій - члена Президії ОВК; Гайсинському, Могилівському та Тульчинецькому окрвиконкомам рекомендовано до складу комісії включити одного штатного працівника від єврейської або польської секцій під керівництвом голови комісії - члена Президії ОВК. Зокрема, Комісія Нацменшин Кам'янецької округи була організована 15 листопада 1924 року в складі голови, члена президії ОВК Лашинкова, заступника голови уповноваженого Нацмен з польської лінії Рибицького і секретаря, завідуючого євробюро окружкому Кремнєва [11].

Вивчення аналітичних матеріалів апарату Уповноваженого народного комісаріату закордонних справ СРСР в УСРР, Центральної комісії національних меншин та відповідних документів Бюро Нацмен окружних виконавчих комітетів дають можливість проаналізувати соціальний стан національних меншин губернії.

Як переконуємося, в різних округах єврейське населення формувало особливу соціальну структуру. Так, у Кам'янецькій окрузі 82% були торгівці, 5% – бідні кустарі, 2% – заможні елементи, а решта 11% – члени різних спілок. У Шепетівській окрузі – 35,4% – торгівці, 26,1% – бідні кустарі, 17,4% – члени різних спілок, 19,6% – біднота і люди без визначених професій і 1,5% – населення, яке займалось сільським господарством. Торгівці, не маючи змоги сплачувати величезні податки, емігрували через Румунію та Польщу до Канади. Поодинокі випадки міграції мали місце серед кустарів та ремісників [12].

Щодо польської національної меншості, то необхідно зауважити, що переважну більшість польського населення "складало селянство, яке в більшості незаможне і середняцьке і тільки обмежена частина так званої "шляхти заградової" може бути зарахована до куркулів. Останні відрізняються від середняків і решти селян лише збереженням своїх традицій і походження, проте в економічному відношенні це ті ж дрібні землевласники, які давно підпали під процес класової диференціації. До дуже незначного прошарку відносилося міщанство в містах і містечках, а також робітники цукрових, деревообробних, металевих, насіннєвих і суперфосфатних заводів, залізничного транспорту і сільськогосподарської промисловості"[13].

Залучаючи населення до соціально-економічного та культурного життя, у місцях компактного проживання національних меншин створювались адміністративно-територіальні одиниці. Законодавчою основою національного районування була постанова РНК УСРР від 29 серпня 1924 року "Про виділення національних районів і рад"[14], яка визначала порядок утворення національних районів і сільрад.

Доцільно зазначити, що на першому етапі організація національних сільських рад проводилась у тих населених пунктах, де єврейське та польське населення становило абсолютну більшість, а в інших селах домагалися його представництва в органах влади. Так, під час виборів на Поділлі 1924 року передбачалось організувати польські сільради у восьми населених пунктах Проскурівської, Кам'янецької та Вінницької округ. В дійсності вони були утворені в селах Зеленці, Мацьківцях, Шаровеча та Гречанах (Проскурівська округа), Погорілій (Вінницька округа). У Кам'янецькій окрузі було проведене неправильне об'єднання українських рад з польськими. Дії окружної комісії нацменшин були анульовані рішенням окрпарткому до нових перевиборів[15].

Як переконуємося, IV сесія ВУЦВК 8-го скликання (15-19 лютого 1925 року) стала тим каталізатором, який прискорив процес утворення національних районних і сільських рад. У постанові за доповіддю Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) "Про низове районування" була знижена раніше встановлена норма населення для утворення національних сільрад із 1000 до 500 жителів, а для районів - з 25000 до 10000 чоловік. Крім організаційних заходів, вагомий вплив на польську меншину мало Звернення делегатів-поляків IX Всеукраїнського з'їзду Рад, опубліковане в газеті "Серп" 24 травня 1925 року, яке закликало польське населеня до утворення самос-

тійних національних сільрад, активізації його роботи в соціалістичному будівництві[16].

Для вирішення завдань з організації національних сільрад губернський виконавчий комітет та губбюро нацменшостей 20 травня 1925 року надіслали окрвиконкомам лист, в якому передбачались заходи щодо організації цієї роботи. Пропонувалося негайно провести обстеження населених пунктів, де проживають національні меншини, скласти списки тих поселень, в яких буде можливість утворити національні сільради. Загальним зборам рекомендовано виявити бажання громадян виділитись в окрему національну сільраду, протоколи яких необхідно було розглянути на засіданні президії райвиконкому із конкретними мотивованими висновками направити в окружні та губернські органи[17]. Подальший розгляд справ здійснювала Центральна адміністративно-територіальна комісія і остаточно національні сільради затверджувалися Президією ВУЦВК.

На Президії ВУЦВК 9 вересня 1925 року був заслуханий звіт ЦАТК про розширення мережі сільрад на Україні і затверджений план цієї роботи. Наголошуючи на важливості прийнятих рішень, заступник голови ЦКНМ Кантор, секретар Піотрович у своєму листі до окружних бюро національних меншин від 17 вересня 1925 року писали: "ЦКНМ пропонує приймати саму активну участь в роботі Окрвиконкому при складанні ним проекту розширення сітки сільрад з тим, щоб там, де надається можливість, утворювати національні сільради, так як після затвердження проекту ВУЦВК виділення нацсільрад буде пов’язано з певними незручностями чисто технічного характеру... Крім того, при складанні плану розширення сітки сільрад потрібно мати на увазі виділення містечкових рад, для чого потрібно відокремити від містечок ті села, які до цих пір входили разом із містечками до однієї сільради"[18].

Враховуючи побажання ЦКНМ, були здійснені повні кроки по організації національних адміністративно-територіальних одиниць. Так, кількість національних сільських рад на Поділлі в 1925 році збільшилась на 25. У Шепетівській окрузі були утворені 2 чеських, 3 німецьких та 11 польських сільських рад. У Вінницькій окрузі були організовані 3 селищні та одна сільська єврейські ради, а у Кам’янецькій – 10 єврейських сільрад і одна селищна – у Деражні Проскурівської округи[19].

Доцільно зазначити, що в Україні у 1925-1926 роках вперше проводилась виборча кампанія до рад рідною мовою. З цього приводу голова Всеукраїнського ЦВК Петровський, т.в.о. секретаря ВУЦВК Гаврилин у своєму листі від 24 листопада 1925 року до окрвиконкомів та окрвиборкомів писали:

1. "Відчитну кампанію про діяльність Рад минулого скликання широко поставити серед нацменшостей і проводити де тільки можна на мові нацменшостей.<...>

<...>3. До підготовчої роботи по перевиборах притягти всіх представників нацменшостей. Забезпечити видання на рідній мові всієї перевиборчої літератури, зокрема, об’яви, плакати й інші.<...>

<...>5. Вжити заходів, щоби до початку виборів пройшло оформлення, виділення національних сільських та селищних рад (у бувш. містечках міського типу) було закінчено..."[20].

Відповідно до листа ВУЦВК вводилися до виборчих комісій представники від національних меншин. Так, до складу Кам’янецького окрвиборчкому були обрані члени окружного бюро національних меншин: по польській лінії Войцеховський, по єврейській - Колпакчі[21]. У Шепетівському окрвиборчкомі інтереси польського населення представляв член окрбюро нацмену Гамірович, а єврейського – Сташко[22]. В районах, де мали організовуватися національні сільради, утворювалися райвиборчкоми, в які входили представники нацменшостей, а в населених пунктах, в яких передбачалась організація національних рад – обирались виборчкоми даної національності.

Видавнича робота передвиборчої кампанії була направлена на широке висвітлення виборів. Зокрема, у Кам’янецькій окрузі було видруковано понад 3 тисячі екземплярів настінних гасел та наказів на польській та єврейській мовах. Розповсюджено 50 тисяч карток мовами національних меншин. Окружний виконавчий комітет надрукував свій звіт польською та єврейською мовами. Це дало можливість 13 національним місцевим радам заслухати звіти окрвиконкому на рідній мові. Звіти райвиконкомів на національних мовах було заслухано у 4 районах[23].

Зазначені заходи в значній мірі забезпечили організацію національних рад та успішне проведення в них виборів. У 1926 році в округах Поділля, як засвідчують дані таблиці, працювали 36 польських сільрад.

Назва округу	Кількість польських сільрад	В них польського населення	% охоплення польсільрадами польського населення округи
Вінницький	1	1100	4,5
Кам’янецький	8	5757	21,2
Проскурівський	12	16803	38,2
Шепетівський	14	14470	28,3
Тульчинський	1	953	12,2

Цілком очевидно, що робота щодо залучення польського населення до національних сільрад не повністю відповідала тогочасним вимогам. У звіті IV Всеукраїнської конференції Польбюро ЦК КП(б)У зазначено, що ступінь охоплення всього польського населення УСРР польсільрадами складала 35%, в той час як 65% поляків не входили до національних адміністративно-територіальних одиниць. У Вінницькій окрузі був найнижчий відсоток (4,5%) охоплення поляків національними сільрадами. Доцільно відзначити, що польські сільради.., "як правило, виділялись тільки в тих селах, де поляків проживало не менше 70% (відсоток польського населення в середньому в усіх польських сільрадах становить 78,1%)... більша половина із вказаних вище 65% польського населення проживає в тих селах, де поляки складають від 35 до 65% від усього населення"[24].

Звіти окружних бюро національних меншин дають нам змогу переконатися, що національні сільради в основній своїй масі запрацювали. Їхні зусилля були спрямовані на реалізацію тих проблем, що виникали в населених пунктах. Як правило, це були проблеми благоустрою містечок, правильного землекористування, організації роботи всіх форм кооперації (сільськогосподарської, кредитної, споживчої) та оподаткування. Місцеві органи радянської влади координували роботу культурно-освітніх закладів, проводили записи актів громадського стану. До речі, в єврейських сільрадах усі державні зобов'язання виконувались в основному вчасно, значно активніше працювали комісії, ніж у змішаних адміністративно-територіальних одиницях[25].

У 1927 році на території подільського регіону працювали 44 польських сільради, в яких проживало 42951 чоловік польської національності. У Вінницькій окрузі – 2 сільради у Тиврівському районі, де проживало 1223 поляки, у Кам'янецькій – 10 сільрад у Віньковецькому, Довжоцькому, Дунаєвецькому, Маківському, Миньковецькому, Новоушицькому і Смотрицькому районах, в яких проживало 13798 поляків. Одна польська сільрада Барського району Могилівської округи нараховувала 777 чоловік польського населення. У Проскурівській окрузі було організовано 15 сільрад у Войтівецькому, Волочиському, Вовковинецькому, Городоцькому, Проскурівському, Фельштинецькому, Юринецькому, Летичевському, Михайльпільському й Чорноострівському районах, де мешкало 20734 чоловіки. В одній сільраді Брацлавського району Тульчинської округи об'єдналось 778 жителів польської національності. У Шепетівській окрузі діяло 14 сільрад Анопільського, Антонінського, Базалійського, Грицівського, Красилівського, Плужнянського, Полонського, Славутського та Судилківського районів, де проживало 12920 чоловік.

У цей же період на Поділлі єврейські сільські та селищні ради були утворені в 50 населених пунктах, в яких проживало 95088 чоловік. Зокрема, у Кам'янецькій окрузі працювало 9 сільрад Воньковецького, Зіньківського, Ляцькорунського, Миньковецького, Новоушицького, Орининського, Солобковецького, Староушицького та Чемеровецького районів і одна селищна рада Дунаєвецького району, в яких проживало 18485 чоловік. У Проскурівській окрузі були організовані 11 єврейських селищних та сільських рад Волочиського, Деражнянського, Меджибізького, Старосинявського та Станівського районів, де проживало 23052 євреїв. На території Красилівського, Старокостянтинівського та Теофіпольського районів Шепетівської округи діяло 3 єврейських сільради, в яких мешкали 4755 чоловік. У Тульчинецькій окрузі працювали 11 селищних та одна сільська ради, в яких проживали 25221 чоловік єврейського населення, а у Вінницькій окрузі було утворено 7 єврейських сільрад, в яких мешкало 13722 чоловіки. Могилівська округа нараховувала 7 єврейських сільрад та одну селищну, де проживало 9853 чоловіки[26].

Найбільше польського населення проживало у Гречанській сільраді Проскурівської округи (3656 чол.), Буртинській Шепетівської округи (3161 чол.). Серед єврейського населення найбільш чисельними були Дунаєвецька селищна рада - 5992 чол. та Зіньківська 2965 чол. Кам'янецької округи.

Організація національних рад дала певні позитивні наслідки. В першу чергу вибори активізували, у великій мірі, населення національних меншин. Доцільно зазначити, що свідченням цього є участь його в організації КНС, вимоги щодо відкриття національних шкіл, організації хат-читалень, пунктів по ліквідації неписьменності, зацікавленість землевлаштуванням та участь у виборах. Єврейське та польське населення виявляло значно вищу активність, ніж національні меншини інших регіонів України під час виборів місцевих рад.

Заради об'єктивності необхідно зазначити, що робота національних рад не відрізнялась від праці загальних сільських рад. Національні ради, які реорганізувались з українських, працювали в основному задовільно. В багатьох з них була відсутня система плановості, вони перебирали на себе функції комісій, засідання проводилися нерегулярно, зв'язок з виборцями здебільшого був формальний. У справі організації роботи національних сільрад на рідній мові було багато непорозумінь і чимало перешкод. Головна причина крилася в тому, що секретарі рад недостатньо володіли мовою, а певна частина з них була зовсім не підготовлена до цієї роботи. Враховуючи ці обставини, ЦКНМ упродовж трьох років організувала навчання секретарів національних сільрад на

десятиденних курсах, які дали можливість підвищити свій фаховий рівень 1065 працівникам із 1089 секретарів.

Поряд з цим необхідно зауважити, що райвиконкоми у своїй роботі не завжди враховували національні моменти в діяльності сільрад. Переконливим доказом цього є те, що з їх "легкої" руки спеціально підготовлені на курсах секретарі рад направлялись на іншу роботу і цим самим оголялись національні сільради[27].

Ці факти, як і відсутність форм документації та книг на рідній мові, теж негативно позначалися на загальній роботі національних рад. Окружні виконавчі комітети об'єктивно оцінювали ситуацію в національних селах. Підтвердженням цього може бути резолюція окружної наради польпрацівників Кам'янецької округи, в якій відзначалося, що "...сільради не досить виконують одне із основних своїх завдань, а саме розв'язання біжучих справ сільського життя, побуту й будівництва, що негативно відбивається на зміцненні авторитету сільрад як громадського політичного центру села"[28].

Безперечно, робота новостворених польських сільських рад оцінювалась по-різному, і, в першу чергу, це пояснювалось неоднаковими умовами і можливостями їх розвитку та коротким часом існування. Саме тому, виконуючи постанову X Всеукраїнського з'їзду Рад у частині поліпшення роботи національних адміністративно-територіальних одиниць, президія ВУЦВК 31 травня 1927 року ухвалила провести огляд роботи польських сільрад з 15 серпня по 15 жовтня 1927 року. Підкреслюючи його важливість, голова Всеукраїнського ЦВК Г.Петровський у листі до окружних та районних виконкомів зазначав, що огляд "...дасть нам можливість підвести підсумки радянського будівництва в нацменселах, зокрема в польських, виявити досягнення в роботі польських рад та їх хиби"[29].

Для проведення цієї важливої кампанії при Президії ВУЦВК було утворено спеціальну комісію. Аналогічні комісії утворювались на місцях. Огляд дав можливість провести обстеження всіх 136 польських сільрад. Результати роботи оглядових комісій висвітлювалися на сторінках польської газети "Серп" та в окружних газетах "Червоний кордон" (Кам'янець-Подільський), "Шлях Жовтня" (Шепетівка) та інших.

На засіданні Малої Президії ВУЦВК 1 листопада 1927 року (протокол №26/387) підведені підсумки огляду польських сільських рад. У доповіді заступника голови ЦКНМ Я.Саулевича було визнано, що огляд роботи польських сільрад дозволив помітити "зростання господарств бідняцьких та середняцьких шарів польського селянства, поширення радянської суспільності, піднесення культурного рівня польського населення, відсутність антагонізму на національному ґрунті і загальне пожвавлення роботи рад та їх комісій"[30]. Переможцями огляду визнані 22 польські сільради, які домоглися найкращих досягнень в економічному, культурно-освітньому і господарському житті. Кожна друга відзначена сільська рада відносилась до подільського регіону. Серед них Тарабанівська Вінницької округи, Остойська, Майдано-Віньковецька Кам'янецької округи, Войтовецька, Зелнецька, Яхновецька, Новобубнівська Проскурівської округи[31]. Всі вони були нагороджені цінними подарунками за рахунок коштів округ та Центру.

Звичайно, в роботі кожної польської сільської ради були певні позитивні моменти, як і недоліки, на що вказували комісії при підведенні підсумків. Вважаємо за необхідне навести приклади роботи кращих польсільрад. Так, Новобубнівська сільська рада об'єднувала три населених пункти: Новобубнівку, Ленінці та Ворошилівку з населенням 963 чол., з них 733 – польської національності. На території сільради працювали 240 господарств, з яких 153 бідняцькі, 83 середняцькі, 4 заможні. Споживча кооперація об'єднувала 128 пайщиків з капіталом 445 крб. 50 коп. Всього було кооперовано 53 відсотки дворів. Сільськогосподарське кредитове товариство об'єднувало 189 пайщиків, які законтрактували 150 десятин землі під посів цукрового буряка. Комітет незаможного селянства згуртував 107 осіб. Працювала трудова польська школа, в якій навчалися 44 учні, в хаті-читальні діяли три гуртки: господарчий, кооперативний та драматичний. Бібліотека нараховувала 192 книжки, з яких 150 польською мовою. При хаті-читальні та школі було утворено товариство "Геть неписьменність" і пункт ліквідації неписьменності, який закінчило 38 осіб (всього неписьменного населення було 80 чоловік). При польсільраді працювали три комісії: земельна, адміністративна та культурно-освітня[32].

Упродовж двох років роботи Трісецька польська сільрада мала певні здобутки. За допомогою громади збудовано нову школу вартістю в 5000 крб. Відремонтовано будинок старої школи, в якому розмістились канцелярії сільради, хата-читальня та театр на 170 місць. Всі діти шкільного віку були охоплені навчанням. За цей час закінчена ліквідація неписьменності серед населення віком 12-35 років. Проведений ремонт сільських шляхів. В господарському відношенні селянство зрозуміло користь і перевагу культурного насінництва та впровадження племінної роботи у тваринництво[33].

По підсумках огляду польських сільських рад Президія ВУЦВК в січні 1928 року прийняла постанову, в якій передбачалось здійснення конкретних заходів відповідними наркоматами і місцевими органами влади щодо поліпшення становища в польських селах і, в першу чергу, вирішення питання землезабезпечення бідноти, економічного і організаційного

зміцнення сільськогосподарських товариств, кооперативних об'єднань, подальше відкриття та будівництво нових шкіл, ліквідація неписьменності серед національних меншин, перепідготовка голів і секретарів сільських рад[34].

На початку 30-х років близько 80 відсотків національних рад Поділля вели внутрішню документацію і зносини на національних мовах. Всі ради мали вивіски і печатки національними і українською мовами. З боку райвиконкомів національним радам постійно приділялась увага спеціальними інструкторами з роботи серед національних меншин, які були введені в штат виконавчих комітетів після ліквідації окружних нацменбюро. Ці штати відповідно до постанови Президії ВУЦВК від січня 1931 року вводились в тих районах, де національні меншини становили не менше 10 відсотків населення. На Україні інститут інструкторів з роботи серед національних меншостей працював при 130 райвиконкомах.

Цілком очевидно, що вище зазначені заходи дали можливість кількісному зростові та організаційному зміцненню національних рад. Так, 1932 року в Україні працювали 56 селищних та 102 сільські єврейські національні ради, з них на Поділлі - 30 селищних та 43 сільські, в яких проживало 146375 чоловік. Національні ради були утворені в 157 польських селах республіки, а в подільському регіоні працювали 62 польсільради, де проживало 72033 чоловіки.

Територіальне розміщення польських національних сільських рад Проскурівського району на початку 30-х років давало можливість розглядати плани створення ще одного польського національного району на Україні з центром у Гречанох. Факти засвідчують, що лише в 4-х польсільрадах району проживало 9324 особи польської національності, зокрема, в с.Гречанах 3824 чол., Заріччі - 2223 чол., Шаровечці – 1995 чол., Мацьківцях – 1282 чол. Зміни у подальшій національній політиці радянської влади не дозволили реалізувати ці наміри.

Таким чином, викладені матеріали дають підстави стверджувати, що курс УСРР на здійснення політики коренізації в 20-х – на початку 30-х років і, зокрема, серед національних меншин, дозволив завоювати їхню довіру та активно залучити до процесу державотворення. Організація національних сільських рад, безперечно, дала певні позитивні наслідки. Ця робота була ефективним засобом у забезпеченні рівноправності і задоволенні національних потреб меншостей.

Востановив польські селищні, сільські ради виступали керівниками господарського і культурного життя в населених пунктах, провідниками державницької політики. З допомогою виборів національні ради зуміли активізувати населення, допомогли усвідомити зміст всієї проведеної роботи, спрямували його активність на культурне, громадське та господарське будівництво. На жаль, згортання цієї роботи в середині 30-х років, подальші політичні репресії призвели до повної ліквідації національних сільрад.

Леонід Місінкевич

---

1 Буценко А. Советское строительство и нацменшинства на Украине. Издание Центральной Административно-территориальной комиссии при ВУЦВКа 1926 г.-С. 15, 25.
2 Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі - ЦДАВО України).-Ф. 413, оп. 1, спр. 10.-Арк. 105-106.
3 До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр.іст.журн.-1991.-№8.-С. 87.
4 Державний архів Хмельницької обл. (далі - ДАХмО).-Ф.Р.-653, оп. 2, спр. 12.-Арк. 1, 8.
5 Там само.-Арк. 4, 8, 9.
6 Там само.-Спр. 6.-Арк. 8.
7 Там само.-Спр. 16.-Арк. 67-68.
8 ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 4.-Арк. 40.
9 ДАХмО.-Ф.Р.-1245, оп. 1, спр. 33.-Арк. 186..
10 Там само.-Ф.Р.-653, оп. 2, спр. 14.-Арк. 2.
11 Там само.-Спр. 12.-Арк. 19.
12 Там само.-Арк. 2; Ф.Р.-766, оп. 1, спр. 162.-Арк. 80.
13 ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 2, спр. 5.-Арк. 122.
14 Итоги работы среди национальных меншинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК.-Харьков, 1927.-С. 97.
15 ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 2, спр. 5.-Арк. 122-123.
16 Стронський Г.Й. Польські національні сільради на Україні у 1920-1930-ті роки//Проблеми слов'янознавства.-Вип. 44.-Львів, 1992.-С. 47.
17 ДАХмО.-Ф.Р.-3508, оп. 1, спр. 6.-Арк. 250.
18 Там само.-Ф.Р.-653, оп. 2, спр. 12.-Арк. 250.
19 Там само.-Арк. 78, 259; Ф.Р.-766, оп. 1, спр. 67.-Арк. 8.; Ф.Р.-35, оп. 1, спр. 6.-Арк. 87; Ф.Р.-766, оп. 1, спр. 56.-Арк. 640-641.
20 Там само.-Ф.Р.-653, оп. 2, спр. 12.-Арк. 267.
21 Там само.-Спр. 8.-Арк. 8.
22 Там само.-Ф.Р.-3508, оп. 1, спр. 6.-Арк. 146.
23 Там само.-Ф.Р.-653, оп. 2, спр. 21.-Арк. 71.
24 ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 2, спр. 5.-Арк. 30.
25 ДАХмО.-Ф.Р.-766, оп. 1, спр. 258.-Арк. 399.
26 Там само.-Ф.Р.-653, оп. 2, спр. 28.-Арк. 5; Ф.Р.-926, оп. 1, спр. 9.-Арк. 73; Ф.Р.-3508, оп. 1, спр. 19.-Арк. 27.
27 Глинський А.Б. Национальные меньшинства на Украине.-Харьков, 1934.-С. 34.
28 ДАХмО.-Ф.Р.-334, оп. 1, спр. 5.-Арк. 85.
29 Там само.-Арк. 57.
30 Там само.-Ф.Р.-3508, оп. 1, спр. 30.-Арк. 200.
31 ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 318.-Арк. 3-7.
32 Там само.-Спр. 305.-Арк. 28-30.
33 ДАХмО.-Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 32.-Арк. 209-210.
34 ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 318.-Арк. 229-230.

ВНЕСОК АКАДЕМІКА ОЛЕКСИ НОВИЦЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗАМКУ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ У СТАРОКОСТЯНТИНОВІ

Олекса Новицький у Кабінеті Мистецтва ВУАН. 1920 роки.

Збереження національної історико-культурної спадщини завжди перебувало в центрі уваги очолюваного академіком Олексою Новицьким Всеукраїнського археологічного комітету. Надбання минулих поколінь поступово зникали під впливом невблаганного часу, та частіше в 20–30 рр. це відбувалось з вини місцевих владних і господарських органів.

Неабияке занепокоєння вчених викликав стан нерухомих пам'яток Поділля. Так, на пленарному засіданні ВУАКу 13 вересня 1926 року видатний вчений і музейник Данило Щербаківський, доповідаючи про стан охорони пам'яток на Поділлі та Волині, охарактеризував його як жахливий[1]. Здавалось, що найбільша небезпека із закінченням громадянської війни минула. Та нігілістичне ставлення до надбань минулого місцевих органів влади призвело до того, що в 1923 – 1926 рр. було зруйновано палац Яблоновських, башту Бернардинів у Заславлі тощо. Якщо пам'ятки церковної архітектури ще певною мірою вдавалось зберегти, передаючи їх у користування релігійних громад, то пам'ятки цивільного та фортифікаційного будівництва нерідко розглядались владою як джерело поповнення фондів будівельного матеріалу.

Розуміючи небезпеку нищення згаданої категорії пам'яток, Олекса Новицький, як голова ВУАКу налагоджував зв'язок з працівниками місцевих музеїв та краєзнавцями, створивши мережу уповноважених. Це дозволило не тільки своєчасно мати інформацію з місць про загрозу руйнувань, а й оперативно впливати на ситуацію, використовуючи авторитет Всеукраїнського археологічного комітету.

Серед таких добровільних помічників ВУАКу можна назвати Володимира Кочубея. Народився він 1888 року в родині селянина-хлібороба на Шепетівщині. Склавши іспити за вчительську семінарію та інституту, тривалий час працював у школах.

До першої світової війни активно співробітничав у Науковому товаристві дослідників Волині, був кореспондентом періодичних видань. Після громадянської війни вів активну краєзнав-

чу роботу на Шепетівщині. 1926 року організував Шепетівський округовий музей у Славуті, що здійснював наукове дослідження округи, зумів зацікавити необхідністю охорони пам'яток місцеві владні та господарські структури.

В.Кочубей був серед фундаторів Шепетівського наукового товариства при ВУАН. До того ж, як уповноважений ВУАКу та Київської краєвої інспектури з охорони пам'яток культури на Шепетівщині, брав участь в археологічних експедиціях 1927 та 1928 рр., як самостійно, так і під керівництвом відомого археолога С.Гамченка[2].

У своєму звіті про роботу за 1927 рік Володимир Іванович зазначав, що головним "шкідником" пам'яток є місцеві ради, що перетворюють надбання минулого на купи цегли.

Зорганізувавши в районах округу роботу десяти уповноважених, він вчасно отримав інформацію про початок руйнування мурів замку князів Острозьких в Старокостянтинові наприкінці грудня 1926 року[3]. В листі до ВУАКу 23 січня 1927 р. В.Кочубей повідомляв, що з метою охорони мурів замку було заявлено протест до Старокостянтинівського райвиконкому, доручено райуповноваженому з охорони пам'яток культури Войтусевичу взяти зазначені мури під охорону, про що скласти відповідний акт. І коли питання про охорону замку порушили перед президією Шепетівського окрвиконкому, руйнування було припинено[4].

В зв'язку з цією інформацією О.Новицький від імені ВУАКу звернувся 3 лютого 1927 р. до Старокостянтинівського РВК та до Київської краєвої інспектури охорони пам'яток з метою привернути увагу до стану замку.

Дещо пізніше ВУАК повідомив Шепетівський ОВК, що фортецю-замок князів Острозьких включено до числа найвидатніших пам'яток української старовини, що мають ремонтуватись в першу чергу[5]. Одночасно Археологічний комітет просив скласти кошторис на проведення ремонту і негайно надіслати до ВУАКу.

Здавалось загроза минула, та вже в березні, під час перевірки стану взятих під охорону будівель замку, виявилось, що відділ місцевого господарства продовжує руйнування мурів і підземних ходів замку. Про це було складено від-повідного акта та сфотографовано наслідки руйнації.

Складений В.Кочубеєм в присутності представника РВК Короля документ зафіксував, що за час з 3 лютого до 16 березня мурована стіна, що тягнеться поміж замком і містом частково зруйнована, замкова башта біля цієї стіни розібрана - залишилась тільки одна стіна, яку в момент складання акту продовжували руйнувати робітники.

Після зруйнування зазначеної башти витягувався камінь з фундаменту та розкопано підземні ходи[6]. В листі до ВУАКу 29 березня В.Кочубей повідомив, що він звернувся до ОВК з вимогою притягати винних до відповідальності та попередити райвиконкоми про неприпустимість руйнування пам'яток [7].

В свою чергу ВУАК звернувся до Київського крайового інспектора з охорони пам'яток Ф.Ернста з проханням вжити найрішучіших заходів, задля припинення вандалізму. Тоді ж постало питання про терміновий ремонт. Але у відповідь на прохання О.Новицького та його колег, голова Старокостянтинівської міської ради повідомив 19 квітня, що рада немає можливості та коштів на складання кошторису для ремонту пам'ятки. З огляду на таке небезпечне затягування справи, ВУАК листом за підписами Новицького та вченого секретаря М.Рудинського наполягав на складанні кошторису в найзагальніших цифрах, тим більше, що це не вимагало додаткових видатків, ні великого часу[8].

На той час вдалося припинити руйнування унікальної пам'ятки та, безперечно, вирішальне значення для її збереження мала постанова РНК УСРР від 15 січня 1929 р. про оголошення замку князів Острозьких у Старокостянтинові державним історико-культурним заповідником[9]. Завідувачем заповідника було призначено В.Кочубея.

Після цього постало питання про детальне дослідження унікального комплексу будов замку-фортеці. І в цьому випадку Олекса Петрович Новицький взаємодіяв з В.Кочубеєм. Прослідкувати наукові і особисті зв'язки двох пам'яткоохоронців можна за їхнім листуванням.

Так, 4 січня 1920 р. О.Новицький в листі до В.Кочубея пропонував обміркувати спільно план мистецьких дослідів на Шепетівщині та висловив свою зацікавленість дослідженням, перш за все, архітектури фортець[10].

Вже в березні 1930 р., напередодні археологічного сезону, всі формальні питання з видачею відкритого листа на дослідження в Старокостянтинові були узгоджені в Укрнауці та ВУАКові, про що і повідомив 30 березня у Славуту О.Новицький[11].

У листі від 12 червня Олекса Петрович висловив намір приїхати для дослідів 20 червня з розрахунком, що вони займуть близько двох тижнів. В цьому ж листі він писав про свої завдання в Старокостянтинові: "Мені треба зробити проміри замку, зфотографувати його більш детально, ніж у тих знімках, що я тепер маю, дещо зарисувати. Гадаю що і за тиждень це можна зробити, коли буде, як ви казали, той Ваш помічник, ми з Вами і ще я беру доню, - справа в нас піде добрим рухом...". Варто зввважити, що дослідження проводились коштом Шепетівського ОВК. Працюючи в Старокостянтинові академік О.Новицький разом з донькою М.Новицькою проживали в гостинному домі Кочубеїв Славуті.

Звіт про роботу був надрукований в "Хроніці археології та мистецтва", що видавав

ВУАК в 1931 р. В ньому вчений зазначав, що досліджувати українську архітектуру XVI століття та замки-фортеці є вельми актуальним, так як з часом вони все більше руйнуються. І замок Острозьких відповідає і тому і іншому завданню. Кошти, отримані від Шепетівського ОВК, дозволили Олексі Петровичу провести грунтовне дослідження і зробити реконструкцію кам'яного замку, 15 креслень, 9 замальовок, велику кількість світлин.

У цій роботі йому допомагали окрім завідувача Старокостянтинівським державним історико-культурним заповідником В.Кочубея, художник В.Голдасевич і землемір В.Елснер[12]. Точно вимірявши всі вцілілі будівлі, було розчищено від будівельного вантажу одну з амбразур і в ній проведено археологічні розкопки, задля виявлення підмурівків.

Було встановлено, що будівля замку не одночасна: до XVI століття належить тільки західна його частина і церква, східна ж частина пізнішого часу. Це підтвердили і літературні джерела. О.Новицькому вдалося довести, що Костянтин Острозький збудував між 1561 і 1571 рр. двоповерховий кам'яний замок з підвальними приміщеннями, церкву і двоповерхову браму та кам'яні мури з бійницями. Збереження цих споруд дало можливість відтворити вигляд замку-фортеці у XVI ст. Але на той час не зберігся комплекс дерев'яних будівель. Тому і планував академік Новицький провести дещо пізніше археологічні розкопки[13].

Після закінчення дослідів 22 липня 1930 р. О.Новицький писав до Славути: "Написав я вчора звіт за свою роботу в Костянтинові, яку надрукую, вишлю вам.

Приємно було пригадати ті прекрасні два тижні, що ми провели з Вами в Костянтинові. Взагалі ми охоче згадуємо їх, - так добре нам жилося й так добре йшла праця"[14]. Передавав академік і необхідну літературу для В.Кочубея.

13 вересня того ж року Володимир Іванович повідомляв у Київ про археологічні пробні розкопки в Старокостянтинівському заповіднику під його керівництвом. Поділився він і своїми тривогами з приводу постанови Укрнауки про переведення його музею в Старокостянтинівський заповідник[15].

І далі Олекса Петрович Новицький продовжував вже "кабінетне" вивчення замку-фортеці в кінці 1931 - на початку 1932 рр. Для цього йому були потрібні зразки давньої цегли, фото надвірної башти та загального виду стіни по один і другий бік брами. Про допомогу в цій справі він просив 22 грудня 1931 р. в листі до В.Кочубея[16].

Як справжнього вченого, академіка О.Новицького цікавило, перш за все, опублікування результатів своєї праці. Ось що він писав про заступника Укрголовнауки, головного інспектора з охорони пам'яток історії та культури Василя Дубровського, з яким вів завжди жваве листування: "Зараз підготовчу роботу по реконструкції Староконстянтинівського замку вже кінчаю: зосталось тільки по моїм черновим кресленикам викреслити перспективний вид цієї реконструкції, що зараз вдже провадиться. Ви пропонуєте мені видати цю мою роботу від УКОПК'а[17], яка Ваша думка щодо цього видання? Мені здавалося б за найкраще, щоб хтось з істориків-марксистів написав історію цього заповідника, як панського маєтку, а я з свого боку охарактеризував би його як фортецю XVI-го віку"[18].

Зрозуміло, що за часів, коли в пресі та на офіційному рівні почалося цькування ВУАКу та особисто О.Новицького, іншого способу видати результати кількарічної праці не було. На жаль, цим планам так і не судилося здійснитися.

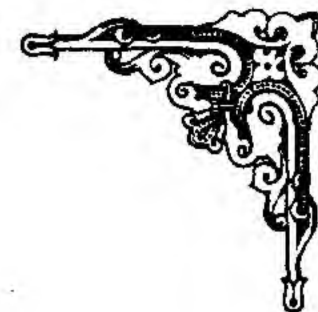
Хоча невиліковна хвороба та тяжка морально-політична атмосфера в ВУАК перешкодили О.Новицькому завершити видання матеріалів з дослідження Старокостянтинівського замку-фортеці, все ж його діяльність мала неабияке значення для збереження та подальшого вивчення видатної пам'ятки фортифікаційної архітектури.

Олександр Бонь

1 Науковий архів Інституту археології НАН України (далі - НА АІ НАНУ).-Ф. ВУАК, спр. 84.-Арк. 26-26 зв.
2 Там само.-Спр. 302.-Арк. 7-7 зв.
3 Там само.-Спр. 116/35.-Арк. 1-1 зв.
4 Там само.-Спр. 152.-Арк. 1.
5 Там само.-Арк. 2-4.
6 Там само.-Арк. 8.
7 Там само.-Арк. 6.
8 Там само.-Арк. 12.
9 Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах).-Ч. 2. Охорона пам'яток історії та культури.-1926-1941.-К., 1989.-С. 87.
10 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ).-Ф. 279.-№1046.-Арк. 9.
11 Там само.-Арк. 9 зв.
12 Новицький О.П. Звідомлення за досліди замка-фортеці колишніх князів Острозьких у старо-Костянтинові р. 1930//Хроніка археології та мистецтва.-Ч. 3.-К., 1931.-С. 67.
13 Там само.-С. 68.
14 ІР НБУВ.-Ф. 279.-№1046.-Арк. 12.
15 Там само.-№1176.-Арк. 1-2 зв.
16 Там само.-№1146.-Арк. 29.
17 УКОПК - Український комітет охорони пам'яток культури. Координував діяльність пам'яткоохоронних органів в Україні.
18 ІР НБУВ.-Ф. 279.-№1046.-Арк. 30.

ПОДОЛЯНИ В СПІВПРАЦІ З ВУАН

14 листопада 1918 року, за місяць до особистого зречення від управління державою, гетьман П.Скоропадський скріпив своїм підписом ухвалений Радою Міністрів "Закон про заснування Української Академії наук". Цього ж дня він затвердив склад УАН[1], а 27 листопада - Голову - президента В.Вернадського та Неодмінного секретаря А.Кримського, обраних на установчому Спільному зібранні Академії. Так, в Україні виник національний академічний центр для об'єднання і координації діяльності сотень учених, дослідників, який благотворно вплинув і на розгортання науково-пошукової роботи на Поділлі.

На етапі становлення Української Академії наук (з 14 червня 1921 р. до 21 лютого 1936 р. - Всеукраїнська АН) подільські учені, історики-краєзнавці надавали допомогу в діяльності нової наукової структури, активно з нею співробітничали.

Історик-професор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти Євген Сташевський, родом із Зінькова, 1923 року передав до ВУАН чималий архів - понад 200 справ колишньої казенної палати, матеріали подільського губернатора, окружного суду, губернського правління. Серед них - люстрації староств 1798 року, справи про старостинські маєтки першої половини XIX ст.[2] Внесок Сташевського дістав високу оцінку Спільного зібрання Академії, яке 11 червня 1923 р. ухвалило "погодитися з пропозицією проф.Є.Д.Сташевського прийняти у власність ВУАН архівні матеріали з Кам'янця-Подільського (один вагон) та передати їх до Центрального архіву давніх актів"[3]. Згодом Євген Дмитрович, зарахований до штату Академії, підготував низку фундаментальних робіт, серед яких - неопублікована монографія "Історія докапіталістичної ренти на Півдні України у VIII-IX ст."[4], віддав академічній праці п'ятнадцять літ, поки 1938 року не був репресований в числі багатьох учених України.

Активно співпрацював з ВУАН професор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти Павло Клепатський, який підготував і 1923 року виголосив на академічних засіданнях доповіді "Діаруш Самійла Зірка, секретаря Богдана Хмельницького. Спроба критичного аналізу літопису Величка", "Літопис Самійла Величка", "Новий історик України (М.Яворський)"[5].

Уважно ставився до проблем Академії наук Володимир Затонський - наш земляк з с.Лисець Дунаєвецького району, обіймаючи посаду наркома освіти впродовж 1917-1919, 1922-1923 років. У щоденнику голови-президента УАН В.Вернадського є запис від 10 лютого 1920 р.: "С Крымским у нового комиссара Затонского... Добились много для Академии наук... Сам Затонский - хорошее (впечатление - В.П.), он физико-химик, говорит, что поможет АН"[6].

Не раз Володимир Петрович вирішував злободенні матеріально-фінансові проблеми Академії, захищав скільки міг її працівників від безчинств енкаведистів, як це було з академіком С.Єфремовим, звільнення з-під арешту якого в березні 1919 року домагався і Затонський. Цю турботу в час цькування відчув також Неодмінний секретар ВУАН Агатангел Кримський. У листі до М.Астермана він писав: "Найвищою нагородою для себе я рахую, наприклад, такого листа, якого отримав від Наркомоса В.П.Затонського. Він пише, що моя робота над Словником (Словник живої української мови - В.П.) має реальне значення для Радянської держави"[7].

Йому належав ряд праць з національного питання, педагогіки, хімії. Ще працюючи в Київському політехнічному інституті, вів науково-дослідницьку роботу, вивчав процес добування азоту з повітря, шукав ефективних способів застосування хімічних препаратів у рільництві. Академік В.Вернадський зауважував Володимиру Петровичу на те, що він "І сам не розуміє, який учений в ньому гине". 1929 року Затонський був обраний академіком ВУАН, не раз просився на наукову роботу, однак його не відпускали[8]. Його стосунки з Академією були різнобічними і у той же час не безпроблемними, особливо під час останнього його перебування на посаді наркома освіти в 1933-1938 рр.

Данилу Заболотному (1866-1924) судилося залишити в історії ВУАН більш помітний слід.

Народився він у с.Чоботарці на Вінниччині. 1891 року закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету, 1894-го – медфак. Працював лікарем на Поділлі, комісаром освіти та охорони здоров'я Ольгопільського району. Серйозну наукову працю розгорнув у Петербурзі, згодом - в Одесі, де організував першу в світі кафедру епідеміології. Архів АН містить чимало документів, які стосуються переходу Д.Заболотного на роботу до Академії. 16 травня 1921 року Другий фізико-математичний відділ Академії порушив питання про обрання професора Д.Заболотного на кафедру епідеміології[9]. Після отримання згоди Данила Кириловича на переїзд з Одеси до Києва Спільне зібрання ВУАН призначило вибори на 6 лютого 1922 р.[10] У цей день шляхом таємно-

го голосування більшістю голосів Д.Заболотного було обрано академіком на кафедру експериментальної медицини[11]. 17 липня 1922 року він вперше взяв участь в роботі Спільного зібрання Академії[12].

У стінах ВУАН вивчав він питання мікробіології, епідеміології, написав низку праць, присвячених чумі, холері, сифілісу, газовій гангрені, дифтерії, тифу, дизентерії, керував неодноразовими експедиціями протиепідеміологічного характеру, виїжджав у наукові відрядження до Індії, Монголії, очолював Інститут мікробіології та епідеміології, який сьогодні носить його ім'я. Впродовж 1928-1929 рр. Данило Кирилович був Президентом ВУАН[13].

Особливо посилилися зв'язки УАН з Поділлям у період підготовки до відкриття і функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету (КПДУУ) та Інституту народної освіти, що згодом виник на базі реорганізованого університету. КПДУУ народився водночас з Академією, 1918 року. У певній мірі обидві установи мали одного й того ж хрещеного батька - професора Володимира Вернадського, який, за дорученням міністра народної освіти і мистецтв гетьманської Української держави Миколи Василенка очолював і Комісію з вироблення Законопроекту про заснування Академії наук, і Комісію з учених установ та вищих навчальних закладів. Велику роль у налагодженні співпраці подільських науковців з УАН здійснив професор Іван Огієнко, представник столичної науки, відряджений до Кам'янця-Подільського для виконання обов'язків ректора університету. Він зробив чимало для добору і згуртування наукових сил, запросив для викладання професорів В.Біднова, В.Гериновича, П.Клепатського, І.Крип'якевича, П.Клименка, П.Бучинського, доцентів Л.Білецького, М.Драй-Хмару, Д.Дорошенка та інших відомих вчених. Не всім вдалося прибути до Кам'янця-Подільського. Але професорсько-викладацький склад з перших днів розгорнув не тільки педагогічну, а й науково-дослідницьку роботу. За короткий час вийшли друком "Історія української мови" І.Огієнка, "Народність чи національність" Л.Білецького, "Що читати по історії України" В.Біднова, "Географія України", "Основи географії", "Фізична географія" В.Гериновича, "Білоруси та їх національне відродження" Д.Дорошенка, "Слов'янознавство" М.Драй-Хмари. Декан історико-філологічного факультету професор П.Клименко вивчав історію цехів і ремесел Поділля, Д.Дорошенко написав посібник "Про минулі часи на Поділлі", Григор'єв - Наш - підручник "Поділля, історико-географічний нарис". Вивченням Поділля займався голова Подільського церковного історико-археологічного товариства, завідувач історико-археологічного музею Юхим Сіцінський, запрошений на посаду доцента університету.

Зокрема, він підтримував тісні зв'язки з Миколою Петровим (1840-1921) - академіком кафедри старої української літератури історико-філологічного відділу УАН. Ще 1890 року професор Київської духовної академії М.Петров, разом з петербурзьким істориком М.Городецьким приїжджав до Кам'янця-Подільського, зустрічався з членами Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, з допомогою Ю.Сіцінського збирав матеріали до спільного з П.Батюшковим історичного опису "Поділля". Микола Іванович був обраний почесним членом Комітету, не поривав стосунків з кам'янчанами в період його праці в Академії.

Історико-філологічний факультет університету добре прислужився Академії наук у зборі матеріалу до історичного словника української мови. Ця робота проводилась під керівництвом професора Е.Тимченка (1866–1948), директора постійної комісії для складання історичного словника української мови. Тривалий час працював він на Поділлі, збираючи лексичний матеріал. 1920 року університет передав Академії 26660 карток слів, зібраних викладачами університету на основі аналізу різних пам'яток[16]. 27 травня 1920 року чергове засідання історико-філологічного відділу УАН ухвалило: "Висловити од Першого відділу Академії подяку раді історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету за цей цінний подарунок"[17].

Досить цікавий приклад взаємодії подолян з АН, пов'язаний з утворенням і діяльністю у Вінниці філії Всенародної бібліотеки Всеукраїнської Академії наук.

Поділля і Волинь мали гарні бібліотечні фонди в резиденціях подільських магнатів, що було відомо багатьом працівникам Академії. Не раз доля цих фондів була предметом особливої турботи академіків. 10 червня 1920 року історико-філологічний відділ Академії заслухав тривожні повідомлення секретаря відділу академіка С.Єфремова про факти варварського ставлення в умовах військових дій до бібліотек та архівів Поділля. На особисте прохання відділ відрядив С.Єфремова на Поділля для глибшого вивчення стану справ і вжиття необхідних заходів на місці. За наполягання Академії уцілілі книги звозились до Вінниці, що призвело згодом до створення бібліотеки[18].

Роботу зі створення Вінницької бібліотеки очолював спеціальний комітет (голова В.П'ясецький, секретар - О.Кицай). 23 вересня 1920 року на подання комітету губревком своїм наказом №806 утворив бібліотеку, затвердив її штат[19]. Новостворений колектив очолив В.Пфейфер[20].

На початку 20-х років на її базі було відкрито Кабінет виучування Поділля, який очолив професор А.Ярошевич. Першими консультантами кабінету стали професор М.Безбородько, М.Білінський, В.Отамановський,

В.Рахинський[21]. Таких кабінетів в Україні було лише три, і вони відіграли помітну роль у краєзнавчому дослідженні регіонів. Кабінет розгорнув видавничу діяльність, випустив праці Л.Данилова, О.Севаст'янова, Ю.Сіцінського[22]. Вони започатковували "Енциклопедію Поділлєзнавства", розраховану на 16-18 книг[23].

Високу оцінку діяльності Вінницького кабінету вивчування Поділля, як засобу поєднанння науки з життям, дав Президент ВУАН Д.Заболотний, який любив Поділля і свою Чоботарку, уважно ставився до наукової праці подолян. За його поданням Президія ВУАН вирішила створити такі кабінети в Полтаві, Житомирі, на Донбасі, виділити вінницьким дослідникам щорічні асигнування в сумі 10000 крб.

Дуже зацікавлений він був відкриттям Кабінету вивчування Донбасу як своєрідної форми шефства ВУАН над шахтарським краєм, тому доручив В.Отамановському підготувати доповідну записку з досвіду створення і діяльності Кабінету. Розглядалось навіть питання про переведення Отамановського на посаду директора Кабінету з Вінниці на Донбас[24].

Вже 1925 року у Кам'янці-Подільському з ініціативи Ю.Сіцінського, інших пошуковців формується Наукове краєзнавче товариство при ВУАН, яке відкрило двері для широкого кола дослідників краю. Члени товариства підтримували зв'язки з академічними установами, зокрема - Інститутом матеріальної культури, з участю київських науковців організовували археологічні та етнографічні експедиції для збирання краєзнавчих матеріалів[25]. 1925 року Кам'янець-Подільське при ВУАН наукове товариство налічувало 67 членів. Його очолювали професори О.Полонський, В.Храневич, потім Д.Богацький, заступником голови був Ю.Сіцінський, ученими секретарями – В.Зборовець, Ю.Філь[26]. Протягом 1925-1928 рр. воно провело 38 засідань, заслухало 38 доповідей, видало ряд праць, серед яких "Записки", книга В.Герасименка "Кармалюк в українській народній пісні"[27].

Відділи академії в співпраці з місцевими науковцями брали активну участь у вивченні Поділля, формуванні тут краєзнавчих осередків.

Фольклорно-етнографічна комісія - одна з сімнадцяти, що діяли при Першому історико-філологічному відділі ВУАН, виникла 1921 року спочатку як фольклорна, а після злиття з етнографічною секцією Наукового товариства надбала статусу фольклорно-етнографічної. Очолював її академік А.Лобода. Серед позаштатних членів був представник етнографічного гуртка з Вінниці Ю.Александрович, "Матеріали по етнографії Поділля" якого побачили світ 1922 року[28]. Професор Е.Сташевський з Кам'янця-Подільського 1923 року на одному із засідань комісії зробив доповідь "Хліборобське свято в Миньківцях на Поділлі на початку XIX ст.", дав його розгорнутий опис, історію виникнення, роль графа Ігнатія Махоцького у впровадженні обряду[29]. 1927 року етнографічна комісія ВУАН провела експедиційне обстеження ряду населених пунктів Кам'янець-Подільського та Проскурівського районів.

Історія магдебурзького права у Вінниці стала предметом вивчення для працівників комісії західноруського та українського права ВУАН. Активну участь в її роботі брав директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН В.Отамановський, який в цей час готував монографію "Вінницька міщанська громада в XVI-XVIII ст.". 1926 року вона була схвалена до друку названою комісією, а сам В.Отамановський обраний 15 жовтня цього року її співробітником[30].

Співпраця подолян з ВУАН мала плідне продовження в 40-70-ті роки. У період післявоєнного відновлення науково-дослідницької роботи Академії наук чимало зробили для зміцнення зв'язків науковців Академії та Поділля дунаєвчанин Федір Шевченко, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Петро Тронько як голова Головної редакційної колегії "Історії міст і сіл Української РСР" завідувач відділу регіональних проблем Інституту історії України, голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Сьогодні випускник Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту Валерій Смолій, доктор історичних наук, академік, очолює Інститут історії України НАНУ, а доктор історичних наук, виходець з с.Дяківці, що на Вінниччині, Олександр Реєнт є заступником директора цього інституту. Спеціалізована Рада з захисту дисертацій відкрила дорогу в наукове життя багатьом подільським дослідникам. Інститут історії України створив на базі Кам'янець-Подільського педуніверситету Центр дослідження історії Поділля (керівник - доктор історичних наук, професор Л.Баженов). Чимало зробив за три роки існування Подільський територіальний сектор Головної редколегії багатотомника "Реабілітовані історією", який очолює кандидат історичних наук В.Савчук. Здійснено ряд спільних видань. Уже два перевидання зазнала фундаментальна монографія докторів історичних наук В.Смолія та В.Степанкова "Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет" (1993, 1995), інші праці. Нинішні взаємини можуть скласти тему окремої статті. Але це різнобічне і взаємовигідне співробітництво стало можливим завдяки традиціям, закладеним нашими попередниками ще в 1920-ті роки.

Віктор Прокопчук

1 Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі - ЦДАВО України).-Ф. 2201, оп. 1, спр. 135.-Арк. 19-21.
2 Там само.-Ф. 1064, оп. 2, спр. 1.-Арк. 90.
3 Історія Академії Наук України. 1918-1923. Документи і матеріали.-К., 1993.-С. 374.
4 Там само.-С. 498.
5 Данилюк Ю.З. Є.Д.Сташевський та його роль у дослідженні проблем історії України//Тези доповідей республіканської наукової конференції "Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля".-Дунаївці, 1993.-С. 92.
6 Історія Академії наук України.-С. 550.
7 Там само.-С. 191.
8 Михайло Веркалець. Не зраджу тебе, Україно// Освіта.-1994.-№25-26.-С. 15.
9 Віктор Прокопчук. З народних глибин.-Хмельницький, 1991.-С. 19.
10 Історія Академії наук України...-С. 469.
11 Там само.-С. 480.
12 Там само.-С. 481.
13 Там само.-С. 488.
14 Українська радянська енцикло педія.-Т. 4.-К., 1979.-с. 153.
15 Кам'янець-Подільський державний місцевий архів (далі-КПДМА).- Ф.Р.-3333, оп. 1, спр. 15.-Арк. 8; там само.-Ф.Р.-582, оп. 1, спр. 23.-Арк. 13.
16 Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.-Кам.-Под.,1993.-С. 313.
17 Історія Академії наук України...-С. 389.
18 Там само.-С. 243.
19 Там само.-С. 244.
20 Там само.-Арк. 45.
21 Там само.-Арк. 46.
22 Там само.-Арк. 65.
23 Данилов Л. Клімат Поділля; Севастянов О. Нарис дикої рослинності Поділля; Сіцінський Ю. Нариси з історії Поділля.-Ч. І., Вінниця, 1926.
24 Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі.-Вінниця, 1926.-С. 8.
25 Науковий збірник "Подільська старовина". Під ред. В.А.Косаківського.-Вінниця, 1993, 28.
26 Репресоване краєзнавство.К.,1991.-С. 179.
27 Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).-Ф.Р.-5257, оп. 1, спр. 8.-Арк. 4.
28 Вінюкова В.М. Кам'янець-Подільське наукове при Українській Академії наук товариство // V Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень.-Київ.-Кам.-Под.-1991.-С. 666. Протягом 1926-1930 рр. на базі окружного музею діяло Шепетівське наукове при ВУАН товариство, яке в контакті з ВУАН, Всеукраїнським археологічним комітетом під керівництвом професора Гамченка С.С. та голови Товариства В.Кочубея проводило в окрузі археологічні розвідки та розкопки, видало ряд наукових праць, у т.ч. - "Записки Шепетівського наукового при Українській академії наук товариства".
29 Баженов Л.В. Вказ.праця.-С. 110.
30 Історія Академії наук України.-С. 390, 552.
31 Кароєва Л.Р. Валентин Дмитрович Отамановський//VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура". Наукові доповіді та повідомлення.-Ч. І.-Київ-Харків, 1997.-С. 157.

ВІДБУДОВА МІСТ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ, ЗРУЙНОВАНИХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Багато горя і руїн принесла українському народу Друга світова війна. Постраждали й міста Вінницької області, яку фашистська армія окупувала вже у липні 1941 р. Визволення почалося у грудні 1943 року, а в березні наступного всі міста Вінниччини були звільнені військами І та II Українських фронтів у результаті проведення Проскурово-Чернівецької та Умансько-Ботошанської наступальних операцій. Оборонні бої 1941 р., окупація Вінничини, бо ві дії за звільнення міст та нальоти фашистської авіації уже після визволення принесли шкоду житловому фонду, міському господарству та промисловості. Щоб більше осягти ступінь та розмір збитків, нанесених війною, варто порівняти довоєнний стан розвитку великих населених пунктів Вінницької області з їх становищем після звільнення.

У 1940 р. в області було два міста обласного підпорядкування: Вінниця та Могилів-Подільський і п'ять районного: Бар, Гайсин, Жмеринка, Козятин, Тульчин. Найдавнішим серед них вважається Вінниця, заснована у 1332 р.[1] та Могилів-Подільський, історія якого сягає у XIV ст. У період з XV по XIX ст. виникли інші міста.

На кінець 30-х років XX ст. це були невеликі містечка у сільськогосподарській

області, яку називали "цукровим Донбасом", і саме ця обставина визначала її спеціалізацію. До війни Вінниччина займала одне із перших місць по виробництву цукру: в експлуатації знаходилося 44 цукрових заводи[2]. Серед них барський та гайсинський. Харчова промисловість складалася із виробництва спирту, пива, м'ясомолочних продуктів, хліба, плодоягідних консервів, кондитерських виробів. Вона розвивалася у всіх містах області. Із підприємств легкої промисловості працювали такі фабрики, як вінницька взуттєва, тульчинські: швейна, панчішна, взттєва та могилів-подільські: швейна і трикотажна. Розвивалася місцева промисловість. У Могилеві-Подільському та Вінниці діяли чавуноливарні заводи, *у Жмеринці - тютюнова фабрика. У містах* працювали артілі промкооперації, майстерні індпошиву одягу, взуття. Вінниця, Жмеринка, Бар мали цегельні заводи. Фашисти перед відходом пошкодили або зруйнували частину виробничих корпусів, вивезли цінне обладнання та устаткування. Вони майже повністю демонтували Барський спиртзавод. Румунські власті пограбували могилів-подільські підприємства.

У довоєнні часи Жмеринка та Козятин мали велике залізничне господарство у зв'язку з тим, що були важливими вузлами Вінницької залізниці. Кілька днів тривали шалені бомбардування обох населених пунктів уже після вигнання із них фашистів, які намагалися знищити залізницю, щоб залишити її радянським військам не придатною для експлуатації.

Серйозно постраждали під час окупації електростанції Вінницької області. Слід наголосити, що це були зовсім нові підприємства. Якщо Вінницька та Могилів-Подільська діяли давно, то електростанцію у Козятині відкрили у 1933 р.[3], у Барі - в 1936[4], Гайсині[5] і Тульчині – у 1937 р.[6]

Не меншої шкоди зазнали житлові будинки у містах. Взагалі, міський житловий фонд на Вінниччині найбагатшим був у столиці області: усуспільнений сягав 214100 кв.м, та приватний - 105500 кв.м[7]. Найменшим - у Барі, наприклад усуспільнений нараховував 12600 кв.м[8]. Перед відходом окупанти базжально нищили міста. У Могилеві-Подільському вони зруйнували всі будівлі уздовж трикілометрової набережної Дністра[9]. В обласному центрі після визволення залишилося 430 будинків пошкодженими та 1451 – зруйнованими. Житлова проблема у звільнених містах стояла дуже гостро. До того ж державні установи, які не мали своїх приміщень часто розташовувалися у житлових будинках, а це ще більше зменшувало кількість житлової площі. У Вінниці на одного мешканця вона становила менше 3 м[10]. Люди були змушені мешкати у підвальних приміщеннях, бараках, на дахах.

На рівень життя населення у містах завжди значною мірою впливає робота водогонів. Необхідно зазначити, що у довоєнні часи у містах не забезпечувалася потреба у питній воді, можливо, за виключенням самої Вінниці, де довжина водогону становила 43 км. Довжина могилів-подільської водогінної мережі нараховувала 15 км, барської – 7 км, жмеринської – 3,9 км[11]. Причому третина вінницької, жмеринської, могилів-подільської була побудована ще у царські часи. Фашисти, окупувавши область, були змушені у Жмеринці добудувати 1,5 км водогону. Відступаючи, вони частково зруйнували водоносні станції. До того ж у визволених містах - там, де їх зуміли швидко відремонтувати, не вистачало палива *для подачі води. У Гайсині і Тульчині водогінна* мережа була відсутня. Руйнація водогонів, їх застаріле устаткування, пошкоджене обладнання, енергетична бідність, іноді повна відсутність як таких привели до того, що населення було змушене із відрами ходити до колонок та криниць у кращому випадку, а то, навіть, до річок та озер за питною водою.

Велике значення у нормальному функціонуванні міст має робота міського транспорту. У кінці 30-х років міста Вінницької області, за виключенням Вінниці, його не мали. Робітники заводів і фабрик, службовці установ та працівники різних організацій ходили на роботу пішки. В обласному центрі з 1928 р. працював трамвайний парк, який нараховував 15 пасажирських вагонів[12]. Фашисти зіпсували або знищили 9 із них.

Гальмом у налагодженні нормального життя, сполучення у самих містах стало руйнування мостів. Потрібно відзначити, що основну частину їх у свій час побудували із дерева. Наприклад, у Вінниці з 15 мостів 14 були дерев'яними, у Жмеринці – з 18 – 13 дерев'яних, у Могилеві-Подільському відповідно з 9 – 8, Тульчині з 8 – 7, а у Барі всі 34 мости мали дерев'яні корпуси[13]. Відступаюча Червона Армія у 1941 р. знищенням мостів після себе намагалася зупинити наступ фашистських військ. Таку ж мету переслідували окупанти у 1944 р., коли руйнували мости після своєї евакуації. Результатом таких "бойових операцій" стало повне або часткове руйнування 68 мостів у містах Вінницької області[14].

Велике значення у забезпеченні потреб населення завжди мали магазини та громадське харчування. На початку 40-х років у всіх містах Вінниччини працювали магазини, де мешканці та гості міста могли купувати одяг, взуття, предмети побуту, продукти харчування. Досить високою була питома вага державної торгівлі. У Вінниці працювало 212 торгівельних точок, 120 магазинів, 14 столових. Всі вони були пограбовані, коли Червона армія залишила місто, а фашисти, взагалі, частину їх знищили. Ті, які

залишилися, окупанти утримували в запущеному стані або використовували для власних потреб, перед відходом зруйнували. Так що у місті не залишилося жодного магазину і лише 2 їдальні[15].

Не менше постраждали культурно-освітні установи. Перед війною Вінниччина мала свою мережу цих закладів, найбільші із них були зосереджені у містах. У Вінниці функціонувало 26 шкіл, де навчалося 12655 учнів і працювало 544 учителі [16]. У Могилеві-Подільському діяли 4 середні школи, 4 семирічні[17], у Жмеринці – 8 шкіл, із них 6 середні[18], у Барі - 2 неповні середні і 1 середня[19]. Школи часто працювали у дві зміни через велику кількість учнів. Після встановлення фашистської влади у 1941 р. їхні приміщення займали військова та цивільна адміністрації, використовувались під шпиталі, у них розташовувалися військові підрозділи, господарські служби. Це повністю зруйнувало освіту.

Функціонерна система охорони здоров'я також була зруйнована фашистами. У Вінницькій області на зламі 30-40-х рр. зростала мережа лікувальних закладів, це вимагало збільшення кількості медичних фахівців. У Жмеринці тоді діяло 2 лікарні, 2 поліклініки, пункт переливання крові. У Гайсині - районна лікарня, пологовий будинок, 2 диспансери, жіноча та дитяча консультації. Тульчин мав райлікарню, дитячий санаторій, Могилів-Подільський - 4 лікарні, диспансер, водолікарню, дитячу поліклініку. У Вінниці в довоєнні часи знаходилося 12 лікарень на 1000 ліжкомісць, де працювали 327 лікарів, 750 працівників середнього медперсоналу[20]. З приходом фашистської армії медичні заклади були переорієнтовані на військові потреби, їх використовували під шпиталі, а перед евакуацією з міст пограбували. Спалили лікарню імені Пирогова. Тільки лікувальним закладам Вінниці завдано збитків на 6 млн.крб.

Серед послуг, якими користувалися мешканці міст були і ті, що надавали підприємства зв'язку. Вінниця, наприклад, таких установ мала 9, міську телефонну станцію, радіотрансляційну мережу. Після фашистського "господарювання" частково уціліло лише 5 поштових закладів[21].

Після визволення міст від фашистських загарбників на порядку денному зразу ж постало питання дезинфекції виробничих корпусів, приміщень, установ та організацій, житлових будинків та санітарної обробки, що певною мірою сприяло б локалізації інфекційних захворювань. На жаль, банно-пральне господарство на Вінниччині не було добре розвиненим, хоча кожне місто мало комунальні бані. У Жмеринці та Могилеві-Подільському були обладнані пральні. Пропускна здатність банно-пральних установ знаходилася на низькому рівні, обладнання було бідним, а стан іноді антисанітарним. Таке сумне становище ускладнилося після окупації, коли необхідно було відбудувати житло, промислові підприємства у першу чергу, а до бань та пралень "руки недоходили".

На санітарний стан населених пунктів завжди впливає їх зовнішнє впорядкування: зелені насадження, бруківка та асфальтування вулиць. Міста Вінниччини у довоєнні часи мали не всі вулиці упорядкованими і, навіть, житлові масиви. В основному в порядку утримувалися центральні магістралі, а другорядні часто були грунтовими. Якщо Вінниця мала 567 км забрукованих вулиць, то Могилів-Подільський – 30,3 км, Жмеринка – 18 км, а Бар – 8,6 км[22]. Зелені насадження займали в обласному центрі 162 га, у Жмеринці – 52 га, у всіх інших містах не більше 10 га. Так що зовні міські вулиці та житлові квартали прикрашала багата українська природа, а для мешканців та міських властей було ще багато роботи. Коли прийшли загарбники, дерева вирубували на дрова, насадження, як і будинки, страждали від бомбардувань, під час бойових дій. У Жмеринці та Могилеві-Подільському їхня площа скоротилася майже удвічі.

Таким чином, міста Вінницької області, після господарювання румунських та фашистських адміністрацій, мали зруйноване житлове і комунальне господарство, знаходилися у запущеному стані і розореному вигляді. Перед мешканцями стояло важке завдання: відбудувати споруди, відремонтувати обладнання підприємств і налагодити нормальне життя у мирних містах.

Перед виконавчим комітетом Вінницької обласної Ради депутатів трудящих стояло нелегке завдання, адже йшла війна, яка вимагала багато затрат як фінансових, так і людських. Відбудова починалася у тяжких умовах. Відновлювали свою роботу державні, громадські, кооперативні організації та установи[23].

В першу чергу необхідно було відбудувати електростанції та відновити пошкоджену електромережу. Від цього залежало відновлення всього життя у містах. Завдяки зусиллям робітників та інженерів, уже у 1944 р. до ладу стали барська, тульчинська, вінницька електростанції.

Одночасно робітники заводів і фабрик відновлювали на уцілілих підприємствах роботу, відбудовували виробничі корпуси, лагодили зіпсоване обладнання та устаткування. В області збереглися 26 цукрових заводів. На них налагодили виробничі процеси. Першим закінчив відбудову на 62 дні раніше встановленого урядом терміну колектив Гайсинського цукрозаводу. З перших днів пуску виробниче завдання робітники виконували на

103 – 105%. На 56 днів раніше установленого терміну закінчив відбудову колектив Бершадського цукрозаводу. Своєчасно закінчив відбудовні роботи і розпочав виробництво цукру Барський завод[24]. Швидкими темпами відбудували Вінницький суперфосфатний завод. Серед відбудовників були переважно жінки, які швидко оволоділи спеціальністю муляра. Бригада Ковальова виконувала завдання на 110 – 115%, бригада Большакова – на 120%. Із застосуванням ручної праці було пущено в дію 6 цегельних заводів обласного управління промбудматеріалів [25].

25 березня 1944 р. відновило роботу Вінницьке управління підприємств місцевої промисловості, яке об'єднувало 17 працюючих райпромкомбінатів та 18, які знаходилися у стані відновлення. До того ж працювали 6 заводів обласного підпорядкування, а саме: Могилів-Подільський і Вінницький чавуноливарні заводи, Вінницький цвяховий та інші[26]. Місцева промисловість Вінниччини за перше півріччя 1944 р. випустила продукції на 202,2 тис.крб., в основному для сільського господарства. Легка промисловість за той самий час виготовила 1800 пар взуття на суму 30,6 тис.крб.[27]

Відбудова житлового фонду та приміщень підприємств і організацій у містах йшла повільними темпами, не вистачало коштів, робочої сили, будівельних матеріалів і транспорту. Ускладнювалася ситуація ще й тим, що затверджених генеральних планів забудови міста не мали. Держпроектміст повинен був підготувати схему генплану м.Вінниці до листопада 1944 р., але подав її на затвердження лише у січні 1949 р.[28] Могилів-Подільський відбудовували по планшетах генплану 1939 року, які частково збереглися. Керівництву Жмеринки і Козятина лише у 1946 р. запропонували приступити до складання проектів генерального планування. В таких умовах і відбудоване, і нове будівництво йшло стихійно[29]. Будинки, які залишилися пошкодженими і не відбудовувалися, приходили з року в рік в аварійний стан. Будівельні організації: ОБМЧ, УБВР та УВВФ Вінницької залізниці відбудовували ті будинки, які їм було зручно відбудувати. Якість будівельних робіт знаходилася на низькому рівні. Пояснювалося це відсутністю кваліфікованої робочої сили, некондиційністю будівельних матеріалів, перебоями у роботі, часто відсутністю контролю. Наприклад, на самому великому об'єкті міста - відбудові театру у Вінниці в 1945 р. основною робочою силою були чорноробочі, які допустили брак у підготовці фундаменту, при зведенні стін. Велика кількість працездатного населення Вінниччини по мобілізації виїхала на відбудову шахт Донбасу. В області залишилося мало кваліфікованих будівельників. Обласний будтрест МЖЦБ УРСР мав 130 чоловік. Два житлові будинки суперфосфатного заводу у Вінниці в 1949 р. зводили 35 робітників. Житлово-цивільне будівництво йшло вкрай повільно. Тим часом мешканці міст змушені були жити у бараках. Вінниця їх мала 25[30], Жмеринка - 4 [31].

До того ще і самі будівельні процеси не були передовими. Хоча деякий ступінь механізації на будівельних майданчиках спостерігався, тобто використовували вертикальний транспорт, механізми для приготування бетону, розчину, але не запроваджували на об'єктах поточно-швидкісні методи будівництва[32].

Неблагополучною була справа у приватному будівництві. Багато забудовників не отримували ніякої допомоги від своїх підприємств, а самі не були в змозі будувати житло. За 1944-45 рр. у Вінниці на 133 відведених земляних ділянках будівництво почалося лише на 23-ох. В індивідуальному будівництві часто використовували глину, солому як будівельний матеріал[33]. Паралельно з відбудовою житлового фонду на Вінниччині відновлювали роботу лікувальні заклади. У Вінниці до вересня 1944 р. почали працювати 9 лікарень, 4 поліклініки, пологовий будинок, 13 медпунктів на підприємствах міста[34].

Із стану запустіння виводили освітні заклади міст, ремонтували шкільні меблі, обладнання. Учні та учителі робили це часто на суботниках та недільниках. Коли почалися заняття у школах, які можна було зразу після визволення міст відкрити, враховувалося, що багато учнів з 1941 р. перервали навчання.

Проводили свою роботу підприємства зв'язку. Пошта у Вінниці почала діяти уже в березні 1944 р. Було відновлено радіомережу. Протягом першого року після окупації відбудували 28 радіовузлів. З кінця війни вони працювали у всіх містах Вінниччини. У листопаді 1944 р. відновили свою роботу 14 будинків культури, районні клуби, 3 музеї.

До кінця 40-х років у містах тривала реконструкція міських парків та скверів.

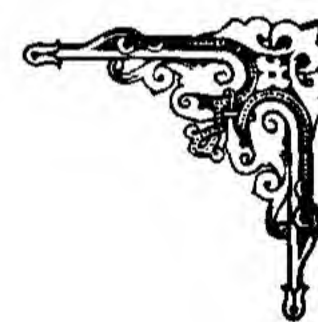
Підсумовуючи сказане вище, необхідно зазначити, що фашистська окупація у роки Великої Вітчизняної війни принесла відчутну шкоду містам Вінницької області, ліквідація якої зайняла багато років і забрала великі кошти. Але якими б героїчними не вважалися зусилля відбудовників, міста назавжди втратили своєрідні архітектурні ансамблі, які так і не були відновлені.

Валентина Дудник

1 Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах. Вінницька область.-К., 1972.-С. 76.
2 Там само.
3 Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-45 рр.): Зібрник документів і матеріалів.-Одеса, 1971.-С. 276.
4 Історія міст і сіл УРСР...-С. 303.
5 Там само.-С. 120.
6 Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі - ЦДАВО України).-Ф. 582, оп. 12, спр. 101.-Арк. 31.
7 Там само.-Арк. 81.
8 Там само.-Оп. 2, спр. 93.-Арк. 3.
9 Там само.-Оп. 12, спр. 105.-Арк. 13.
10 Історія міст і сіл УРСР...-С. 427.
11 ЦДАВО України.-Ф. 582, оп. 12, спр. 15.-Арк. 12.
12 Там само.-Оп. 2, спр. 93.-Арк. 3.
13 Там само.-Оп. 12, спр. 5.-Арк. 1.
14 Там само.-Спр. 105.-Арк. 6.
15 Там само.-Спр. 5.-Арк. 50.
16 Там само.
17 Там само.-Оп. 2, спр. 13.-Арк. 105.
18 Там само.
19 Історія міст і сіл УРСР-...-К., 1972.-С. 425.
20 Там само.-С. 223.
21 Там само.-С. 1.
22 ЦДАВО України.-Ф. 582, оп. 2, спр. 13.-Арк. 105.
23 Там само.
24 Там само.-Оп. 12, спр. 105.-Арк. 3, 65, 41, 17.
25 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941-45 гг.).-К., 1985.-Т. 3.-С. 281-282.
26 Державний архів Вінницької області.-Ф.Р.-4948, оп. 1, спр. 10.-Арк. 28.
27 Великая Отечественная война 1941-45. Энциклопедия.-М., 1985.-С. 129.
28 Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-45 рр.)...-С. 254.
29 Там само.-С. 279.
30 Там само.-С. 255.
31 ЦДАВО України.-Ф. 4906, оп. 1, спр. 342.-Арк. 8.
32 Там само.-Спр. 298.-Арк. 50.
33 Там само.-Ф.582,оп.12, спр. 154.-Арк.4.
34 Там само.-Арк. 10.35Там само.-Ф.4906, оп.1,спр.378.-Арк.189.

ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Незалежна Українська держава, спираючись на вікові традиції співжиття на її території представників різних етносів, дбає про вирішення національно-культурних і мовних потреб усіх етнічних спільнот. Тому одним з пріоритетних напрямків державної етнополітики на сучасному етапі є забезпечення гармонійного співіснування громадян України різних національностей. У статті 11-й Конституції України визначено, що держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Нині в Україні поряд з українцями проживають представники більш як 130 різних етносів, що становить понад 27 відсотків населення держави. Демократичні перетворення в Україні сприяли зростанню етнічної самосвідомості, зумовили рух національних меншин по самоорганізації та етнічної ідентифікації, визначення свого місця в суспільстві, культурного відродження, вивчення рідної мови, створення національно-культурних товариств та об'єднань. В державі діє до 270 національно-культурних товариств, 23 з них мають всеукраїнський статус[1].

Наш рідний край - Хмельниччина, складова частина України, здавна притягував сюди людей різних національностей. Багаті чорноземи, гарні природні умови, наявність річок – добрих транспортних артерій, помірний клімат, вигідне географічне положення не давали спокою ні завойовникам, ні переселенцям, ні купцям.

В різні періоди наш край входив до складу Великої Скіфії, Київської Русі, а після татаро-монгольської навали - до складу Литви, Польщі та Російської імперії. Це наклало свій відбиток на культуру, традиції, звичаї, обряди народів, які оселялися тут з різних причин.

Тому й на тлі історичного минулого, багатого на найрізноманітніші події, нині населення нашого краю є багатонаціональним. За даними перепису 1989 року в області проживають представники 72 національностей. Серед них найчисельнішими національними групами є росіяни - майже 90 тис.чоловік, поляки - близько 40 тис., євреї - 10 тис., білоруси - 5 тис., молдавани - 2 тис., татари - близько 1 тис., вірмени та цигани - понад 500 чо-

ловік. Дещо менші за чисельністю є національні групи азербайджанців, болгар, німців, румун, мордви, чехів, угорців, корейців, марійців, удмуртів, латишів, туркменів, чеченців, башкирів та інших[2].

Останнім часом, в результаті міграційних потоків біженців з "гарячих" точок планети і місць екологічних катастроф, на території області з'явилися представники таких азійських та африканських країн як Афганістан, Ефіопія, Конго, Руанда, Іран, Ірак тощо.

Процеси національного і культурного відродження, що розпочалися в кінці 80-х років на терені колишнього Радянського Союзу, і які призвели до його розпаду і утворення незалежних держав, сприяли появі нових тенденцій у міжнаціональних відносинах на території нашої області. Насамперед, було започатковано створення ряду національно-культурних товариств та об'єднань найбільш багаточисельних національних меншин.

Нині на Хмельниччині діють такі національно-культурні об'єднання:

– товариство російської культури "Русь";
– обласне відділення Спілки поляків в Україні;
– обласне відділення Федерації польських організацій в Україні;
– обласна єврейська культурна община;
– обласне товариство німців "Відербурт" - "Відродження";
– земляцтво громадян Афганістану;
– азербайджанське культурологічне товариство.

Філії цих товариств діють в містах і районах області. Ведеться організаційна робот щодо створення об'єднань вірмен, білорусів, молдаван та румун[3]. Координує роботу з цього напряму створене 1996 року управління у справах національностей і міграції облдержадміністрації.

Найбільш активно діють польські товариства. З часу їх створення минуло понад 10 років і за цей період вони зміцніли організаційно, провели та здійснюють ряд цікавих заходів. Так, до прикладу, у Хмельницькому вже впродовж кількох років проводиться всеукраїнська учнівська олімпіада з польської мови, де проходить конкурсний відбір школярів, що потім навчаються в польських учбових закладах.

З 1996 року в обласному центрі діє Спілка вчителів-полоністів України. Зараз ведуться активні переговори із зацікавленими українськими і польськими освітніми організаціями щодо створення у Хмельницькому регіонального науково-методичного центру вдосконалення вчителів польської мови. Обласний центр вже двічі ставав місцем проведення звітно-виборчих конференцій Федерації польських організацій в Україні.

Ці заходи відбуваються під егідою обласного відділення Федерації польських організацій в Україні, яку очолює вчителька Хмельницької загальноосвітньої школи №20 Ю.Серкова, яка нещодавно відзначена високою польською нагородою - кавалерським Хрестом "За заслуги".

Обласне відділення Спілки поляків в Україні (голова С.Костецький, який одночасно є й головою республіканської Спілки) останнім часом основну увагу зосередило на культурологічній роботі. Найбільш активно це товариство і його філії діють в містах Городку, Красилові, Летичеві, Славуті.

Вже стали традиційними весняні фольклорні фестивалі польської культури в цих районних центрах області, в яких також беруть участь творчі колективи і окремі виконавці не тільки із сусідніх областей України, але й з Польщі. Широко відомі в області, республіці і за рубежем фольклорні польські ансамблі "Яжембіна" (Городок), "Гвязда" (Хмельницький), "Барвінок" (Красилів), хорові колективи, окремі виконавці й ансамблі з Кам'янця-Подільського, Летичева та Славути. Слід також зауважити, що останнім часом в області спостерігається польський "релігійний ренесанс". На терені Хмельниччини нині діє Кам'янець-Подільська дієцезія, Городоцька вища духовна семінарія, 76 римо-католицьких костьолів, 4 монастирі, будинки милосердя та недільні школи при костьолах тощо. Крім того, у Летичеві вже котрий рік поспіль, 6 липня, проводяться міжнародні паломницькі заходи, присвячені дню святої Матері Божої Летичівської, в яких беруть участь представники з Польщі та Ватикану.

Активно діє обласна єврейська культурна община, яку очолює М.Лерман. Її філії плідно працюють у Кам'янці-Подільському, Полонному, Славуті, Старокостянтинові, Хмельницькому, Дунаївцях, Ізяславі, Шепетівці. Проведення днів єврейської культури, ювілеїв єврейських митців, релігійних свят, робота недільних шкіл, тісні контакти з всеукраїнськими та міжнародними єврейськими організаціями та фондами, зв'язок з історичною батьківщиною, відпочинок дітей єврейських родин з України в оздоровчому таборі села Головчинців Летичівського району, концертні виступи вокальної групи і ансамблю єврейського танцю "Нахес" в містах і районах області - ось далеко не повний перелік добрих справ єврейської общини за останній період. Дбають вони й про знедолених, самотніх, малозабезпечених людей єврейської національності, турбуються про наведення належного порядку на старих єврейських кладовищах, де поховання в даний час не проводяться (міста Полонне, Старокостянтинів, Шепетівка, селища Меджибіж та Сатанів, село Ганнопіль Славутського району), а також на 39 місцях

масових поховань євреїв, закатованих фашистами в роки Великої Вітчизняної війни.

Останнім часом зусиллями єврейського товариства, спільно з місцевими органами виконавчої влади відкрито меморіальні дошки уродженцям нашого краю - поету Маркішу Перецу (Полонне) та Герою Радянського Союзу М.Вайсеру (Хмельницький).

Чимало добрих справ на рахунку Товариства російської культури "Русь" (голова В.Разуваєв). Літературні вечори на базі культосвітніх установ та навчальних закладів, виступи в трудових колективах і на масових заходах самодіяльних акторів народного і літературного театрів, щорічні Ахматівські читання в селі Слобідці-Шелехівській Деражнянського району в музеї-садибі Ганни Ахматової, творча співпраця з письменниками, артистами, художниками, спільні творчі вечори, підготовка до 200-річного ювілею Олександра Пушкіна - ось основні напрямки діяльності цього товариства.

На початку вересня 1996 року створено обласне товариство німців "Відербурт" - "Відродження" (голова Фішер А.), яке розпочало активну організаційну та громадську діяльність по згуртуванню громадян німецької національності. Так, до прикладу, розпочалися курси по вивченню рідної мови, історії Німеччини та історії заселення німецькими колоністами України і нашого краю, готуються різні культурологічні заходи тощо.

Останнім часом об'єдналися в зямляцтво громадяни Афганістану, які знайшли притулок на Хмельниччині. Це, в основному, колишні студенти медучилища і технологічного університету обласного центру, які, через зміну політичного режиму в Афганістані, не можуть повернутися на свою батьківщину і вимушені осісти на території області. Частина з них обзавелися сім'ями, в майбутньому хочуть одержати статус громадянина України. Головою земляцтва обрано Бахаволя Дарвіша Газнаві, колишнього генерального президента Головного управління геодезії і картографії Афганістану.

Певна робота щодо розгортання своєї діяльності проводиться азербайджанським культурологічним товариством (голова О.Асланов), яке діє з 1996 року на базі міста Хмельницького.

Для багаточисельних національних груп в області створюються належні умови для духовного розвитку, здобуття освіти рідною мовою, вивчення історії та культури історичної батьківщини, відродження етнокультурних традицій в місцях компактного проживання національних меншин.

Нині в області діють 2 школи з російською мовою навчання, класи з польською мовою навчання в трьох школах (Городок, Кам'янець-Подільський, Хмельницький), факультативно вивчають польську мову 1200 учнів в ряді районних центрів області. Крім того, 1050 учнів навчаються в 74 польських недільних школах і 150 учнів - в 3 єврейських недільних школах. Російською мовою, як навчальним предметом охоплено 196 тисяч учнів[4].

В системі дошкільного виховання діє 4 російськомовних і 7 двомовних (українська і російська мова) закладів. На базі Кам'янець-Подільського педагогічного університету ведеться підготовка вчителів російської мови.

В області проводиться певна робота з забезпечення літературою мовами національних меншин культосвітніх установ. При обласній державній науковій універсальній бібліотеці є відділ іноземної літератури, в т.ч. мовами основних національних меншин (російська, польська, єврейська, білоруська), що проживають на Хмельниччині.

В районних бібліотеках є відповідні сектори, де також зосереджується така література. Крім того, діє обласна єврейська бібліотека (Хмельницький) та 8 общинних єврейських бібліотек у Дунаївцях, Ізяславі, Кам'янці-Подільському, Полонному, Славуті, Старокостянтинові, Хмельницькому, Шепетівці.

В обласному краєзнавчому музеї, його філіях на місцях, в громадських музеях є експозиції та стенди, присвячені питанням міжнаціональних стосунків в нашому краї.

Упродовж останніх років ведеться велика дослідницька робота з вивчення питань заселення Хмельниччини, яка історично складається з двох зон - південь і центр - Поділля, північно-східна частина - Волинь. Так, проблеми міжнаціональних і міграційних процесів розглядалися на обласних, регіональних і міжнародних наукових конференціях, які проходили на теренах області: "Хмельницькому - 500" (1991 р.), "Культура України і слов'янський світ" (1992 р.), "Культура Поділля: історія і сучасність" (1993 р.), "Духовні витоки Поділля: творці історії краю" (1994 р.), "Велика Волинь: минуле й сучасне" (1994 р.), "Полонному - 1000 років" (1995 р.), "Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура" (1995 р.), "Меджибожу - 850" (1996 р.), "Місто Старокостянтинів і край в просторі часу" (1997 р.), "Хмельниччина: роки становлення і поступу" (1997 р.), "Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій" (1997 р.).

Активну участь у наукових дослідженнях з цього напрямку беруть вчені Кам'янець-Подільського педагогічного університету, аграрно-технічної академії, історичного музею-заповідника, державного історико-архітектурного заповідника, Хмельницького технологічного університету Поділля, працівники обласних закладів; державної наукової універсальної

бібліотеки, краєзнавчого музею, держархіву, Інституту вдосконалення вчителів, центру туризму та краєзнавства учнівської молоді, активісти таких громадських формувань як обласна організація Всеукраїнської Спілки краєзнавців і її відділення на місцях, товариство охорони пам'яток історії та культури, редакційні колегії "Книги Пам'яті" та "Реабілітовані історією", Подільського братства, дослідники таких наукових установ як Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН при Кам'янець-Подільському педагогічному університеті, Подільський регіональний сектор Головної редколегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", Подільське відділення Інституту етнології і мистецтвознавства НАН України ім.М.Рильського, ентузіасти - краєзнавці на місцях.

Для забезпечення національно-духовних запитів представників національних меншин в області налагоджується відповідна інформаційна мережа. Питання міжнаціональних стосунків та міграційних процесів регулярно висвітлюються на сторінках місцевої преси, в передачах телебачення та радіомовлення. Зокрема, виходять дві газети єврейської культурної общини "Шолом Алейхем" і "Дер іж" ("Єврей"), додаток на польській мові "Наша родина" до обласної газети "Час".

Таким чином, міжнаціональна злагода на території нашого краю є не тільки найціннішим спадком, який об'єднував зусилля багатьох попередніх поколінь в минулому, а й тим чинником, який об'єднує зусилля нинішньої багатонаціональної дружної сім'ї подолян, які спільно долають теперішню економічну скруту задля кращого майбутнього нашого краю і України.

Юрій Блажевич

---

1 Національні меншини України. Інформаційний довідник.-К., 1995.-С. 3-4.

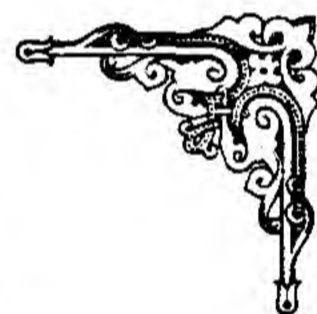
2 Поточний архів Хмельницького управління у справах національностей і міграції облдержадміністрації.-Спр. №5.-С. 41-42.

3 Там само.-С. 24-25, 54.

4 Освіта. Інформаційно-аналітичний збірник.-Хмельницький, 1997.-С. 44-46, 55.

ДО СТВОРЕННЯ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ ОБЛАСНОЇ І РАЙОННИХ КНИГ З СЕРІЇ "ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ"

Минуло вже понад 25 років з часу виходу в світ 26-ти томної "Історія міст і сіл Української РСР". У створенні цього великого серіалу, аналогу якого ще не було в світовій практиці, взяло участь понад 100 тисяч дослідників України. По праву видання стало всенародним, зазнало випробовування часом у чверть століття й сьогодні слугує справі навчання, виховання і дослідження регіональної історії України.

Проте на початок 90-х років, у зв'язку з державотворчими процесами й національним відродженням в Україні, знизилась актуальність "Історії міст і сіл УРСР". Нині читачів мало влаштовують політична заідеологізованість видання, однобокість і особливо вибірковість в описі явищ і подій, тенденційні підходи до висвітлення історії України та її регіонів. За всієї фундаментальності видання, більшість населених пунктів країни згадані лише побіжно або описані у виглядах енциклопедичної довідки в десяток рядків.

На середину 90-х років з-поміж учених, членів Всеукраїнської спілки краєзнавців та освітян розгорнувся рух за доопрацювання на рівні сучасних вимог історичної науки й потреб суспільства і перевидання 26-ти томної "Історії міст і сіл України". Ця проблема знайшла належну підтримку в доповідях одного з фундаторів видання "Історії міст і сіл УРСР", його колишнього голови редакційної колегії, академіка НАН України П.Тронька на другому з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК) у Києві (1996 р.), на VIII Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства у Харкові (1997 р.). Однак, навіть при позитивному розв'язанні даного нелегкого завдання вже на початку XXI століття воно не вирішить головної мети - відтворити повнокровну історію всіх населених місць областей України. Частина науковців й аматорів з початку 90-х років взялася за написання та оприлюднення історичних нарисів і путівників про міста та села. Наприклад, у Хмельницькій області побачили світ книги про села Бабине[1], Кременчуки[2], Зіньків[3], Чабанівку[4], Лисець[5] та інші, які схвально зустрінуті краянами. Зрозуміло, ці книги не розв'яжуть поставленого завдання, але накопичений досвід їх створення в нових суспільно-політичних умовах конче необхідний для підготовки узагальнюючої "Історії міст і сіл України".

Сьогодні зацікавлена громадськість віднайшла інший і більш ефективний шлях у створенні "Історії міст і сіл України". Використовуючи багаторічний досвід успішного видання до 50-ліття Перемоги у Великій Вітчизняній війні обласних історико-меморіальних "Книг Пам'яті", ініціатори запропонували за таким же принципом готувати і публікувати в кожній області районні книги "Історії міст і сіл". Такий підхід дозволить доцільніше віднайти спонсорів, інвесторів, оперативніше працювати з колективом авторів, а головне - створити більш об'ємну і об'єктивну історію кожного населеного пункту, в тому числі й тих, які нині, в силу різних причин (війни, зони затоплення тощо), припинили своє існування.

Взірцем у цьому плані може слугувати діяльність Теофіпольської райдержадміністрації на Хмельниччині щодо підтримки краєзнавчих видань. За її сприянням та спонсорів місцевий краєзнавець І.Стасюк підготував і опублікував ще в 1993 році книгу "Теофіпольщина. Сторінки історії сіл Теофіпольського району"[6], в якій подані змістовні нариси практично про всі населені місця краю. Ця книга фактично започаткувала видання в Україні та Хмельницькій області районних томів "Історії міст і сіл".

На разі стало створення "Історії міст і сіл" в решті районів Хмельниччини. Така підготовча робота уже розпочалась по написанню, наприклад, книги "Кам'янеччина: історія міст і сіл". Тим більше, що у м.Кам'янці-Подільському зосереджено значний науковий потенціал вузів, а в районі є чимало досвідчених краєзнавців і аматорів. Залишилося визначитися у плані пошуків шляхів реалізації запланованого з боку Кам'янець-Подільського міськвиконкому, райдержадміністрації, селищних Рад, підприємств, установ, інших господарських структур, яким не байдужа історія та культура краю.

У зв'язку з нагальною потребою видати на Хмельниччині районні книги з історії населених пунктів, доцільно врахувати нижче викладені методичні рекомендації.

По-перше, необхідно створити авторські колективи для написання історичних нарисів і залучити на допомогу їм місцевий громадський актив з числа причетних до краєзнавства вчителів, працівників культури, інших представників міської та сільської інтелігенції. Головне віднайти в кожному селі довірену особу, кореспондента, який би оперативно виконував вказівки редколегії та авторів по збору конкретних матеріалів з історії та сьогодення краю.

По-друге, з історії народознавства й природи області та її районів оприлюднено у XVI-XX ст. близько 12 тисяч різного роду публікацій. З цього загалу автори, кореспонденти повинні в першу чергу опрацювати такі видання, в котрих подані довідки та матеріали про кожне село Хмельниччини, як В.Гульдмана "Населенные места Подольской губернии" (К.-Под., 1893), "Памятники старины в Подолии" (К.-Под., 1901); О.Крилова "Населенные места Подольской губернии" (К.-Под., 1905). Більш широкі нариси з історії кожного села, його парафії, церкви представлені у працях Ю.Сіцінського "Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии"[7], МІ.Теодоровича "Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии"[8] та інших подібних виданнях. З-поміж них найбільш грунтовними є описи сіл Жванця, Почапинець, Устя (1876) М.Яворовського[9], Сатанова (1862) М.Орловського[10], Городища, Поляхового, Лабуні (1875-1882) А.Сендульського[11], а також міст Кам'янця-Подільського (1895) Ю.Сіцінського[12], Старокостянтинова (1867-1910) В.Пероговського[13], М.Теодоровича[14], Ізяслава А.Сендульського[15] й ін. Наприкінці 90-х років XX ст. з'явилися змістовні книги І.Винокура і П.Горішнього "Бакота" (1994)[16], М.Манкевича "Старокостянтинівщина" (1997)[17], О.Пажимського "Садибні ансамблі подільської Волині" (1997)[18] тощо. Водночас автори повинні оперувати відомостями опублікованих численних у XIX -XX ст. статистичних збірників, топонімічних покажчиків, "Археологічних карт" В.Антоновича і Ю.Сіцінського[19], "Довідником з археології Хмельницької області" (К., 1984), матеріалами I-IX Подільських історико-краєзнавчих конференцій (1965-1995), I-IX краєзнавчих конференцій "Минуле і сучасне Волині" (Луцьк, 1985-1998), I-V міжнародних краєзнавчих форумів "Велика Волинь" (1991-1997) та ін., публікаціями місцевої періодики, "Книгою Пам'яті" (т. 1-10, 1995-1997) тощо.

По-третє, нариси повинні базуватися на достатній джерельній базі, яка б дозволила оприлюднити маловідомі факти з історії сіл. Насамперед, авторам варто звернутися до 35-ти томного документального видання "Архива Юго-Западной России (1859-1914)". Саме тут можна виявити відомості про першу письмову згадку про село, цікаві свідчення XIV-XIX ст. Ряд фактів з минувшини населених місць зосереджені у таких виданнях збірників документів і матеріалів, як "Поділля в роки революції 1905-1907 рр." (1957), "Поділля у роки громадянської війни" (1959), "Поділля у Великій Вітчизняній війні" (1969), "Радянське будівництво на Хмельниччині. 1921-1982" (1983), "Голод 1933 року на Поділлі" (1993) та ін. При цьому автори повинні обходити увагою ідеологічні інтереси упорядників цих археографічних видань і оперувати тими фактами, які сприяють об'єктивному висвітленню історичного процесу.

Найбільш вартісним надбанням кожного нарису про село стане широке залучення до нього ще неопублікованих і мало використову-

ваних у дослідженнях документів та матеріалів, зокрема, поточних архівів нинішніх установ і підприємств, районних архівів, що фіксують усі сторони життя краю переважно другої половини XX ст. і сьогодення. Головним зосередженням документів з минувшини міст і сіл кінця XVIII - першої половини XX ст. є численні фонди Кам'янець-Подільського державного міського (історичного) архіву (до початку 1998 року він діяв у складі держархіву Хмельницької області). Корисними також є фонди Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Наприклад, тут зберігається близько 600 описів населених міст, переважно нинішніх Кам'янецького, Дунаєвецького, Чемеровецького, Городоцького і Новоушицького районів, створених кразнавцями на чолі з Ю.Сіцінським на зламі XIX-XX ст.[20] Кожний такий опис містить 17-25 аркушів рукопису історичної довідки, літопис села або церкви, історико-статистичну анкету, картосхему місцевості. Зокрема, такі описи, яких ще не торкалася рука дослідника, є про села Балин, Гуменці, Колубаївці, Китайгород, Грушки та ін. Зрозуміло, що документальні джерела про населені місця представлені у фондах облдержархівів (Хмельницький, Житомир, Вінниця), Центрального державного історичного архіву України (Київ) та інших архівосховищах України, Москви, Петербургу.

Нарешті, до важливих джерел варто віднести спогади старожилів, шкільні та сільські краєзнавчі музеї, сучасні літописи сіл, опубліковані (див.: Т.А.Сис "Перлини Кам'янеччини" (1993), "Перлини Товтрів-Медоборів" (1994), А.Сваричевський "От де наша слава..." (1995)) й щойно записані міфи, легенди, перекази, топоніми, обряди, свята, колядки, щедрівки, пісні, що характеризують традиції, звичаї, народний побут колишнього і нинішнього села.

Авторам потрібно знати, що загальний обсяг нарису про село, в залежності від його місця в історії краю, не повинен перевищувати максимально 20-22 і мінімально 8-12 сторінок друкованого через два інтервали тексту, в двох примірниках, із зазначенням посилань на використані джерела й літературу, з прикладеними додатками копій оригінальних документів, ілюстрацій (фото видів села, відомих людей, архітектурних пам'яток, картосхеми тощо). Всю роботу по науково-методичному керівництву написанням нарисів доцільно покласти на Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, що діє на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Нижче пропонуємо авторам і кореспондентам дати грунтовну і об'єктивно виважену відповідь на поставлені питання "Анкети історії села", що значно полегшить організацію написання нарисів.

1. До складу якої сільської (селищної) Ради входить село?
2. Сучасна назва села, що вона означає?
3. Чи змінювалась назва села, коли, як?
4. Місце розташування села (відстань та координати відносно райцентру, які шляхи, ріки проходять повз село, наявність озер, ставків, парків, лісів, інших пам'яток природи, природно-географічні особливості).
5. Перша письмова згадка про село і звідки Ви знаєте про це?
6. Основні історичні відомості про село від найдавнішого часу до сьогодення.
7. Історичні відомості про підприємства (колгосп, агрофірму, інші господарства), основні показники їхньої діяльності.
8. Історичні відомості про культурно-освітні заклади села (школа, будинок культури, бібліотека, музей, медпункт тощо).
9. Чи є церква, культові будівлі? Коли споруджені? Історичні відомості про них.
10. Які видатні або відомі люди були, є уродженцями села?
11. Скільки постраждало односельчан від голодоморів 1922, 1933 і 1947 років? Описати хвилюючі епізоди.
12. Чи є відомості про репресованих односельчан у 30-50-ті роки?
13. Скільки воювало і загинуло односельчан під час Другої світової війни?
14. Які є в селі пам'ятники, обеліски та інші пам'ятні знаки? Подати їх опис.
15. Чи були і є у селі умільці, народні промисли, ремесла?
16. Легенди про село, його людей.
17. Які зберігаються у селі народні свята, звичаї, обряди?
18. Чи оспіване село у поезіях, піснях, витворах мистецтва?
19. Відомості про цікавих людей села.
20. Топонімічні відомості про село (мікротопоніми).
21. Статистичні відомості про село на час складання анкети (кількість мешканців, будинків, транспортних засобів тощо).
22. Яка є література про село, цікаві документи?
23. Інші цікаві відомості, факти та матеріали, які не відображені у попередніх запитаннях анкети.
24. Додати ілюстрації, фотографії: відомі діячі села, вулиця або центр села, пам'ятники, обеліски, архітектурні споруди, мальовничий ландшафт, картосхеми тощо.

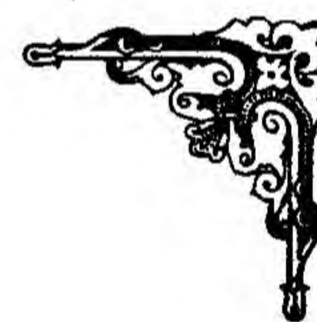
Матеріали відповіді на запитання анкети повинні бути завірені підписом і печаткою голови місцевої Ради, а також скріплені підписом або підписами авторів-упорядників.

Валентина Логвіна

1 Базилюк М. Нариси історії с.Бабине.-Стара Синява, 1992.-33 с.
2 Кукурудзяк М.Г., Соколовський М.О. та ін. Історико-краєзнавчий нарис села Кременчуки.-Хмельницький, 1995.-80 с., іл.
3 Рибак І.В. Зіньків в історії Поділля.-Кам'янець-Подільський, 1995.-120 с.
4 Ромарнюк В. Чабанівка.-Кам'янець-Подільський.-1997.-142 с.
5 Прокопчук В.С., Телячий Ю.В. Лисець: Історико-краєзнавчий нарис.-К., -1998.-96 с., іл.
6 Стасюк І.А. Теофіпольщина. Сторінки історії сіл Теофіпольського району.-Хмельницький, 1993.-237 с.
7 Сецинский Е.И. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд.Ушицкий уезд //Труды Подольского церковного историко-археологического общества.-Вып. VII, XI, XII.-Каменец-Подольский, 1895, 1911, 1916; його ж.-Приходы и церкви Подольской губернии.-Каменец-Подольский,-1901.
8 Теодорович И.И. Волынь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии.-Почаев, 1893.-Т. 3.
9 Яворовский Н.И. Жванец. Историко-статистическое описание// Подольские епарх. вед.-1876.-№10-14.
10 Орловский М.А. Историко-статистическое описание м.Сатанова//ПЕВ.-1862.-№3.
11 Сендульский А.Д. Село Городище Заславского уезда//Волынские епарх. вед.-1875.-№1; Местечко Лабунь ..Там же.-1882.-№6.
12 Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание.-1895.
13 Пероговский В.И. Город Староконстантинов, история его и настоящее его состояние.-Житомир, 1868.
14 Теодорович Н.И. Город Староконстантинов Волынской губ., основанный в 1561 году.-Почаев, 1894.
15 Сендульский А.Д. Город Заславль //Волынские епапарх. вед.-1875.-№ 20.
16 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя.-Кам'янець-Подільський, 1994.-362 с.
17 Манкевич М. Старокостянтинівщина: Історичний формуляр.-Хмельницький, 1997.-164 с.
18 Пажимський О. Садибні ансамблі подільської Волині.-Самчики-Хмельницький, 1997.-215 с.
19 Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии//Труды XI археологического съезда.-М., 1901.-Т. 1.-С. 1-132; Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии// Там же.-С. 197-395.
20 Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX - на початку XX ст.-Хмельницький, 1995.-С. 53-55.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИРОДНИЙ ПАРК "ПОДІЛЬСЬКІ ТОВТРИ"

Природнє розмаїття Поділля і, зокрема, Придністров'я є неоціненним скарбом України.

Проблема охорони і збереження унікальних ландшафтів, флори та фауни постійно висвітлювалася в різних наукових і науково-популярних джерелах. Перші літературні дані датовані XVI століттям.

Протягом багатьох років у Придністров'ї працювали В.Бессер, А.Андржійовський, В.Храневич, К.Татаринов, К.Геренчук, Г.Кузнецова, І.Мороз, Б.Заваруха, В.Геренович, М.Круцкевич, які неодноразово підкреслювали оригінальність цього регіону та необхідність охорони і збереження біорізноманіття, геологічних об'єктів, ландшафтів.

В сімдесятих роках активно розпочала формуватися думка науковців та природолюбів про створення національного природного парку, який би об'єднав створені природоохоронні та цінні типові і оригінальні території в єдину структуру, яка могла б займатися вирішенням проблем охорони, збереження і відтворення природи Поділля.

Майже двадцять років місцеві науковці М.Задорожний, М.Круцкевич, С.Ковальчук, О.Кльоц, Л.Баженов, Л.Любінська і представники державних екологічних служб В.Шмигований, В.Козлов, Є.Жовтяк, М.Закржевський та інші працювали над створенням сітки заказників, пам'яток, які склали основу національного парку.

НПП "Подільські Товтри" створено згідно Указу Президента України №474/96 від 27.1996 р. на території 261316 га і знаходиться в межах трьох адміністративних районів Хмельницької області. До національного парку увійшов весь Кам'янець-Подільський район, де збереглися як типові, так і неповторні реліктові угрупування рослин, ландшафтні комплекси, геологічні утворення, археологічні та історико-культурні пам'ятки.

Панорама Старого міста Кам'янця - Подільського

Особливість національного парку полягає в наявності Товтр - залишків рифового бар'єру Сарматського моря і Дністровського каньйону, де виходять на поверхню і відкриваються для споглядання геологічні породи древніх епох.

Флора парку становить 1/3 видового складу України, фауна - 1/5 частину фауни України. Тут зустрічається 60 видів рослин і 80 видів комах, птахів та тварин, що занесені до "Червоної книги України" (1995-1996 р.).

Основні напрямки діяльності НПП "Подільські Товтри" такі:

1. **Охорона, збереження, відтворення та раціональне використання природних ресурсів.**
2. **Розробка, впровадження та використання екологічно чистих технологій в сільському господарстві, промисловості та комунальному господарстві.**
3. **Розробка, впровадження та використання альтернативних джерел енергії для забезпечення сільськогосподарського та промислового виробництва і комунальних потреб.**
4. **Екологізація освіти і виховання на всіх рівнях дошкільної, шкільної, позашкільної і вузівської освіти та на виробництві.**
5. **Формування рекреаційної зони (кемпінгів, будинків відпочинку, санаторіїв, кемпінгів, готелів, туристичних центрів, туристичних стежок, майданчиків та інше) для організації відпочинку та оздоровлення населення різних вікових груп та категорій.**

Національний природний парк веде моніторинг довкілля (контроль стану води, повітря, грунтів, біорізномаїття ландшафтів). На базі парку створено лабораторію для визначення хімічних, та радіологічних якісних і кількісних характеристик всіх видів ресурсів.

Національний парк співпрацює з освітянськими закладами. Проводить з школярами та студентами наукові екскурсії, експедиції, туристичні подорожі. Виконує спільні науково-дослідні роботи.

В межах НПП працює лісове господарство, яке виконує лісогосподарські, лісовпорядчі та лісовідновлювальні роботи та займається охороною лісів від антропогенного впливу (пожеж, ерозії, хвороб, інше).

На базі національного парку у тісному взаємозв'язку працюють громадські організації: Кам'янець-Подільська філія Українського товариства охорони птахів та "Подільське екологічне товариство".

Одним із завдань НПП є ведення державного контролю дотримання природоохоронного законодавства в межах парку, тобто інспектування.

Для висвітлення діяльності НПП, його наукових досліджень, досягнень, надаються матеріали в пресу та інші засоби інформації. Працівниками НПП готуються наукові, науково-популярні фільми, створюється відео-, фото-, слайдотеки.

На базі НПП створюється Музей природи та науково-популярна бібліотека, основою яких стали фонди Кам'янець-Подільського відділення Українського географічного товариства при НАН України.

Національний природний парк "Подільські Товтри" приваблює природоохоронців та науковців нашої країни і зарубіжжя, тому що тут поєднані природні, археологічні, історико-краєзнавчі раритети, які входять у всесвітню скарбницю цінностей і один з найбільших національних парків Європи.

Людмила Любінська

ТІЇ СЛАВИ КОЗАЦЬКОЇ ПОВІК НЕ ЗАБУДЕМ

(До 350-річчя Української національно-визвольної революції)

ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648-1657 РОКІВ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Як відомо, 350 років тому терени Поділля та Південно-Східної Волині опинилися в епіцентрі подій Національно-визвольної революції українського народу. Саме тут відбулися славнозвісні Пилявецька битва, запеклі баталії під Бушею, Батогом, Вінницею, Баром, Полонним, Старокостянтиновим, Меджибожем, Кам'янцем-Подільським, Жванцем. Сюди поширився і рух народних збройних формувань - *опришків*. Тут вкрили себе славою полки Богдана Хмельницького, його сподвижників - Максима Кривоніса, Данила Нечая та інших національних героїв. Тому по праву колишня Кам'янець-Подільська область від 1954 року носить ім'я Хмельницької.

Вищезазначені події у Волино-Подільському регіоні уже понад три сотні років перебувають під пильною увагою вчених і краєзнавців. Проте даний науковий інтерес мав свої періоди піднесення і спаду. Його апогеєм стали друга половина XIX, 20-ті роки і друга половина XX століть. Скажімо, на зламі XIX-XX ст. найбільший внесок у вивчення Визвольної війни в Україні та її регіонах, визначення її революційного характеру здійснили В.Антонович, М.Грушевський, В.Липинський, Г.Ходкевич. Станом на сьогодні найменш історіографічно узагальнені здобутки 50-90-х років XX ст. наукового вивчення процесу визвольних змагань середини XVII ст. Ці дослідження умовно можна поділити на чотири основні етапи: 1) 50-ті - *перша половина 60-х років* - час визначних наукових звершень і виявлення всенародної зацікавленості за умов широкого відзначення 300-річчя Визвольної війни; 2) середина 60-х - початок 70-х років - період деталізації історико-краєзнавчих досліджень визвольних змагань у регіонах в зв'язку з підготовкою та виданням 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР"; 3) середина 70-х - друга половина 80-х років - етап послаблення наукового інтересу до подій середини XVII ст. в Україні; 4) кінець 80-х - 90-ті роки - доба ренесансу й масового захоплення вивченням визвольних змагань, їх докорінного переосмислення в ході розбудови державної незалежності України та всенародного вшанування 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького і відзначення 350-річчя Національно-визвольної революції.

В окресленому нами першому етапі досліджень українською історичною наукою здійснено фундаментальні видання документів і матеріалів Визвольної війни 1648-1657 років[1], які стали важливою джерельною базою для її вивчення на далеку перспективу, оприлюднено такі грунтовні монографічні праці, як "Богдан Хмельницький" академіка І.Крип'якевича (1954)[2], "Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу" К.Гуслистого (1954)[3], "Визвольна війна українського народу під проводом Хмельницького" В.Голобуцького (1954)[4], "Україна напередодні Визвольної війни середини XVII" О.Барановича (1959)[5], "Максим Кривоніс" О.*Лоли* (1957)[6], "Іван Богун" Д.Мишка (1956)[7] та ін. Звичайно, в усіх цих монографіях Визвольна війна трактувалася переважно з класових позицій, а її єдиною метою вважалось возз'єднання України з Росією (всі *інші погляди*, зокрема М.Брайчевського, засуджувалися тоталітарною системою), та все ж зацікавлений читач чи не вперше одержав змогу віднайти грунтовні відомості про перебіг визвольних змагань українського народу середини XVII ст. Натомість, альтернативний підхід до оцінки Визвольної війни містять книги Ю.Тис-Крохмалюка "Бої Хмельницького" (1954)[8] та інші публікації учених західної української діаспори.

Справжнім поштовхом для розвитку краєзнавчих досліджень й пошуків свідчень подій середини XVII ст. у регіонах стало науково-популярне видання Олени Апанович "По місцях боїв Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр." (1954, 1955)[9]. Ця невелика за обсягом книга, що й досі є настільною для всіх зацікавлених дослідників, добре прислужилася для підготовки аналогічних видань на обласному рівні, для упорядкування і вшанування пам'ятних місць козацької звитяги, створення туристських маршрутів до них. Прикладом такого наслідування на Поділлі та Південно-Східній Волині стали "Путівник по визначних місцях Хмельницької області" С.Бабишина (1958)[10], популярні нариси про події Визвольної війни в обласній і районній пресі І.Гарнаги (Кам'янець-Подільський), С.Гуменюка (Хмельницький), М.Євтушка (с.Остропіль на Старокостянтинівщині), К.Терещука (Шепетівщина) та інших краєзнавців.

Значно підвищилася роль та зросла вартісність історико-краєзнавчих досліджень під час другого етапу вивчення Визвольної війни середини XVII ст., зокрема, в зв'язку зі створенням у 1966-1972 рр. книг "Хмельницька область", "Вінницька область" 26-ти томної "Історії міст і сіл УРСР"[11]. Завдяки членам авторського колективу цих книг і їх помічникам з числа вчителів, архівістів, бібліотекарів й аматорів краєзнавства, практично в кожному нарисі про міста і села відображені факти і явища боротьби України за незалежність у XVII ст., що значно розширило наші уявлення про географію Визвольної війни, локалізувало і деталізувало її перебіг на місцях. Хоча автори й не уникли в окремих нарисах фактологічних помилок, штучних прив'язок і прогалин у висвітленні конкретних обставин описуваних подій. Паралельно науковці й краєзнавці, зокрема О.Степенко (Кам'янець-Подільський)[12], П.Михайлина (Чернівці)[13], продовжували розробляти й публікувати розвідки з історії Визвольної війни на Поділлі та Волині, про боротьбу населення міст краю проти польсько-шляхетського панування в 1648-1654 роках.

І, навіть, у період ідеологічної боротьби з "патріархальщиною та милуванням старовиною", призупинення вивчення історії визвольних змагань в Україні у XVII ст., який припав на 70-80-ті роки, саме у Волино-Подільському регіоні спостерігалась певна активізація краєзнавчих досліджень і пошуків, зростає когорта вчених-фахівців і аматорів з даної проблематики. В цей час продовжували вивчати і оприлюднювати нові матеріали з історії Визвольної війни на Поділлі та Південно-Східній Волині такі відомі історики, як Ф.Шевченко[14], П.Михайлина[15], В.Грабовецький[16], Я.Дашкевич[17], М.Ковальський[18] та ін. Одночасно місцеві науковці В.Степанков (Кам'янець-Подільський)[19], С.Гуменюк[20] опублікували важливі для краєзнавців, освітян і для потреб туризму методичні розробки та путівники про пам'ятні місця подій Визвольної війни 1648-1654 рр. на Поділлі. В обласній та місцевій пресі Хмельниччини з'явилася низка науково-популярних статей, нарисів С.Гуменюка про перебування на Поділлі Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Данила Нечая[21], про козацькі битви[22] , Н.Козлової (Кам'янець-Подільський) про облогу міста над Смотричем військами Богдана Хмельницького у червні 1652 року[23] та інших краєзнавців. Наприкінці третього умовного етапу досліджень подій середини XVII ст. новий науково-теоретичний підхід до показу цих явищ започаткував відомий історик Валерій Смолій у розвідці "Місце традиції Визвольної війни 1648-1654 рр. в антифеодальній боротьбі селян Поділля" (1987)[24] та інших праць. Хоча загалом характерні для 50-80-тих років у підходах до вивчення визвольних змагань у XVII ст. в українській історичній науці формалізм, стандартні штампи й стереотипи, спрощення у трактуванні соціальних явищ та подій завели у безвихідь подальші дослідження даного періоду минувшини України.

З початком 90-х років молода незалежна Україна офіційно проголосила себе спадкоємицею національно-визвольних й державницьких традицій, закладених у боротьбі за свободу в середині XVII ст.[25] За цих умов перед вітчизняною історичною наукою відкрилися нові горизонти у дослідженні та переосмисленні історії Визвольної війни, небачено підвищився науковий і пізнавальний інтерес до її витоків і перебігу з боку краєзнавців, освітян, у суспільстві в цілому. Новий погляд в оцінці подій Визвольної війни презентували з початку 90-х років випускники Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, нині академік НАН України В.Смолій і професор В.Степанков у працях "У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу" (К., 1992), "Богдан Хмельницький" (К., 1993, 1995) й ін. Насамперед, автори розширили хронологічні межі Визвольної війни до 1657 і далі до 1676 років, науково обгрунтували визвольні змагання як Національну революцію в Україні, що мала окремі спільні риси з тодішніми буржуазними революціями в Європі, московсько-український договір 1654 року оцінили, як великодержавний з боку російського самодержавства, переосмислили історичну роль ряду політичних і військових діячів тієї епохи, акцентували увагу на вивчення державницького будівництва в середині XVII ст. на інші проблеми так званих "білих плям" даного періоду. Нове бачення подій середини XVII ст. в Україні з власними нюансами й судженнями підтримали і доповнили визнані фахівці Я.Дашкевич, В.Грабовецький, М.Ковальський, Ю.Мицик, М.Брайчевський, В.Борисенко, М.Кравець й інші провідні вітчизняні історики-мідієвісти, науковці української діаспори, переважна більшість краєзнавців на місцях. Однак ще зберігають позиції й прихильники традиційного погляду на Визвольну війну в дусі 50-80-х років XX ст.

90-ті роки, ознаменовані каскадом наукових конференцій, симпозіумів, "круглих столів", феєрією монографічних видань і наукових збірників з історії України XVII ст., тим паче, що 1995 року масштабно вшановано 400-річчя від дня народження Великого гетьмана Богдана Хмельницького, а 1998 року - відзначено 350-річчя початку Національно-визвольної революції українського народу. Зокрема, події визвольних змагань XVII ст. у Південно-Східній Волині потрапили у поле зору учасників міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій "Минуле і сучасне Волині" (IV-IX-та, Луцьк, 1990-1998), "Велика Волинь: минуле й сучасне" (I-IV-та, Рівне, Луцьк, Житомир, Ізяслав, 1991-1994), "Острог на порозі 900-річчя" (I-VII-а, Острог, 1991-

1998), "Берестецька битва в історії України" (I-VI-а, Рівне, 1990-1996) й ін. Розвиток Визвольної війни на Поділлі розглядався на таких відомих наукових краєзнавчих форумах, як "VIII-IX Подільські історико-краєзнавчі конференції" (Кам'янець-Подільський, 1990, 1995), "IX-XVII Вінницькі обласні історико-краєзнавчі конференції" (Вінниця, 1990-1998), "Духовні витоки Поділля: Творці історії краю" (Кам'янець-Подільський, 1994), "Меджибіж: 850 років історії" (Меджибіж, 1996), "Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція" (1996) й ін. Крім того, дискусійні проблеми переоцінки перебігу подій Визвольної війни на Поділлі та Південно-Східній Волині розглядалися на таких спеціалізованих представницьких зібраннях вчених і краєзнавців, як конференції "Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр." (Дунаївці, 1992), в роботі якої взяли участь академік П.Тронько, член-кореспондент НАН України Ф.Шевченко, В.Степанков й ін., "Пилявецька битва 1648 року в історії України" (Стара Синява, 1995), у збірнику матеріалів якої, поряд з статтями відомих фахівців О.Апанович, В.Степанкова та інших, подані розвідки 15 старшокласників Хмельниччини - членів Малої академії наук України; науковий симпозіум "Поділля і Південно-Східна Волинь у контексті історії українського національного відродження" (Кам'янець-Подільський, 1995), в роботі якого викристалізувалося нове бачення визвольних змагань й Національної революції в даному регіоні. Певним підсумком новітніх регіональних досліджень даної проблематики стали матеріали доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Поділля і Південно-Східно Волинь в роки національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» (Стара Синява, 1998).

У 90-ті роки з-поміж розмаїття публікацій з історії Визвольної війни на Поділлі та Південно-Східній Волині виокремлюються книги й статті у центральних і місцевих виданнях В.Степанкова (частина у співавторстві з В.Смолієм)[26], написані на базі матеріалів українських і зарубіжних архівів. За науковий внесок та новаційний підхід у дослідженні визвольних змагань подолянин В.Степанков удостоєний 1993 року премії НАН України імені Михайла Грушевського.

Не залишилися осторонь від дослідження подій Визвольної війни XVII ст. й інші місцеві науковці й краєзнавці. Зокрема, О.Воронцов і А.Кончак (Вінниця)[27], В.Прокопчук (Дунаївці)[28], О.Дзьобан (Львів) [29] здійснили у 1994-1995 роках спробу розглянути хід військових операцій на Поділлі, І.Козельський (Стара Синява) ще 1990 року видав цікавий альманах-дайджест з життя українського козацтва в зв'язку з нашим краєм[30], виступив одним з організаторів проведення наукових конференцій "Пилявецька битва". Відомі дослідники Є.Назаренко[31], Г.Черешня (Хмельницький)[32], В.Соха, Л.Максимов, І.Лаха (Городок)[33], О.Сапожник (Славута)[34] та інші присвятили добірку статей у пресі про перебування Богдана Хмельницького та його сподвижників на Поділлі та Волині; А.Лисий[35] і В.Жмурко (Вінниця)[36], В.Гайбонюк (Рівне)[37] й інші аналізували особливості Пилявецької битви 1648 року та бої в березні 1651 року під Вінницею. Значний інтерес викликають фольклорно-етнографічні дослідження подій Визвольної війни знаного краєзнавця А.Сваричевського (Хмельницький) і особливо його книга "От де наша слава" (1995)[38]. Перелік таких публікацій можна продовжувати.

Таким чином, найбільш сприятливий і плідний період у дослідженні історії Визвольної війни XVII ст. у цілому в Україні і на Поділлі, зокрема, припадає на 90-ті роки. Характерною рисою цього явища є те, що героїкою середньовічної минувшини захопилася молодь, зросло нове покоління науковців і краєзнавців, позбавлених ідеологічної заангажованості й здатних з позицій історичної правди об'єктивно висвітлювати позитивні та негативні сторони визвольних змагань.

На порозі третього тисячоліття перед науковцями і краєзнавцями Поділля та Південно-Східної Волині постають нові цікаві перспективні завдання у дослідженні історії Визвольної війни XVII ст.: настав час археологічного і топографічного вивчення територій Пилявецької битви, Жванецького протистояння українських й польських військ та інших пам'ятних місць перебування в краї козацьких полків, продовжити з'ясування так званих "білих плям" у висвітленні даних подій й, нарешті, підготувати та видати фундаментальну монографію, яка б узагальнила здобуті знання в історії визвольних змагань в окресленому регіоні.

Лев Баженов

---

1 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т.-Москва, 1954.-Т. I-III; Документы Богдана Хмельницкого. 1648-1657/ Сост. И.Крипякевич и др.-К., 1961.

2 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.-К., 1954.-534 с.

3 Гуслистий К.Г. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу.-К., 1954.

4 Голобуцкий В. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого.-М., 1954.

5 Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.-М., 1959.

6 Лола О.П. Максим Кривоніс.-К., 1957.

7 Мишко Д.І. Іван Богун.-К., 1956.

8 Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія.-Мюнхен, 1954.-С. 83-105.

9 Апанович А.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.-К., 1954; її ж. По місцях боїв Визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр.-К., 1955.

10 Бабишин С.Д. Путівник по визначних місцях (Хмельницької області).-Хмельницький, 1958.

11 Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область.-К., 1971; Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область.-К., 1972.

12 Степенко О.Д. З історії подій визвольної війни 1648-1654 рр. на Поділлі//Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конф.-Львів, 1968.-С. 10-13.

13 Михайлина П.В. Боротьба населення міст Поділля проти польсько-шляхетського панування на початку Визвольної війни українського народу//Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конф.-Львів, 1970.-С. 90-92

14 Шевченко Ф.П. Богдан Хмельницький на Поділлі//Тези доп. шостої Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф.-Вінниця, 1988.-С. 16-17; його ж. Адміністративно-територіальний устрій Поділля під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.//VII Подільська історико-краєзнавча конф.-Кам'янець-Подільський, 1987.-С. 67-69.

15 Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1559-1654 рр.).-К., 1975.

16 Грабовецький В.В. Західно-українські землі в період Народно-визвольної війни 1648-1654 рр.-К., 1972.

17 Дашкевич Я.Р. Подільські полки (середина XVII - початок XVIII ст.)//Тези доп. VI Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф.-Вінниця, 1988.-С. 18-20.

18 Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI - XVII вв.-Днепропетровск, 1978.

19 Степанков В.С. Пам'ятні місця подій Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Поділлі.-Хмельницький, 1979.

20 Гуменюк С.К. Історичні і пам'ятні місця Хмельниччини від Дністра до Південного Бугу.-Хмельницький, 1979; його ж. Історичні і пам'ятні місця Хмельниччини від Південного Бугу до Горині.-Хмельницький, 1979; Гуменюк С.К., Морской М.Д. Туристські маршрути Хмельниччини: Путівник.-Львів, 1983.

21 Гуменюк С.К. Великий гетьман України//Рад. Поділля (м.Хмельницьций).-1979.-18 лип.; його ж. Вірний соратник Богдана (Данило Нечай)// Рад. Поділля.-1979.-13 січ.; його ж. Полки водив Кривоніс//Рад. Поділля.-1978.-30 лист.

22 Гуменюк С.К. Під проводом Богдана Хмельницького//Корчагінець (м.Хмельницький).-1978.-7, 19 груд., 1979.-11 січ.

23 Козлова Н.К. Історія одного літа// Рад.Поділля.-1970.-25 лют.

24 VI Подільська історико -краєзнавча конф.-Кам'янець-Подільський, 1987.-С. 66-68.

25 Вітання Президента України Л.Кучми учасникам та гостям Міжнародного наукового форуму//Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали Міжнарод. наукової конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана.-К., 1996.-С. 3.

26 Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.-К., 1993, 1995; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави.-Львів, 1991; Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна в другій половині XVII-XVIII ст.: Проблеми державотворення.-К., 1993; Степанков В.С. Битва під Пилявцями 1648 року//Військо України (Київ).-`1996.-№9-12.-С. 42-47.

27 Воронцов О., Кончак А. Поділля у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр.-Вінниця, 1995.

28 Прокопчук В.С. Поділля в період Визвольної війни 1648-1654 рр.//Майбуття (м.Хмельницький).-1995.-№16.

29 Дзьобан О.О. Поділля у Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького//Духовні витоки Поділля: Творці історії краю.-Хмельницький, 1995.-С. 80 – 83.

30 З козацької скрині: альманах-дайджест.-Вип. І.-Стара Синява, 1990.

31 Назаренко Є. Богдан Хмельницький і Поділля//Прибузька зоря (м.Хмельницький).-1995.-26 жовт.

32 Черешня Г.А. Богдан Хмельницький в історії Поділля//Прибузька зоря.-1995.-23, 25 лист., 14 груд.

33 Соха В. Богдан Хмельницький у Сатанові//Соха В. Сатанів: Історичний нарис.-Хмельницький, 1991.-С. 42-45; Лаха І., Максимов Л., Соха В. Богдан Хмельницький у Городку//Городоцький вісник.-1995.-19 квіт.

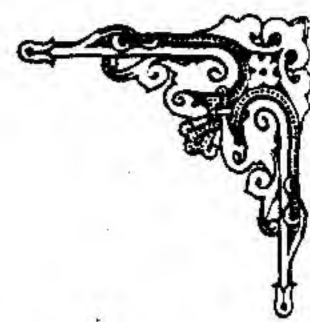
34 Сапожник О. Богдан Хмельницький, козацтво на Славутччині// Трудівник Полісся (Славута).-1995.-14, 18 жовт.

35 Лисий А. Оборона Вінниці 1651 р. у висвітленні Миколи Костомарова // Десята Вінницька обл. Історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1990. - с. 30 - 32.

36 Жмурко В.А. Бої під Вінницею у березні 1651 р. // Там само.-С. 32-33.

37 Гайбонюк В. Перемога під Пилявцями - апогей повстання Богдана Хмельницького// «Колос» (Стара Синява).-1995.-23 верес.

38 Сваричевський А.В. Чи не той то хміль... (Б.Хмельницький в думах та піснях)//Подільські вісті (м.Хмельницький).-1995.-10 серп.; його ж. От де наша слава. Фольклор про історичні події на Поділлі і Волині.-Хмельницький, 1995.

БОРОТЬБА МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ПРОТИ ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ в кінці 1648 - першій половині 1649 рр.

Восени 1648 р. Національна революція досягла найвищого піднесення, охопивши всі без винятку етнічноукраїнські землі. В Західному регіоні (Подільське, Волинське, Белзьке й Руське воєводства) відбувалося інтенсивне формування державних інституцій. Однак, ухвалення 21 листопада козацькою радою під Замостям рішення старшинської ради про припинення воєнних дій і відведення війська "до України"[1] (українська і польська сторона вкладали у це поняття різний зміст: якщо перша розуміла під ним щонайменше територію Брацлавського і Київського воєводств, то друга - виключно традиційний козацький район на півдні Київського воєводства) різко ускладнювало ситуацію, бо залишало його населення наодинці із збройними силами Речі Посполитої. Безперечно, згода гетьмана Богдана Хмельницького на відведення військ з даного регіону (проти чого рішуче виступали полковники Максим Кривоніс та Петро Головацький)[2] стало однією з найбільших його політичних помилок. Адже втрачалася велика густозаселена територія з високорозвиненим виробництвом, а Польща одержувала напрочуд вигідний плацдарм для зосередження й утримання (за рахунок місцевого населення) армії, готової у сприятливий час перейти у наступ. Окрім іншого, в разі поновлення воєнних дій вони точилися б на українських землях, що прирікало їх на спустошення й обезлюднення. Цей трагічний прорахунок, як засвідчує аналіз джерел, насамперед стався через брак у свідомості більшості молодої української еліти ідеї національної незалежності, її схильністю до програми автономізму українських земель у складі Речі Посполитої[3].

Правда, прямуючи "до України", Б.Хмельницький усвідомлював власну відповідальність за долю мешканців західноукраїнських земель й залишав за собою право в разі необхідності виступити на його захист. Про це свідчить гетьманський універсал від 12 грудня до шляхти, в якому Б.Хмельницький сповіщав про припинення воєнних дій й застерігав не проявляти "ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до Руської релігії... І не дай Господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось впертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською милістю, і напевно привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої..." Примітно, що універсал послано спеціально до Львова та Кам'янця-Подільського[4].

Кам'янець-Подільський було обрано не випадково. Адже впродовж листопада - початку грудня місто продовжувало перебувати в облозі загонів подільських опришків (левенців), яка розпочалася з третьої декади серпня. 18 листопада верхівка вірменської общини схвалила постанову про зміцнення захисту міста "від нападів і наїздів козацьких свавільників та збунтованих опришків". Очевидно, на початку третьої декади листопада кам'янецький каштелян Станіслав Лянцкоронський з полком кінноти вчинив вилазку з Кам'янця, завдав поразки окремим загонам повстанців і провів успішний рейд аж до Старокостянтинова. На початку грудня опришки розпочали новий штурм кам'янецьких фортифікацій, але зазнали невдачі й відступили[5]. С.Лянцкоронський перехоплює ініціативу й вдається до проведення каральних акцій, зокрема вчинює напад поблизу однієї з переправ через Дністер на українсько-кримський загін; штурмом захоплює Дунаївці, наказавши вирізати його мешканців, а місто спалити[6]. За свідченням анонімного автора "Рифмованої хроніки", прихопивши частину гармат із Кам'янця, він подався до Зінькова, щоб там діждатися підходу нових підрозділів із Польщі та окремих магнатів[7], а дещо пізніше подався на коронаційний сейм до Кракова.

12 грудня король Ян Казимир, сповістивши населенню Речі Посполитої про закінчення "козацької війни", наказав селянам і міщанам Руського воєводства негайно припинити бунти, повернутися до домівок і виконувати "звичайне підданство", попереджаючи, що непокірних суворо покарає підчаший коронний Миколай Остророг, який направляється на поновлення польської влади[8]. 19 грудня виконуючий обов'язки польного гетьмана Анджей Фірлей дав розпорядження підрозділам коронного війська виступити "для знесення та викорінення куп свавільних, які ще є в різних місцях"[9]. Водночас до маєтків почали повертатися пани в супроводі збройних загонів. У

Галичині, західних районах Волині та Подільського воєводства розпочалися розправи над селянами та міщанами, що набрали масового характеру. Є підстави висловити міркування, що з кінця грудня до Б.Хмельницького почали надходити від них скарги на жорстокі репресії. 29 січня 1649 р. сандомирський каштелян Станіслав Вітовський на сеймі звернув увагу сенаторів на загрозу зриву переговорів з українським гетьманом вчинками шляхтичів, які в маєтках "суворо карають своїх підданих, стинають, наказують насаджувати на палі". Через два дні було зачитано листа брацлавського воєводи Адама Кисіля, що очолював польську комісію, відправлену на переговори з Б.Хмельницьким, в якому попереджувалося про можливість нового вибуху повстання, оскільки "хлопи" скаржаться гетьману, що "їх стинають, вішають, на палю вбивають"[10].

Особливо напруженою виявилася ситуація в кінці грудня 1648 - першій декаді січня 1649 р. в околицях Кам'янця-Подільського, куди, ймовірніше всього, прибули загони повстанців з Покуття на чолі з полковником Семеном Височаном. Вони об'єдналися з місцевими опришками й заблокували місто. 26 січня С.Лянцкоронський отримав з міста тривожного листа про появу під його стінами 60 тис. повстанців (цифра дуже перебільшена - В.С.). За свідченням подільського судді Лукаша М'ясковського, останні звернулися до Б.Хмельницького з листом, прохаючи прийняти їх до складу козацьких полків, застерігаючи: в разі відмови оберуть собі іншого керівника, такого ж доброго як він, а може ще й ліпшого. Враховуючи небезпеку для Кам'янця, подільський суддя 28 січня порушив питання про необхідність надання королем негайної реальної допомоги, бо в місті відчувається брак жовнірів і військового спорядження[11]. Вірогідно, український гетьман пішов назустріч проханню повстанців і їх загони в третій декаді січня вирушили на Брацлавщину.

В цей же час кам'янецький староста Петро Потоцький, дочекавшись підкріплення, вирішив розпочати наступ проти Подільського козацького полку, який сформувався влітку-восени 1648 р. на терені Летичівського й східних районів Кам'янецького повітів із центром у м.Барі. Із джерел відомо, що на початку 1649 р. його очолював Іван Федоренко (Федорович). В перших числах лютого чотири польські корогви під проводом Яна Стрижевського раптово напали на Бар, де перебувала залога наказного полковника Радишовського (розташована за розпорядженням черкаського полковника Богдана Топихи), й захопили місто. Реорганізувавши сили, подільські козаки зробили спробу вибити звідти ворога, але зазнали невдачі й відступили[12].

Ці події набрали широкого розголосу по всій Правобережній Україні, бо козаки, покозачені селяни й міщани побачили в них порушення укладеного перемир'я під Замостям. За визнанням І.Федоренка, польський напад "занепокоїв всю Україну, чи краще (сказати) спонукав до війни"[13]. Тому, щоб уникнути можливого зриву переговорів, А.Кисіль 17 (за іншими даними 22) лютого звернувся із спеціальним універсалом до шляхти і жовнірів коронного війська із застереженням не наближатися "до Київського краю". Зі свого боку гетьман також послав універсали до порубіжних полковників, наказуючи не просуватися "до розташованих корогв і жодних роз'їздів не чинити проти їхнього здоров'я"[14]. Однак, отримавши нові відомості про барські події, він прореагував значно різкіше і дієвіше. Під час розмови 24 лютого з посольством А.Кисіля, яке почало домагатися повернення з полону Анджея Потоцького (захопленого влітку 1648 р. у Барі), гетьман різко відповів: "Потоцький нехай тут почекає брата свого старосту каменецького, котрий заволодів моїм містом і проливає кров християнськую в моїй Подолії. Я приказав послати туди полки і привести єго живим"[15].

Справді, до Бару негайно вирушив із сотнями І.Федоренко, який вмілими діями спонукав Я.Стрижевського залишити Бар і неподалік с.Іванівців наголово його розгромив. Місто перейшло до рук українців[16]. 27 лютого М.Остророг у листі до аноніма зазначав: "Тут війна знову на Поділлі, розпочали її наші в Барі без часу, без порядку і без сили. Тому їх також вибито і великі знову розпочалися бунти"[17]. Ці відомості дійшли і до Варшави, звідкіля 10 і 13 березня повідомляли, що козаки вибили польську залогу з Бара[18]. А, відповідно до укладеного 25 лютого Переяславського перемир'я, лінія розмежування між козацькою Україною та Річчю Посполитою мусила проходити по ріках Горинь і Прип'ять, а в Поділлі - по м.Кам'янець-Подільський і через неї не повинні були просуватися ні польсько-литовські, ні українські війська[19]. У зв'язку з чим польські підрозділи мали бути відведені до Кам'янця-Подільського. Виходячи з цього, 6 березня І.Федоренко звернувся з листом до С.Лянцкоронського, застерігаючи не порушувати умов досягненої домовленості й не просувати корогви далі Кам'янця, інакше відновляться воєнні дії і на допомогу українцям з'явиться Кримська орда[20].

Всупереч очікуванню, Переяславська угода не призвела до пом'якшення ситуації у Летичівському повіті. Справа в тому, що польське командування ще в кінці січня - на початку лютого вирішило розгромити Подільський полк й захопити всю територію Подільського воєводства. Ян Казимир наказав М.Остророгу оволодіти Баром. 30 січня надсилається розпорядження полковнику Миколаю Зацвіліховському направити корогви у Поділля. 8 лютого король звернувся з

універсалом до населення Подільського і Брацлавського воєводств, повеліваючи припинити бунти[21]. 28 лютого він же призначив польного гетьмана А.Фірлея головнокомандуючим військами, що діяли у Поділлі та Волині[22]. На початку березня сюди ж повертається С.Лянцкоронський, який став одним із регіментарів (воєначальників) польського війська. Прибувають також корогви львівського старости Адама Гієроніма Сенявського. Загальна чисельність жовнірів зросла до 7-8 тис. осіб (без обозної служби). Їх очолили С.Лянцкоронський та М.Остророг. Отримавши листи від А.Кисіля та І.Федоренка, підчаший коронний завагався. У листі від 11 березня до канцлера Єжі Оссолінського він відверто висловився: не знаємо чого притримуватися, бо "козаки упоминаються, аби, згідно цього рішення (Переяславської угоди - В.С.), наші війська залишалися лише по Кам'янець, які б не мали де там подітися і не змогли б відібрати Бару, відповідно до королівського наказу". Особисто він схилявся до думки зайняти Бар, залишити там залогу, а зголодніле військо розташувати в 35-45 км від міста з таким розрахунком, щоб в разі потреби воно могло б вчасно зібратися в його околицях[23].

І.Федоренко, ймовірно від розвідників, одержав точну інформацію про наміри польського командування вдарити по Бару. Враховуючи співвідношення сил, він вирішив зосередити основні сили полку в Шаргороді, куди вчасно встиг відійти. Бар був негайно зайнятий поляками[24]. 11 березня (в щоденнику М.Остророга помилково написано 12-го) підчаший коронний хотів спочатку завдати удару по Берлінцям, де перебувала залога з козаків і опришків, але, дізнавшись про їхній відступ до Шаргорода, попрямував туди. По дорозі направив 3 корогви на чолі з "молодшим Стрижевським" до Берлінців, а брацлавського хорунжого Яна Дзику із корогвами Яна Сокола та Марека Гдешинського до Станіславчика. Основні сили зупинилися на ночівлю у Кацмазові, а підрозділи С.Лянцкоронського в 11-12 км від містечка. Вночі повернувся Стрижевський з повідомленням про залишення Берлінців козаками й опришками. Інакше склалися обставини для Я.Дзики. Хтось із мешканців Станіславчика запевнив його, що коли жовніри підійдуть, то їм відчинять брами й допоможуть знешкодити "тамтешніх бунтівників". Проте, коли поляки спробували увійти до міста, то потрапили під сильний вогонь, зазнали відчутних втрат й змушені були відступити. Однак, подалися не до табору під Кацмазовим, а через втому коней (доводилося долати глибокі сніги) зупинилися на перепочинок у 7-8 км від Кацмазова неподалік від табору кам'янецького каштеляна[25].

Маємо підстави припустити, що розвідки козаків і опришків (останніми командували Остап Гоголь та його кум Іван Кияшко) уважно пильнували за діями ворогів. Їхні керівники вирішили вдатися до поєднання партизанської тактики боротьби із захистом міст. Серед ночі з 11 на 12 березня загін козаків і опришків раптово з'явився у с.Лючі (неподалік Кацмазова), знищив варту і вирізав 2 корогви жовнірів. Опівдні 12 березня козаки й опришки атакували корогви Я.Дзики, розгромили їх і почали переслідування. На їхніх плечах увірвалися у місцерозташування полку С.Лянцкоронського, вдаривши на корогви стражника коронного та львівського писаря. На щастя для поляків вони в цей час були напоготові, тому спромоглися організувати сильний спротив. Регіментар кинув проти них всі наявні сили й змусив відступити. Тим часом на допомогу козакам й опришкам виступили сотні з Шаргороду. Довідавшись про це, С.Лянцкоронський запрохав негайної допомоги в М.Остророга, який виступив з усім військом. Ледь встигли польські полки з'єднатися, як одержали звістку про наближення українців і з боку Берлінців. Оцінюючи ситуацію, С.Лянцкороський та М.Остророг прийняли рішення не допустити об'єднання козаків та опришків й контратакувати їх (кам'янецький каштелян мав вирушити проти тих, які наступали від Шаргороду, а підчаший коронний - від Берлінців). Козаки й опришки, зазнавши поразок, відступили до Шаргорода, Берлінців та Лучинців[26].

Польське військо вирушило до Шаргорода й прибуло туди під вечір 12 березня. За даними автора "Рифмованої хроніки", І.Кияшко на чолі невеликого загону напав на обоз з гарматами, що рухався позаду кінноти. Скликана військова нарада ухвалила штурм міста відкласти до наступного дня. Однак, через надзвичайну холоднечу, довелося від нього відмовитися. М.Остророг і С.Лянцкоронський звернулися до І.Федоренка та козаків з листом, схиляючи їх вклонитися королю й відчинити брами. Але козацька старшина "не дала на це відповіді й слова". Вранці 14 березня польське командування тривалий час вагалося: розпочинати чи ні приступ Шаргорода. Врешті-решт, зважаючи на сильний мороз, незначну кількість гармат, нестачу продовольства й добрі укріплення міста, прийняли рішення відступити[27].

Тому разом з табором попрямували до Берлінців. По дорозі довідалися про перебування української залоги в Лучинцях (її очолював О.Гоголь) й з усім військом подалися до містечка. Відправлені наперед 2 корогви потрапили під вогонь і відмовилися від задуму з ходу зайняти Лучинці. Незабаром під його стінами зібралося все військо. Згідно з розробленим планом, штурм розпочався з усіх боків. Стримати нападників захисники не змогли і драгуни С.Лянцкоронського, на чолі з Вільгельмом Бутлером увірвалися до міста. Козаки, опришки й міщани мужньо захищали кожен будинок, проте, під натиском жовнірів, повільно відходили до замку. О.Гоголь спромігся запобігти

паніці й провести організований відступ. Зачинившись у замку, вони успішно відбивали приступи жовнірів. Польське командування, довідавшись про наближення основних сил Подільського полку з Шаргорода, припинило штурм й розпорядилося відходити до Кацмазова. О.Гоголь та І.Кияшко продовжували вести партизанську боротьбу проти окремих підрозділів жовнірів. Останні розташувалися на постій таким чином: С.Лянцкоронський зайняв Бар з околицями, М.Остророг - Плоскирів, П.Потоцький - Летичів, А.Сенявський - Меджибіж[28].

Незважаючи на те, що спроба польського командування прорватися на схід від р.Морафи зазнала невдачі, ситуація в східних районах Подільського воєводства залишалася вкрай складною й вибухонебезпечною. Із змісту "Хмільницького літопису" видно, що у зайнятих поляками поселеннях розпочалися репресії, зокрема у ньому йдеться про знищення мешканців Летичева та Сенявки[29]. Водночас із середини березня на терені Летичівського повіту розпочався стрімкий розвиток національно-визвольної й соціальної боротьби, яка призвела не лише до поповнення чисельності Подільського полку, але й започаткувала у квітні процес формування нових козацьких полків та загонів опришків. Обидві сторони усвідомлювали небезпеку відновлення воєнних дій і готувалися до них. Як писали 28 березня з Варшави, "козаки захочуть помститися за той погром під Баром, наші теж, зважаючи на те, що Бог дав їм щастя, візьмуть ліпше серце на них і говорять, щоб якнайшвидше всьому війську стягатися в Україну, бо там не сподіватися жодного миру"[30]. Зі свого боку, Б.Хмельницький наказав виступити на допомогу І.Федоренку "полковнику Брацлавського воєводства" Данилу Нечаю (родовід походив з дрібношляхетської родини, яка мешкала в другій половині XVI ст. в околицях Бара)[31].

З'явившись з полком до Шаргорода, він 22 березня звернувся з листом до С.Лянцкоронського й П.Потоцького та брацлавського старости Самуеля Калиновського, застерігаючи не проводити наступальних операцій. Так, у першому з них писав: "Прочули ми, що вельможність ваша разом зі своїми колегами і військом у Бар вступили. Стійте в.м.м.п. у доброму здоров'ї, але в мій бік від Бару просимо щоб найменші чати не виїжджали і прикростей людям народу нашого русинського (підкреслено мною - В.С.) не завдавали. Якщо ж в.м. накаже війську наступати на Бар, то ми всі з усіма нашими силами будемо захищатися... А тоді не дивуйтеся, ваша вельможність, коли орду знову запросимо аж до самого Кам'янця. Ба! І в Кам'янці, вельможність ваша, не втримається!"[32]

В другому, не приховуючи іронії, запрошував С.Калиновського "на банкет" до Брацлава: "Дізналися ми про ті похвалки, якими в.м.похваляєшся бути в Брацлаві. Зрозумій же в.м. добре те, пам'ятаючи про Бога і батька свого, котрий перебуває у неволі, що на ті гроші, які маєш витратити на військо, краще викупити з неволі батька. А я запрошую в.м. до Брацлава, до свого дому на добрий мед, на кухоль (пива) і дорогі вина. Для цього банкету маємо кілька штук гармат і кілька бочок пороху, будемо собі на здоров'я стріляти! При цьому повідомляю в.м. не квапитися до Брацлава, бо дуже добре збудований замок"[33]. Однак, невідомо з якої причини, Д.Нечай, як справедливо зазначив відомий український вчений Ю.Мицик, припустився помилки, визнавши право за польським командуванням на володіння Баром[34]. Цим негайно вирішили скористатися С.Лянцкоронський та М.Остророг. Останній у листі від 24 березня до канцлера підкреслював, "чого п.п. комісари виторгувати не змогли (у Переяславі - В.С.), то нам сам ворог віддає. Вже не по Кам'янець, а по Бар уступає Поділля. Якби ми хотіли - більше виторгували б. І спробуємо цими днями тих трактатів"[35].

У розпорядженні дослідників є кілька джерел, зміст яких наводить на думку, що справді через кілька днів після цього листа С.Лянцкоронський зробив спробу розширити плацдарм в околицях Бара. У відповідь проти нього виступили три козацьких полки - Д.Нечая, І.Федоренка та Степка (Штепи Білоченка) і неподалік с.Матейкова (може Миткова) спалахнули бої, в яких з обох сторін брало участь до 30 тис.осіб. Велику допомогу козакам надали мешканці Бара та навколишніх сіл. Від розгрому кам'янецького каштеляна врятував підхід інших полків під проводом М.Остророга. Спільними силами їм вдалося зупинити просування українців і втримати Бар у своїх руках. Готуючись до нового етапу боротьби, Д.Нечай та інші подільські полковники розпочали масовий прийом до полків селян і міщан[36].

На початку квітня становище С.Лянцкоронського стало критичним і він звернувся з проханням до Б.Хмельницького відвести звідсіля козацькі полки. 20 квітня гетьман відповів відмовою: "Щодо Федоренка, Степка та інших полковників, про яких в.м., м.пан, пишеш, вони повинні бути пильними, тому що в.м., м.пан, з військом своїм до нас наближається всупереч умові, укладеній з милостивими панами комісарами; згідно з старими пунктами обидві сторони до призначеного часу повинні бути терплячими, аж поки, дасть Бог, ця комісія закінчиться. Тому, як люблячий син, раджу в.м., м.пану, звідси відійти, - наші полки зараз повернуться (підкреслено мною - В.С.)"[37].

Не виключено, що в цей час володар Української держави повідомив київському воєводі А.Кисілю по порушення польськими хоругвами у Поділлі умов перемир'я й попередив, якщо це неподобство не припиниться, то він

накаже полкам "бути в цілковитій готовності". Гетьман направив також до цього району своїх уповноважених, які мали пильнувати за тим, щоб не порушувалися "військові накази", а також карати свавільників. Ймовірно, на початку квітня наказав Д.Нечаю негайно розпустити селян і міщан, набраних до полків і повернутися до Брацлава, бо "сподівається комісії з поляками". Однак, під впливом тривожних звісток, що надходили з Поділля, десь на початку другої декади квітня послав розпорядження козакам зібратися через два тижні до Морафи[38]. Зважаючи на ситуацію, що складалася, керівництво польської армії (не виключено також, що не без розпорядження польного гетьмана А.Фірлея) вирішило відвести полки з Летичівського повіту. Зміцнивши залогу Меджибожа (вона складалася тепер з кінного полку Александра Незабитовського, німецьких рейтар і драгун Миколая Корфа), С.Лянцкоронський, М.Остророг та А.Сенявський на початку другої декади квітня залишають опорні пункти й відходять на південь Волині[39]. Цим негайно скористалися повстанці, які зайняли Бар і їхній загін із 600 осіб розташувався в його околицях. 16 квітня козаки та опришки вчинили невдалу спробу відбити у ворога Меджибіж[40].

Відступ жовнірів викликав у другій половині квітня масове повстання селян і міщан на терені Летичівського й східної частини Кам'янецького повітів, які прагнули назавжди ліквідувати польське панування. Повстанці рішуче висловлювалися проти замирення козацької України з Річчю Посполитою, а відтак їх значна частина не приховувала невдоволення виваженою політикою гетьмана. За свідченням А.Незабитовського, який постійно збирав інформацію про настрої подолян та дії їхніх загонів, "сам Хмельницький з давнішими козаками хоче собі миру, однак чернь заявляє, що ніколи не впустить ляхів за Горинь і Хмельницький не буде гетьманом, а (буде ним) піп (Якуш - В.С.), котрий взяв Бар (влітку 1648 р. - В.С.)"[41]. Серед них найпомітнішу роль почали відігравати Степко й ватажки загонів опришків у минулому році Іван Александренко та Чуйко[42]. І.Александренко розпочав формування Барського полку, тому часто змінював свою ставку (Бар, Юроч, Браїлів та інші поселення). Він відмовився вступити в переговори (зміст їх, на жаль, не вдалося з'ясувати) з А.Незабитовським, пославши отриманого листа до гетьмана. Гінцю польського полковника сказав: "Я наточив би меча на свою шию, коли б став вашому полковнику відповідати на лист; однак я послав із цим листом до свого п.гетьмана і до старших полковників. Як лише вони повернуться до мене, напишу відповідь п.полковнику"[43].

З джерел відомо, що в третій декаді квітня загони повстанців перебували у Краснопіллі, Новому Костянтинові й інших поселеннях. Діяли вони і в лісах. У кінці квітня І.Александренко та Чуйко об'єднали полки й розташувалися табором у лісі неподалік Бара, в якому налічувалося, за даними одного з джерел, 20 тис.осіб (цифра явно завищена - В.С.). На початку травня І.Александренко на чолі кількох сотень кіннотників подався до Студениці, що неподалік від Кам'янця-Подільського. В свою чергу з теренів Брацлавського воєводства до Летичівського повіту прибували загони повстанців (зокрема, кілька тисяч осіб з Вінниці та її околиць) й сотні Брацлавського полку Д.Нечая, який виношував плани захоплення Меджибожа. Не виключено, що на початку травня на Деребчині під Морафою почали зосереджуватися авангардні підрозділи Брацлавського полку. У цей же час відбувається становлення Кальницького полку під проводом І.Федоренка та Подністровського полку на чолі з Степком[44]. О.Гоголь та І.Кияшко займалися створенням загонів опришків у Могилеві-Подільському та його околицях[45]. Польськими жовнірами у першій декаді травня було схоплено українського розвідника, переодягненого на священника. В нього виявили листа від полковника Нестеренка до мешканців Меджибожа, в якому повідомлялося, що 6 травня на чолі 2-х полків він вирушить до їхнього міста[46].

Впродовж лютого-травня відбувалися виступи селян і міщан на теренах Кам'янецького повіту. В другій половині лютого здирства жовнірів, розташованих на постій по містечках і селах навколо Кам'янця-Подільського, викликали масове повстання, яке було жорстоко придушене[47]. Є підстави висловити припущення, що в березні спалахнув виступ міщан Гусятина, яких поляки вирізали. Як писав Б.Хмельницький у листі до калги-султана, прохаючи військової допомоги в хана, "багато нашого християнства, невинних душ порубали в місті Гусятині..."[48]. З першої половини квітня помітно активізувалися дії опришків, загони яких по суті заблокували поставки продовольства (що надходило і з Буковини) до Кам'янця-Подільського, в якому виник голод. Проти них послали чотири корогви німецьких піхотинців і дві корогви кіннотників. Водночас 200 жовнірів відправилося проти опришків, які перебували у Дунаївцях. Чимало кам'янецьких шляхтичів, враховуючи погіршення ситуації, схилялося до думки про необхідність вчасного залишення міста[49].

Не виключено існування таємних зв'язків окремих кам'янчан з Б.Хмельницьким, які передавали українському урядові цінну інформацію. Вочевидь, не без підстав, під час однієї з розмов гетьман стверджував: "Маю надію на Бога, що, отримавши перемогу,

Кам'янець візьму скоро, не забарусь, бо братів наших Русі є багато в Кам'янці і ці нам допоможуть проти поляків"[50]. Як промовляють джерела, в квітні гетьман розіслав емісарів до західноукраїнського регіону, Білорусі та Польщі готувати повстання селян і міщан. Не має даних, які б спростовували зізнання захопленого поляками українського розвідника Войцеха Колаковського, що Б.Хмельницький направив його разом з іншими піднімати на боротьбу "хлопів". Разом із 80 особами вони пішки подалися до Кам'янця-Подільського "бунтувати усіх селян, почавши від Кам'янця до Лянцкоруні під Краків"[51]. У травні-червні польські власті втрачають контроль над розвитком подій у Кам'янецькому повіті. Дуже активно діяли опришки. За визнанням одного з шляхтичів, вони "дива виробляють біля Кам'янця"[52]. І.Кияшко, перейшовши в наступ, громив польські підрозділи не лише тут, але й на терені Теребовельського повіту Руського воєводства, зокрема під Кутківцями, Будзановим, Бучачем тощо[53]. Спалахували виступи міщан і селян. Так, 13 травня утворений за козацьким зразком загін з міщан Городка-Бедриківського (осавул Петруш, сотники Юшко, Ілько, Гринь), озброєний вогнепальною зброєю, напав на маєток шляхтича Павла Осмольського у с.Варівці й привласнив його майно[54].

Необхідно зазначити, що як український, так і польський уряди добре усвідомлювали стратегічну значимість теренів Подільського воєводства у військово-політичній боротьбі. 22 травня Ян Казимир наказав А.Фірлею обрати вигідне місце для розташування коронної армії і не прогаяти сприятливого моменту для "вдалої битви"; схвалив план об'єднання польського і литовського військ для наступу на козацьку Україну. Наприкінці травня сенат дійшов думки про необхідність розташування армії в таборі між Старокостянтиновим і р.Горинню. Він же відправив універсали до шляхти Подільського воєводства з наказом збиратися ополченням під стіни Кам'янця-Подільського[55]. 1 червня засідання сенаторів, враховуючи вкрай важливе значення Кам'янця, прийняло рішення негайно направити 3 тис.злотих для ремонту фортифікаційних споруд (брам, мурів), пошкоджених сильним розливом Смотрича[56]. Опікувався станом обороноздатності міста також С.Лянцкоронський. В листі від 12 червня до аноніма він нарікав на, як на його думку, незадовільність дій Латальського, який має "ледачу піхоту", хоча йому залишили увесь полк, не відсилаючи частини жовнірів до Меджибожа[57]. Довідавшись про наступ А.Фірлея на південно-східну Волинь та його успішні дії прот[illegible] країнців, король, вирішує вирушити в Украї[illegible] на чолі новоствореної армії та наказує польному гетьману зупинитися табором під Новим Костянтиновим, щоб перекрити шлях можливому наступу Б.Хмельницького через Подільське воєводство. На думку Яна Казимира, це місце було дуже добрим "для затримання навіть найбільшої ворожої сили"[58].

Аналіз джерел свідчить, що в другій половині травня український гетьман виношував плани проведення контрнаступу у напрямку Брацлав-Бар-Кам'янець-Подільський. За свідченням перебіжчика до поляків Івана Турковського, "Хмельницький має виступити одразу в Петрів піст. З ним є три орди: одна орда має йти під Бар, друга - Чорним шляхом, а Хмельницький із третьою ордою і з яничарами попереду (виступить) на Брацлав до Кам'янця-Подільського"[59]. Тому віддав наказ подільським полковникам зібрати свої сили й розпочати наступ на Меджибіж, а також повести рішучу боротьбу з поляками (католиками). В кінці травня у північно-східній частині Летичівського повіту вже перебувало 6 полків: Янчара, Степка, І.Федоренка, І.Александренка, Менька (Минька), Яхима (Якуша?). Їхні роз'їзди повністю контролювали околиці Меджибожа[60]. В південній частині повіту між Деребчином і Чернівцями перебував з полком Д.Нечай, очевидно призначений Б.Хмельницьким наказним гетьманом для ведення воєнних дій у Подільському воєводстві[61].

Одержавши відомості про вторгнення польського війська у південно-східну Волинь, гетьман дещо змінив свої плани. З Умані вирушив з полками до Животова й, очікуючи на підхід Кримської орди, звідтіля рухався на Старий Пиків і Хмільник. Зі свого боку Д.Нечай, очоливши подолян, ймовірно 21 червня розпочав наступ на Меджибіж. Оволодівши містом, українці пішли на приступ міцно укріпленого замку, де зачинилася залога. Польське командування, яке розташувало військо під Старокостянтиновим, ранком 23 червня послало на виручку жовнірів майже всі кінні підрозділи (щонайменше 7-8 тис. осіб) під проводом С.Лянцкоронського. В авангарді рухалися корогви на чолі з Яном Соколом. Українці зустріли їх "щирим вогнем". Зав'язався жорстокий бій і, щоб уникнути зайвих втрат, Д.Нечай відвів полки до заздалегідь підготовлених окопів і шанців. Спроби жовнірів вибити їх звідтіля зазнавали невдач. У цей час С.Лянцкоронський дізнається від захоплених у полон українців про наближення головних сил українського війська, очолюваного Б.Хмельницьким. Тому вирішив, вивівши залогу із замку, відходити до Старокостянтинова. Відступ жовнірів розпочався ймовірніше всього або ввечері 23, або на світанку 24 червня. За даними автора "Рифмованої хроніки", польські підрозділи зазнали в бою великих втрат ("зробили їм погану лазню, де тіла смертельно білі")[62]. Заволодівши містом і замком, українці "випалили і постинали тих, коториї з ляхами перебували"[63].

25 червня український гетьман пройшов Хмільник64. Можливо цього ж дня він прибув до Меджибожа, звідкіля повернув до Пилявець. Його наближення викликало 26 червня у ворожому таборі, за визнанням брата А.Кисіля Миколая, "таку тривогу, яка була подібною до страхітливої торішньої втечі (мається на увазі пилявецька паніка 23 вересня 1648 р. - В.С.), все покинувши, почали відходити"[65]. Спочатку польське військо відступило до Чолганського Каменя (Теофіполя), а потім до Збаража. Переслідуючи його, Б.Хмельницький після об'єднання з кримськими татарами, 10 липня заблокував противника в місті. Розпочалася відома в історії Національної революції Збаразька облога поляків. Водночас українські підроділи звільняють від ворожих залог західну й північно-західну частини Кам'янецького повіту. Подільське воєводство (за винятком Кам'янця-Подільського) знов увійшло до складу Української держави.

Валерій Степанков

---

1 Львівська наукова бібліотека НАН України ім.В.Стефаника (далі - ЛНБ).-ВР.-Ф. 4.-Спр. Баворовських №1321/11. -Арк. 183-185.

2 Там само.-Арк. 183.

3 Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.-К., 1995.-2-ге вид., доп., перер.-С. 178-183; Вони ж. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.-К., 1997.-С. 44-46.

4 Документи Богдана Хельницького (1648-1657).-К., 1961.-С. 86-87.

5 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 182; №3882/11.-Арк. 52; Архив Юго-Западной России.-К., 1914.-Т. 4.-Ч. 3.-С. 37-38; Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі - ДОВ).-К., 1965.-С. 194.

6 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 183; №2286/11.-Арк. 9.

7 Бібліотека Польської академії наук (далі - БПАН) (Краків).-ВР.-№1275.-Арк. 10 зв.: Бібліотека національна (далі - БН) (Варшава).-ВМФ.-№22883.

8 Національна бібліотека НАН України ім.В.Вернадського (далі - ЦНБ).-ІР.-Ф. VIII, 205 м/26.-Арк. 34-35.

9 Жерела до історії України-Руси.-Львів; 1898.-Т. 4.-С. 142.

10 Ochmann S. Sejm koronacyny Jana Kazimieza w 1649 r.-Wr., 1985.-S. 110, 137.

11 Ibidem.-S. 125, 128.

12 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 200; Липинський В. Твори.-Філадельфія, Пенсільванія, 1980.-Т. 2.-С 573.

13 Архів головних актів давніх (Варшава) (далі - АГАД).-Ф. 553.-Від. 11.-Кн. 14.-Арк. 238-239; ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 203.

14 АГАД.-Ф. 533.-Від. 11.-Кн. 14.-Арк. 238-239; ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 203.

15 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі - ВУР).-М., 1953.-Т. 2.-С. 119.

16 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 200; Липинський В. Назв. пр.-С. 573.

17 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 200.

18 Там само.-№5769/III.-Арк. 348.

19 ВУР.-Т. 2.-С. 121; Документи Богдана Хмельницького...-С. 104-105.

20 Липинський В. Назв. пр.-С. 573.

21 Бібліотека Чарторийських (далі - БЧ) (Краків).-ВР.-№144.-Арк. 93: БН ВМФ.-№6719; Жерела...-Т. 4.-С. 171-172, 182.

22 Архив ЮЗР.-Т. 4.-Ч. 3.-С. 59.

23 БЧ.ВР.-№144.-арк. 93-94№ №379.-Арк. 158: БН.ВМФ.-№18568.

24 Yrabowski A. Ojczyste spominki.-Kr. 1, 845.-T. 2.-S. 15.

25 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 237.

26 Там само.-Арк. 237-238; БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 10 зв.-11.

27 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 238; БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 11 зв.

28 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 239; БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 11.

29 Хмельницкая летопись (1636-1650)//Летопись Самовидца.-К., 1878.-С. 80.

30 БЧ.ВР.-№379.-Арк. 163.

31 Архив ЮЗР.-К., 1890.-Т. 2.-Ч. 7.-С. 134; ЛНБ.ВР.-ФМФ.-№2.-Арк. 265.

32 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №5768/1.-Т. І.-Арк. 673.

33 Там само.-Арк. 674.

34 Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги.-Дніпропетровськ, 1991.-С. 35-36.

35 БЧ.ВР.-№379.-Арк. 175.

36 ЛНБ.ВР.-ф. 103.-Спр. Сапегів №156, Прох.VI.-Арк. 283; Акты Южной и Западной России.-СПб., 1861.-Т. 3.-Дополнение.-С. 54.

37 Документи Богдана Хмельницького...-С. 110.

38 Там само.-С. 110; Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІАУ) (Київ).-Ф. 1230, оп. 1, спр. 13.-Арк. 5; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький.-С. 207.

39 Степанков В.С. Меджибіж та його околиці на початковому етапі Національної революції (1648 - перша половина 1649 рр.)//Меджибіж: 850 років історії. Матеріали науково-практичної конференції.-Меджибіж, *1996.-С. 40.*

40 ЦДІАУ.-Ф. 1230, оп. 1, спр. 13.-Арк. 5; Michałowski J. Ksiega pamietnicza.-Kr., 1864.-S. 390.

41 ЦДІАУ.-Ф. 1230, оп. 1, спр. 13.-Арк. 5.

42 БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 2.

43 ЦДІАУ.-Ф. 1230, оп. 1, спр. 13.-Арк. 6-7.
44 Там само.-Арк. 7; Жерела...-Львів, 1911.-Т. 5.-С. 105; Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов.-Днепропетровск, 1988.-С. 41.
45 БПАН.-ВР.-№1275.-Арк. 11 зв.
46 Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников...-С. 30.
47 БЧ.ВР.-№142.-Арк. 42: БН.ВМФ. №6713.
48 Документи Богдана Хмельницького...-С. 113.
49 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 245; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654).-Львів, 1991.-С. 63.
50 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 226.
51 Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси).-К., 1995.-Вид. друге.-с. 49.
52 ЛНБ.ВР.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 227.
53 БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 11.
54 Жерела...-Т. 4.-С. 286.
55 ДОВ.-С. 218-221.
56 Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов.-К., 1898.-Т. 1.-с. 347.
57 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 227.
58 ДОВ.-С. 236.
59 Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців//Київська старовина.-1995.-№4.-С. 19.
60 Там само.
61 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 232.
62 БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 12; БЧ.ВР.-№144.-Арк. 355-356; Франко І. Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах//Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка.-Львів, 1898.-Т. 23-24.-С. 103; Michalowski J. Op. cit.-S. 410.
63 Хмельницкая летопись.-С. 80.
64 Там само.
65 БЧ.ВР.-№144.-Арк.. 356.

КІЛЬКА ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1658 рр. НА ПОДІЛЛІ

Урочисте відзначення 350-річчя від початку Національно-визвольної війни українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої посилило інтерес широкої громадськості до тих далеких і водночас актуальних подій, оскільки й нині є злободенними проблеми збереження і розбудови Української держави. Побачило світ чимало наукових робіт, але в той же час все очевиднішим стали "білі плями", що перешкоджають вповні вияснити і роль Поділля в подіях Національно-визвольної війни. Багато в чому таке становище пояснюється браком джерел, тому наводимо нижче кілька документів, виявлених нами у польських архівосховищах "Держархів у Кракові та відділ рукописів (далі - ВР) наукових бібліотек Чарторийських у Кракові та Курніцької). В останньому випадку ми користувалися мікрофільмами рукопису №991, які зберігаються у відділі мікрофільмів (далі - ВМ) Національної бібліотеки у Варшаві. Згадані документи зберігаються у складі солідних рукописних збірок XVII ст., створених різними польськими шляхтичами з оригіналів копій, причому і збірник №31 із зібрання Русецьких, ймовірно, відбиває ті документи, що поширювалися саме на Поділлі. Наведені нижче польські документи наводяться тут за браком місця тільки в українському перекладі, здійсненому нами. Всі документи, вміщені в основній частині публікації, є листами, писаними представниками вищого польського командування та представниками середньої шляхти для ознайомлення своїх зверхників і знайомих. У додатках подано ще три документи, в т.ч. два листи, але вже у вигляді регестрів - стислих витягів.

Характерною рисою всіх цих документів є вороже ставлення їхніх авторів до Національно-визвольної війни українського народу і це треба мати на увазі. Водночас саме в цих листах подається низка важливих фактів стосовно воєнних дій саме на Поділлі у 1650-1655 рр., тому їхня публікація буде, на наш погляд, особливо доречною у даному часописі.

Перший з поданих нижче листів написано безпосередньо у Кам'янці-Подільському, а його автором був один з представників відомих дипломатів та інформаторів Речі Посполитої шляхетського роду М'ясківських, можливо подільський земський суддя Лукаш-Казимир (помер у 1654 р.). Тут йдеться про вихід з татарського полону коронних гетьманів М.Потоцького та М.Калиновського (чернігівський воєвода), а також інших

високопоставлених осіб (Анджей Потоцький, вінницький староста; Кароль Потоцький, подільський ловчий), які потрапили в полон до українсько-татарського війська під час Жовтоводської та Корсунської битв у травні 1648 р. Згадано у зв'язку з виходом гетьманів з неволі й місію польського дипломата Войцеха Бечинського, який і пізніше посилався королем до Кримського ханства та придунайських держав. Цікаво, що автор листа повідомляє і про відправку до Кракова до М.Потоцького ("пана краківського") своїх вістових листів.

Наступні два листи були писані красноставським старостою Марком Собеським - старшим братом майбутнього короля Речі Посполитої (у 1674-1696 рр.) Яна Собеського. Він розповідає адресатам про облогу монастиря під Вінницею, де мужньо боронився із своїми козаками полковник Іван Богун. (12-19.03.1651 р.)* М.Собеський підійшов із військами до Вінниці вже наприкінці облоги і занотував у першому з своїх листів події розгрому польських військ, який навіть польські сучасники порівнювали з Пилявецьким. Автор досить точно переказує минулі події, згадує про роз'їзд до Липовця обозного коронного Самуїла Калиновського, сина польного гетьмана коронного, що натрапив на передові частини Уманського та Полтавського полків Української армії, керованих відповідно Й.Глухом та М.Пушкарем. Розповідає Собеський і про бій за міст через Буг, який боронив брацлавський воєвода Станіслав Лянцкоронський, і про втечу польського війська, і про винищення козаками Богуна польських вояків, які застрягли у Вінниці, і про відступ польських військ до Браїлова та Бара, де вони зупинилися 24 березня. Саме тоді було, очевидно, й написано Собеським цього листа. На жаль, єдина відома його копія збереглася дуже погано, через що деякі фрагменти пам'ятки або зовсім відсутні, або не піддаються прочитанню

Наступне послання М.Собеського було писано вже з-під Зінькова, з місця збору коронних військ, що стояли тоді на Поділлі. За іншим списком його було видруковано ще 1864 року польським археографом З.Гельцелем, пізніше частково перекладено українською та видано М.Грушевським у його фундаментальній "Історії України-Руси"[1]. Тут мова йде про такі подільські міста як Бар, Хмільник і, особливо, Станіславів, який, за свідченням самого Собеського, був спалений польською солдатнею. Розповідається також про задум відступу польських військ до Кам'янця-Подільського. Автор критично відгукується про сподіваний прихід підкріплень, які тягнуться, ніби "на раку". Взагалі цей лист добре описує ситуацію, яка склалася на Поділлі напередодні Берестецької кампанії 1651 р.

Лист №4, писаний невідомою особою, стосується вже шлюбу між Тимофієм Хмельницьким та донькою молдавського господаря Василя Лупу, засвідчує двозначну позицію останнього, згадує про розташування польських військ на "лінії" - кордоні між Українською державою - Гетьманщиною та Річчю Посполитою, в т.ч. й на подільському його відрізку. Цей документ важко точно датувати. На перший погляд здається, що він був писаний на початку жовтня 1650 р., оскільки в 20-х числах вересня було укладено відповідне порозуміння між Б.Хмельницьким та В.Лупу. Однак згадка про розташування військ Речі Посполитої, починаючи від Дніпра, могла стосуватися умов уже Білоцерківського миру. Отже тут, очевидно, йдеться про безпосереднє укладання шлюбу між гетьманичем і господарівною, що мало місце вже влітку 1652 р.

Лист №5 теж був відомий М.Грушевському, який навів уривок з нього у своєму творі[2]. Тут мова знову йде про Тимофія Хмельницького, який тоді воював у Молдавії, сподіваючись повернути престол своєму тестю, В.Лупу. Перед тим Лупу було скинуто з престолу Г.Стефаном і старий господар мусив рятуватися втечею і потім був арештований у Кам'янці-Подільському владами Речі Посполитої. Автор листа якраз жалкує за тим, що Лупу було випущено з ув'язнення. Далі (цей фрагмент наводив Грушевський) у листі розповідається про розгром козаками польського загону коронного стражника Маріана Яскульського, що трапилося 7-8 червня 1653 р. Використаний нами список локалізує цю подію під якимсь Хинче, але список, використаний М.Грушевським, є точнішим і вказує на подільське містечко Іллінці.

В додатках до основної частини публікації подаємо три документи у вигляді регестів. Тут мовиться про криваві бої, що розгорнулися на Поділлі внаслідок наступу військ Речі Посполитої восени 1654 - початку 1655 рр. Документи №1-2 були вже відомі за іншими списками М.Грушевському3, який навів у своєму творі значні їх фрагменти. Перший лист був писаний не раніше 20.12.1654 р. з Тульчина (Нестервар). Саме сюди прибули польські війська після взяття Буші (28 листопада), Тимонівки (5-8 грудня), облоги Брацлава (13-19 грудня). Після невдачі під Брацлавом польське військо стало у Тульчині і звідси було написано низку донесень про хід боїв. В цей час надійшли повідомлення про вихід українського гарнізону з Брацлава. Хоча втрати козаків були відносно невеликими, але тоді загинув наказний гетьман, військовий осавул Василь Томиленко, було поранено полковників Зеленського та Махаринського, а також зятя Б.Хмельницького - корсунського сотника. Зваживши на переважаючі сили противника, особливо на прихід орди, керівники гарнізону Брацлава

вирішили відступити до Умані. Документ досить точно передає хід подій, однак М.Пушкар тут названий чомусь не полтавським, а канівським полковником.

Наступний лист було писано великим гетьманом коронним С.Потоцьким до самого короля. Як відомо, польське військо підійшло до Умані 24 січня, а вже наступного дня воно здійснило перший штурм, який тут і описується. Тут є одне дуже важливе повідомлення, Згідно з свідченнями інших джерел, уманський полковник Йосип Глух помер від пошесті на початку літа 1654 р. Між тим, Потоцький згадує про нього, як учасника оборони Умані у січні 1655 р. Тут же говориться і про загибель "уманського полковника" під час вилазки козаків чи то 25, чи то 26 січня 1655 р. Очевидно, слід мати на увазі саме Й.Глуха, хоча він уже був колишнім уманським полковником. Його вже заступив Семен Оргіяненко, прізвище якого в жодному з списків цього документа не наводиться точно (у списках, відомих Грушевському, читається Орханко та Дзярунко, у нинішньому списку написано нерозбірливо "Цуханко". Це все-таки був Оргіяненко, хоча можна припустити, що й Ханенко.

Останній документ є стислим щоденником походу Речі Посполитої на Умань навесні 1655 р. Тут згадується про перемоги карателів над українськими повстанцями в Іллінцях та Жашківцях (?).

Усі нижченаведені документи проливають додаткове світло на героїчну боротьбу українського народу проти Речі Посполитої, яка точилася на землях Поділля в роки Національно-визвольної війни і цим вони є важливими і для істориків-професіоналів, і краєзнавців, і всіх, хто цікавиться минулим рідного краю.

№1

1650, квітня 21.-Кам'янець-Подільський.-Лист невідомого польського шляхтича, ймовірно В.М'ясківського до невідомого.

"З Кам'янця 21 квітня 1650.

Сьогодні опівдні приїхав Качановський, челядник п.Бечинського, нашого племінника, разом з Алаваним (?) слугою й.м.пана чернігівського воєводи; у минулий понеділок виповнилося вже два тижні, як вони виїхали з Криму. Того ж дня виїхав з Бахчисараю й.м.п.чернігівський воєвода, пани староста сокальський, п.Єнджей Потоцький і другий Потоцький, Збаразький Кароль; були подаровані ханом королю й.м. й інших багато в'язнів. Пан Балабан, неборак, з п.Шемберком залишився. Пан Бечинський був вдячно прийнятий, подарував йому хан коней із сідлами (?) і нашого племінника п.Адріана, котрий спочатку у 800 талярів, а потім у 2000 червоних був оцінений, а тепер, дякуючи Божій ласці, виходить з полону. Вчора я відправив до Кракова, через Варшаву, просто до й.м.п.краківського, київські листи українні з багатьма різними відомостями" (Держархів у Кракові.-Ф. "Зібрання Русецьких".-№31.-С. 105.-Копія.-Переклад з польської).

№2

1651 - не раніше 24 березня.-Бар.-Лист М.Собеського, старости красноставського, до невідомої, можливо дружини великого гетьмана коронного М.Потоцького

"(...)ноставського (...)* .

Приїхавши у понеділок у неділю середньопостну до Вінниці (...)* в купі застали Богуна, обложеного у монастирі, в самому вважай (...)* від тижня, його добувають з дуже великою шкодою і товариства, і піхоти, (...)*, чого і нам ще дісталося. Того ж самого дня повернувся його м.пан обозний з роз'їзду, з Липовця, розповідаючи, що був напав на велику потугу (...)*, привів звідти язиків, які сказали, що ці козаки, котрі в Липовці (дані) на підмогу Богуну, а Хмельницький йде зразу ж за ними. Вони мають тримати нас доти, доки не підійде Хмельницький, щоб нас обложити у Вінниці. На другий день вранці вчинив й.м.п.гетьман через велику незручність та інші поважні причини (таке): зразу він хотів рушити військо з Вільної (?), однак того ж для вирішив спробувати останній раз свого щастя. Так вийшло в поле військо, челядь і піхота і рушила на штурм, а хоругви в полі (...)*; однак не пощастило, бо там місце добре укріплене і без хитрощів його дістати не можна, а ми (не мали) чоловіка, здатного на це (...)*. Чимало побито з челяді, а в товаристві з Божої ласки невелика шкода. Зійшовши з поля, гетьман наказав спочатку з артилерією виступити (...)*, назавтра випровадити військо, однак не так сталося, як гадалося (...)* години перед вечором цього ж дня прийшли козаки, стали (...)* Бугу. Після цього затрубили тривогу, а його м.п. брацлавський воєвода з кількома хоругвами кинувся і опанував мостом, щоб ці (козаки) не переправилися, бо потужно зразу ж за нього (міст) билися, а все військо, тільки (...)* залишився був у місті через тих, що були в монастирі. У великій конфузії, покинувши вози, вийшло в поле (наше військо). Важко описати,

* Невеликий фрагмент тексту втрачено. - Ю.М.

яка це була конфузія. отак в поле вийшовши, стали (...)* ніч. а тим часом було запалено Вінницю, челядь же (...)*, що й жоден не вийшов звідти, хіба що на коні (...)* цього чоловіка в війську, щоб не зазнав шкоди, бо все, що (...)*. Я маю невелику шкоду, бо не дуже багато мав з собою, залишивши (майже все) тут, в Барі. Однак те, що було (у Вінниці), все у мене пропало. У цій неописаній мішанині рушив його м.п.воєвода військо протягом 2 або трьох годин, челяді маса залишилося в місті, п'яних від різних напоїв, котрі всі загинули, (бо) козаки, вийшовши з монастиря, порубали всіх, кого застали. На другий день військо йшло до Браїлова, мали ми вже спокій від козаків, однак (...)* крутилася біля війська, прагнучи щось відірвати від табору, котрий дуже (...)*. Зразу наших кількадесят кінних добровольців помчало до них, зразу (...)*. Ми стали у Барі, де нас за милю шляху (до Бару) перестрів його м.п.хорунжий (...)*, а куди далі маємо йти, ще не маємо жодного рішення (...)* щоденно до нас прибуває військо, з Божої ласки є (...)* і коням полегшення, відпочили трохи після цих праць (...). А куди виступимо звідси, то полишаємо на волю Божу, а я (...)*.

Після написання цього листа прийшов нарешті наказ війську (...)* Цидула в листі: (...)* віддаю пошанування (...)*, Станіславів (...)* чималий взяв на себе, але й кошт не менший (?) (...)*, а до того ж виходжу (...)8. Засідання, служби кілька товариства і то котрий у голові (...)*, не буду затримувати і про все буду давати знати в.мості, моїй пані добродійці і т.д."

(Держархів у Кракові.-Ф. "Зібрання Русецьких".-№31.-С. 135-136.-Копія. Переклад з польської).

№3

Табір під Зіньковим.-1651, квітня 3(?).-Лист красноставського старости Марка Собеського до невідомого

"Від й.м.п.красноставського старости, полковника й.к.м., з табору під Зіньковим у великий четвер.

Й.м.п.гетьман, ставши з військом у Барі, послав полки в різні місця, а мені призначив Станіславів. Тут ми перебували в добрій осторожності, щоденно відправляли роз'їзди, дістаючи добрих язиків. Першого квітня несподівано прийшов до нас наказ з Бару, щоб ми зразу ж виступали і йшли до Кам'янця. Ми не могли не допустити того, щоб Станіславів був цілий, бо наша сваволя внівеч його спалила. На другий день ми стали в полі під Баром, де м.п. гетьман сказав нам про ворожий наступ, а сам виступив з Бару з своїм полком і з полком й.м.п.коронного хорунжого за ворогом, а я теж за ним виступив з полками: своїм та полком князя м.п.руського воєводи. Сьогодні зібралося все військо, крім полка й.м.п.брацлавського воєводи, котрий зустрінеться з нами на шляху від Хмельника, бо він там мав відпочивати. Різні були поради, куди йти далі з військом, щоб воно мало відпочинок, поки ворог дозволить, а без цього мусило б військо скоро покинути коней, котрі є несказанно змучені і натруджені; небагато з цим військом навоюєш, якщо воно десь не відпочине. Задумав й.м.п.гетьман полками поставити військо біля Кам'янця у чотирьох милях від себе, щоб протягом одного дня воно зібралося, коли буде того потреба. Не ми винні, що так погано, але підмога до нас не йде, а у нас щоденно зменшується військо, а не прибуває. На сеймі був великий компут на папері, а тепер отих всіх нових хоругов нема, тільки 16, котрі до нас прийшли, а інші волочаться на раку і не знаємо про них; чи вони взагалі будуть. Річ Посполита сама собі винна; виступили ми дуже швидко і дуже далеко зайшли, а тепер собі не можемо знайти місця, хіба що сам Кам'янець. Отакий великий четвер, отакий і великдень, мабуть будемо стояти в полі.

Марк Собеський, староста красноставський".

(Держархів у Кракові.-Ф. "Зібрання Русецьких.0№31.-С. 227.-Копія.-Переклад з польської).

№4

1652, (?)весна.-Лист невідомого до невідомого

"там у нас тепер нема жодних новин, тілька та, що Хмельницький просватав за свого сина молдавську господарівну. Чи станеться, чи ні оте сватання, ще не можемо знати, бо молдавський господар каже так: якби мав потугу, то не дав би своєї дочки, а якщо не буде мати, то мусить віддати. Одно наше військо стало понад Дністром аж по Мурахву, а друге - на лінії, почавши від Дніпра аж до Дністра. Вони стоять і в шляхетських, і в королівських добрах, чинять незмірні шкоди, взагалі навряд чи буде нам мир, за який Господа Бога ревно просимо. Якщо ж не може бути тривалішого миру, то просимо Господа Бога, щоб хоча б до святок дав мир. Два тижні тому поїхав п.Корицький до молдавського та валаського господарів у посольстві від короля. Але він мені не сказав з чим їхав, але ж легко додуматися про це: діяти проти Хмельницького; більше нема чого повідомити в.м.пану, нічого такого нема. Якщо ж з'являться такі новини, то не затримуючися, дам знати в.м.м.пану".

(Держархів у Кракові.-Ф. "Зібрання Русецьких".-№31.-С. 267.-Копія.-Переклад з польської).

№5

1653, червня 16.-Крехів.- Лист руського воєводи Речі Посполитої до невідомого

"З листу й.м.п.руського воєводи з Крехова, 16 червня 1652.

Ці відомості про Тимошка, що від пана брацлавського воєводи, переміняються, мені з Молдавії інакше дають знати, але я це відкладаю до вияснення справи. Я однак залишаюся при своїй думці: не треба було випускати з Кам'янця господаря. наш роз'їзд ходив під Хинче(?), але без успіху, бо його дуже погромили козаки, особливо поручника п.Яскульського, решта втекла(??), загинуло наших близько 1000.

Дивний оцей так потрібний в ці краї нинішній роз'їзд й.к.м., сам Бог не хоче його вести і до кінця тримає ці шляхи".

(Держархів у Кракові.-Ф. "Зібрання Піночі".-№363.-С. 905.-Копія).

ДОДАТКИ:

№1

1654, грудня 20(?).-Тульчин (Нестервар).-Лист київського воєводи до невідомого

Мова йде про події під Бушею. У Тимонівці був Махаринський із своїм полком та допомогою від московського царя. Він вийшов з замку і втік з кількадесятьма кіннотниками. Місто, видавши москалів, піддалося. Польське військо підійшло до Брацлава. Там зібралися й закрилися Мисько, названий Дубиною, наказний гетьман Богун, кальницький і корсунський полковники; Зеленецький, брацлавський; Грило, лубенський; Пушкаренко, канівський. Підійшов обозний коронний Чарнецький і послав свого племінника, вінницького полковника, з іншими полками, аби їх виманити у поле. Відбувся бій не без козацької шкоди, бо наказного гетьмана було забито, а Зеленецького поранено. Їх нараховувалося 20000, але напевно було 15000. Їхні полковники, коли ми вже не думали наступати, довідалися від язика, що ми на них мали наступати з усім військом, готуючися до штурму, покинули Брацлав і пішли на Буг, покинувши частину артилерії, а частину взяли з собою, котру мали за Бугом покинути.

Нота бене. Манглі-Гірей з ордами прибув до кварцяного війська.

(Національна бібліотека у Варшаві.-ВМ.-№37233.-Арк. 445-445 зв. Оригінал рукопису зберігається у Курніцькій бібліотеці (ВР.-№991)).

№2

1655, січня 28.-Соколівка.-Лист великого коронного гетьмана С."Ревери"-Потоцького до короля Яна-Казимира(?)

З'єднання з солтаном Менглі-Гіреєм. З Тростянця рушило військо під Умань, де вся місцева старшина зібралася. "Цуханко(?) уманський, Богун кальницький, Зеленецький брацлавський, полковники Глух, Махаринський, Ференц Сербин та інші", які з великою кількістю козаків закрилися. Ми послали до них, щоб привести їх до підданства, Чарнецького, обозного коронного, біля Соколовки для переговорів. Але вони знали про підмогу, яка йде від Хмельницького і не хотіли піддаватися. В Умані спалили довколо міста монастирі, хутори. У одному місці коло замку з великою кількістю людей будували укріплення.

На другий день польське військо виступило. Частина з Руського воєводства стала з лівої руки, від спаленого Нового міста, з іншого - артилерія з п.обозним коронним, котрий зі своїми драгунами та добровольцями з челяді свого полку і з тими (козаками), які виходили перед вали, досить добре бився.

Треті полки стави від спаленого монастиря з п.Шемберком, подільським ловчим, котрі не гірше билися, стримуючи тих козаків, що з того боку робили вилазки, гарматами та гранатами чинили шкоду козакам.

Козаки вийшли на сторону п.руського воєводи, там їх піхота добре зустріла вогнем і загнала за вали. Вогнистих куль, обложені особливо пильнували, одразу гасячи, а будинки вкривали мокрими ряднами, тому ці кулі не вчинили ніякої пожежі у місті. Не прийшлося цього дня йти на штурм, відклали його на другий день і сподівалися цим завершити облогу. Пан Дашкевич і пан Гродзицький, ротмісти, ходили з роз'їздом і принесли відомість про Хмельницького, який підходив з допомогою, цих козацьких язиків було порубано. Потім привели московських язиків, котрі розповіли про Хмельницького і про те, що з ним лише 6000 москви. Ми зняли облогу і пішли проти Хмельницького, це було вчора. Коли обложені робили вилазки, то "старшого значного було вбито, твердять, що уманського полковника...".

(Наукова бібліотека у Курнику.-ВР.-№991.-Арк. 459-459 зв.-Копія. Див.також: Національна бібліотека у Варшаві.-ВМ.-№37233).

№3

1655, весна.-Щоденник походу військ Речі Посполитої проти українських військ на Поділлі

Ми прийшли під Шаргород, де об'єдналися з 1500 кіннотниками молдавського господаря. Через необережність польського війська Буша була перестереженою Пішли до Іллінців і нарубали там козаків, а перед Вееликоднем прийшли під Жашківці (?). Там поклали трупом 4000 і пішли до Умані.

(Національна бібліотека у Варшаві.-ВМ.-№37233.-Арк. 445.-Оригінал рукопису зберігається у Курніцькій бібліотеці (ВР.-№991)).

Юрій Мицик

1 Грушевський М. Історія України-Руси.-К.-1996.-Т. IX.-Ч. I.-С. 201.
2 Там само.-С. 548.
3 Там само.-Ч. 2.-С. 1018-1019, 1041-1042.

НАСЕЛЕННЯ БРАЦЛАВА У ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТЬБІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В КІНЦІ XVI СТ.

Славетною сторінкою в історії українського народу були могутні селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст. Активну участь у цій боротьбі брало населення Брацлава - важливого господарського, культурного і політичного центру Поділля.

Селянсько-козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського (1591-1593) восени 1592, взимку 1592-1593 рр. поширилося на Поділлі. Місцеве населення активно боролося проти польської шляхти, допомагало оволодівати опорними пунктами жовнірських гарнізонів. У королівському універсалі від 16 січня 1593 р. зазначалося, що повстанці "силою і ворожим способом здобували міста"[1]. За свідченням сучасників "містечка навстіж відчиняли брами" загонам К.Косинського, населення урочисто зустрічало визволителів з хоругвами, а "голос дзвонів сповіщав про в'їзд" їх до міста[2].

Незважаючи, що козацьке військо, у зв'язку з нападом татарських орд на Запорожжя, змушене було повернутись на захист Січі (осінь 1593 р.), визвольний рух на Поділлі не вщухав[3]. Повідомлення гетьмана С.Жолкевського від 25 листопада 1593 р. свідчить, що "свавілля і бунти", дуже поширювались на Брацлавщині[4]. Особливо активну боротьбу вело населення Брацлава, яке виступило проти старости, шляхти та спольщеної міської верхівки[5]. С.Жолкевський стурбовано наголошував, що у брацлавців "така завзятість і свавілля, що не зважають ні на Бога, ні на короля, ні на що інше". Гетьман висловлював побоювання, "щоб це не привело до поганих наслідків", а тому просить у канцлера Яна Замойського "поради, що дальше робити"[6]. 1594 року виступи населення Брацлава набули ще більшого розмаху завдяки розгортанню селянсько-козацького повстання під проводом Северина Наливайка.

Перш за все, коли С.Наливайку було дозволено організувати значні військові сили, які дали належну відсіч татарам, що, прямувавши до Молдавії, вторглись на Поділля, він зумів переконати шляхту в необхідності розташувати свої сили на Брацлавщині. Слід вважати, що С.Наливайко не випадково обрав саме Брацлавщину. Наявні джерельні матеріали засвідчують, що представники брацлавців мали тісні таємні стосунки з С.Наливайком, знали і підтримували його плани виступу проти поневолювачів[7].

Значна частина населення Брацлава влилась до загонів С.Наливайка, інша - готувалась до виступу в самому місті, посилила свої дії проти брацлавського і вінницького старости Ю.Струся та міської шляхти[8]. Як свідчить протестація Ю.Струся на брацлавських міщан (квітень 1594 р.), вони "бунтівними виступами і свавіллям" зірвали "вже кілька рочків (судові рочки, на яких вирішувались спірні цивільні справи шляхти.-П.М.)". З цього ж документу видно, що у березні 1594 р., коли староста зібрав шляхту "для проведення судових рочків", брацлавці знову виступили проти старости і шляхти. Зокрема, 23 березня населення Брацлава "вчинило бунт, стріляло з рушниць", а наступного дня виступило проти жовнірів, які прибули до міста на підтримку шляхти. Очевидці свідчать, що брацлавці "битву з ними (жовнірами - П.М.) вели". А 24 березня городяни "стріляли по королівському замку... і під час стріляння ...ганебно поранили двох шановних шляхтичів". Староста й прибулі вельможі спішно залишили Брацлав. І на цей раз судові рочки "із-за бунтівних дій брацлавських міщан" не відбулися[9]. Значні заворушення брацлавських міщан відбувались у квітні-травні 1594 р., коли було вбито трьох шляхтичів - представників міської верхівки. До Брацлава прибула королівська комі-

сія, щоб покарати "бунтівників", але змушена була покинути місто. У травні Ю.Струсь подав скаргу на брацлавських міщан до трибуналу, а в червні заявив, що, коли не буде вжито рішучих заходів проти "бунтів" населення Брацлава, він складе "свої старостинські повноваження", бо за такої ситуації "ні він сам, ні через своїх намісників не може управляти"[10]. Однак усі намагання старости приборкати непокірних були марними. С.Наливайко заохочував дії брацлавців, розраховував на перетворення Брацлава на своєрідний центр визвольного руху[11].

На початку вересня 1594 р. панство знову з'їхалося до Брацлава, щоб таки провести судові рочки, силою вплинути на населення міста і підкорити його своїй волі. Проте, як свідчить їхня скарга, учасники судових рочків і на цей раз "без справедливості з Брацлава змушені були роз'їхатися"[12].

Ще активніше розгорнулись події в Брацлаві в першій половині жовтня 1594 р., коли містом оволоділи повстанці С.Наливайка. Згадуваний Й.Бельський писав, що вони "взяли місто із замком, за зрадою міщан"[13]. Інші джерела також стверджують, що брацлавські міщани співчували С.Наливайкові і впустили козаків у місто, що повстанці "зайняли Брацлав за згодою міщан"[14].

Перехід міста до рук С.Наливайка сприяв піднесенню визвольної боротьби по всій Брацлавщині. Це дуже занепокоїло магнатів, шляхту, які намагались загасити полум'я народного гніву. Насамперед вони хотіли повернути собі Брацлав.

Не гаяли часу й міщани. Війт міста Роман Тикович, виконуючи їхню волю, встановив тісні зв'язки з С.Наливайком і виробив спільний план запобіжних заходів проти нападу шляхти[15].

Під виглядом збору на ті ж судові рочки, шляхта на чолі з старостою Ю.Струсем почала з'їжджатись із збройними загонами до околиць Брацлава. 15 жовтня вони стали табором в одному з панських фільварків. Їх супроводжував великий обоз підвід, навантажених зброєю і різним начинням.

Розуміючи, що силою взяти місто не зможуть, пани направили до міського уряду й міщан шляхтича Г.Церковського, який мав передати, "щоб проти нас (шляхти - П.М.) не ображались, що до Брацлава із судом ...їдемо" і, що вони ніяких претензій до городян не мають. Все це робилось для того, щоб приспати пильність населення і частини загонів С.Наливайка, що перебували у місті. Але брацлавці, як свідчить скарга шляхти від 7 жовтня "пана Цурковського затримали, і нам про свою волю не повідомили"[16]. Оскільки відповіді не було, пани розташувались на ночівлю, чого тільки й чекали С.Наливайко і мешканці міста.

Опівночі з 15 на 16 жовтня з двох боків вони раптово напали на панський табір і розгромили його. Як свідчить та ж скарга шляхти, "пан війт брацлавський Роман Тикович, з бурмистрами і райцями, і зі всім поспільством, маючи допомогу того безбожного чоловіка, Наливайка ...з його військом... напали на нас, побили, помордвали ...не мало шляхти і службових осіб сильно поранили, покололи, посікли, наші маєтності, які були при нас ...забрали"[17]. Ті, хто зміг врятуватися, захопивши сім'ю і майно, тікали під охорону міських укріплень і жовнірських гарнізонів до Бара, Вінниці, Кам'янця-Подільського та інших міст Поділля.

Брацлавці за допомогою повстанців розправилися з шляхтою і верхівкою міста, знищили "актові книги... міської канцелярії"[18], що визначали їхнє підневільне становище, зокрема обмеження у міському управлінні та в галузі ремесла й торгівлі, взяли владу до своїх рук[19].

Городяни Брацлава були активними учасниками подальших подій в окрузі і по всій Україні. В універсалі польського короля Сигізмунда III від 1 листопада 1594 р. про це мовиться: "...свавільні піддані з міста Брацлава ...приєднавши до себе інших свавільних людей, нападають на шляхетські доми, плюндрують, маєтності їх розоряють..., самих... забивають, навіть наші замки і міста займають". Король вимагав від шляхти і магнатів вжиття наайрішучіших заходів, щоб брацлавських міщан і "того Наливайка та інших свавільників поставити перед собою (шляхтою на коліна. - П.М.) згідно їх заслуг покарати"[20].

Повстання охоплювало дедалі більшу територію Подніпров'я, Поділля, Волині, Галичини. Сили С.Наливайка постійно зростали. Як свідчить сучасник подій, до його повстанських загонів входили селяни і міщани "з різних сторін, як з ...Подільського, так і Київського, Руського, Волинського, Брацлавського воєводств і з інших ...околиць"[21]. За свідченням згадуваного Й.Бельського (березень 1596 р.) селянсько-козацькі загони С.Наливайка нараховували "до двадцяти тисяч" чоловік[22]. Особливо слід відзначити широку підтримку війська С.Наливайка міськими ремісниками Брацлава, Вінниці, Кам'янця-Подільськоо, Бара та інших міст Поділля. Вони постачали повстанцям зброю, військове спорядження, одяг, продовольство[23].

Брацлавці під проводом С.Наливайка, громили шляхетських поневолювачів в Галичині, на Волині, у Білорусі, воювали в селянсько-козацьких загонах Г.Лободи, М.Шаули, які розправлялись з поневолювачами на Подніпров'ї[24].

На придушення повстання польсько-шляхетський уряд кинув значні сили під орудою корінного гетьмана С.Жолкевського. Щоб об'єднати повстанців на початку 1596 р. С.Наливайко вирушив з Білорусі на Поділля. Загони С.Наливайка, за словами очевидця подій, "на

Брацлав прямували", бо тамтешні мешканці були прихильні до нього (С.Наливайка. - П.М.) і з нетерпінням його чекали [25]. С.Наливайко покладав великі надії на брацлавців, за рахунок яких сподівався зміцнити своє військо, а в самому Брацлаві поновити запаси зброї, військового спорядження, продовольства.

С.Жолковський розгадав план С.Наливайка і значний жовнірський загін перетяв шлях на Брацлав[26], тому С.Наливайко змушений був повернути на Прилуки і далі до Білої Церкви, де основні сили повстанців об'єднались[27].

Після битви з ворожими силами в урочищі Гострий Камінь (березень 1596) повстанське військо змушене було вирушити через Трипілля на Київ, а звідти на Переяслав і далі на Лубни. Діставши підмогу, С.Жолкевський відрізав повстанцям шлях відступу. Опинившись в оточенні, селянсько-козацьке військо отаборилось в урочищі Солониця (поблизу Лубен), де впродовж 16-28 травня боролось проти карателів[28].

Як відомо, події в солоницькому таборі трагічно закінчились для повсталих - С.Наливайко та його побратими потрапили до рук С.Жолкевського і потім були страчені, а оточені були піддані жорстокій розправі. Як твердить очевидець подій, озвірілі жовніри "рубали їх немилосердно, так, що впродовж милі або більше лежали труп на трупі, оскільки всього в таборі з черню, з жінками та дітьми їх було до десяти тисяч"[29]. Без сумніву, значна кількість брацлавців тут положила свої голови. Тільки близько півтори тисячі козаків вирвались і пішли на Запорожжя[30].

Після взяття солоницького табору, військо С.Жолкевського і збройні загони магнатів та шляхти жорстоко карали учасників повстання. Універсалом від 1 вересня 1596 р. польський король закликав магнатів і шляхту Брацлавського, Київського і Волинського воєводств спільно з жовнірськими гарнізонами розправлятись ("на горло карати"), з населенням сіл і міст, яке брало участь у повстанні або ж виявляло у різних формах протест проти польсько-шляхетської влади[31].

С.Жолкевський жорстоко помстився населенню "непокірного міста" Брацлава - одного з центрів визвольної боротьби[32]. Щоб уникнути тортур і знущання, значна частина городян втекла з міста, переховувалась у лісах і т.п.

Брацлав зазнав значних руйнувань. Однак, карателі не наважились вчинити у місті розправу над Р.Тиковичем та його прибічниками, які потрапили до рук карателів. Вони побоювались нових заворушень. Як згадував С.Жолкевський, їх відправили до Вінниці і там стратили "для прикладу і постраху" іншим[33]. Було закатовано десятки брацлавців, учасників визвольного руху, або запідозрених у допомозі повстанцям[34].

Та жорстока розправа над брацлавцями не зломила їхнього духу. Вони ще з більшим завзяттям боролись за знищення іноземного поневолення і завоювання державної незалежності в першій половині XVII ст. та особливо під час могутнього розгортання Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Павло Михайлина

---

1 Архив Юго-Западной России (далі - Архив ЮЗР).-К., 1863.-Ч. 3.-Т. 1.-Док. 17.-С. 45.

2 Dr. Antoni J. Opowiadania historycyxzne.-Lwÿw, 1887.-Serya 6.-S. 94.

3 Киевская старина.-1894.-№2.-С. 215-218; Listy Stanisława Zÿlkiewskiego. 1584-1620.-Krakow, 1868.-Doc 18.-S. 32-33.

4 Listy Stanislawa Zÿlkiewskiego. 1584-1620.-Krakow, 1868.-Doc 22.-S. 39.

5 Грушевський М. Історія України-Русб.-Київ-Львів, 1909.-Т. 7.-С. 195.

5 Listy Stanislawa Zÿlkiewskiego. 1584-1620.-Krakow, 1868.-Doc 222.-S. 39.

7 Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.).-К., 1975.-С. 75-76.

8 Михайлина П.В. Участь міського населення України у визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського поневолення, за возз'єднання з Росією (кінець XVI століття).-Чернівці, 1969.-С. 21.

9 Гуслистий К. До історії брацлавського повстання в 90-х роках XVI ст.//Наукові записки Інституту історії і археології Академії наук УРСР.-(Уфа), 1943.-Кн. 1.-Додаток.-С. 161.

10 Zrÿdla dziejowe.-Warszawa, 1894.-T. 21-S. 396-397.

11 Михайлина П.В. Участь міського населення України...-С. 22.

12 Архив ЮЗР.-Ч. 3.-Т. 1.-Док. 22.-С. 67.

13 Bielski J. Dalszy ciag kroniki polskiej.-Warszawa, 1851.-S. 225.

14 Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне Каземире и война за Украину.-2-е изд.-СПб., 1887.-Т. 1.-С. 104.

15 Михайлина П.В. Визвольна боотьба...-С. 78.

16 Архив ЮЗР.-Ч. 3.-Т. 1.-Док. 22.-С. 68.

17 Там само.

18 Киевская старина.-1896.-№55.-С. 4.

19 Там само.-С. 2; ЗНТШ.-1904.-Т. 61.-С. 56.

20 Материалы для истори воссоединения Руси. М, 1877.-Т. 1.-Док. 8.-С. 20.

21 Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.-1961.-№1.-С. 668-69.

22 Bielski J. Dalszy ciag kroniki polskiej.-Warszawa, 1851.-S. 225.

23 Михайлина П.В Визвольна боротьба...-С. 80-81.
24 Михайлина П.В. Участь міського населення України...-С. 28-34.
25 Hijdensztejn R. Dzieje Polski od smierci Zygmanta Augusta do roku 1594.-Petersburg, 1857.-T. 2.-S. 364-365.
26 Там само.-С. 365.
27 Listy Stanislawa Zÿlkiewskiego. 1584-1620.-Krakow, 1868.-Doc 52.-S. 79.
28 Михайлина П.В. Визвольна боротьба...-С. 88-89.
29 Bielski J. Dalszy ciag kroniki polskiej.-Warszawa, 1851.-S. 280.
30 Михайлина П.В. Участь міського населення України...-С. 49.
31 Архив ЮЗР.-Ч. 3.-Т. 1.-Док. 42.-С. 142-143.
32 Киевская старина.-1896.-№55.-С. 3.
33 Listy Stanislawa Zÿlkiewskiego.-Doc 46.-S. 74.
34 Мишко Д.І. Северин Наливайко.-К., 1962.-С. 61.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ В XVII СТОЛІТТІ

Релігійний тиск римо-католицької церви на батьківську віру в Україні на початку XVII ст. не досяг кінцевої мети. Православну церкву підтримували козаки і народжувана просвіта. Потяг широких мас до громадського життя зробили братства осередками національно-визвольного руху. У цей час формується яскраво окреслений національний характер української жінки, сповнений гуманістичної теплоти й сили. Прикладом тому є діяльність Галшки (Лисавети) Гулевичівни, яка брала активну участь у громадському житті країни і навіть пожертвувала своєю спадщиною, віддавши землю та маєток для влаштування православного монастиря і братської школи, з якої пізніше утворилася Києво-Могилянська академія.

За козацьких часів українська жінка здобула певну незалежність, яка склалась через вимушену відсутність чоловіків. Вона перебрала на себе функції забезпечення життєдіяльності сім'ї, що сприяло виробленню стійкості та незалежності її характеру. Жінка була рівноправною з чоловіком, мала юридичне право самостійно виступати на суді, розпоряджатись своїм майном, вибирати нареченого і розлучатися з чоловіком[1]. Призабута традиція обрання дівчиною нареченого в XVI-XVIII ст. в силу історичних умов знову зажила новим життям. Про це знаходимо відомості у Г.Л. де Боплана, який у XVII ст. мандрував Україною[2].

Мати-родоначальниця зберігала в часи лихоліття свою сім'ю, коли чоловік йшов на Січ, відповідала за дітей і за все господарство. Хоча жінки й не мали доступу на Січ, проте, коли козак повертався додому, він не мав права верховодити в сім'ї. Там порядкувала дружина, і за нею було останнє слово. Українські жінки були глибоко віруючими християнками і виховували дітей на моральних принципах православ'я, вміли захистити свою честь і гідність сім'ї[3]. Це впливало на формування характеру майбутнього козака, прикладом чого є відома подія, що сталась у кінці 1646 року в Суботові і стала поштовхом до визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Десятирічний син гетьмана за відсутності батька, поплатився життям, коли намагався протидіяти Чаплинському[4].

Найбільше вражала іноземців високоосвіченість жінок України. Арабський мандрівник Павло Алепський у середині XVII ст. писав: "По всій землі Українській ми помітили прекрасну рису, що викликала наше здивування: всі вони (жінки), за винятком небагатьох, навіть більшість їх, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи. В землі козаків дітей більше, ніж трави, але всі вони вміють читати, навіть сироти"[5].

У ці часи в Україні жінка була першим порадником і другом чоловіка, самостійність і незалежність якої поступово ставали національною рисою. Формування саме такого жіночого характеру й поваги до неї всього суспільства були значною мірою продиктовані умовами життя. Жінка стояла поруч з чоловіком в часи формування козацтва, починала зовсім нелегке життя в південних землях. Чоловік головував на полі, обороняючи посіви і родину від набігів поневолювачів, а жінка давала лад у хаті[6].

Жінки брали участь у всіх сферах життя України, виступали діячками на ниві просвітянській, громадській, навіть державній. Вірним другом і порадником гетьманові Б.Хмельницькому була його третя дружина із роду Золотаренків. Навіть зберігся її універсал - державний, адміністративний, господарчий документ, підписаний "Ганною Хмельницькою"[7].

Українській жінці-козачці належить велика частка у створенні народом своїх національних і психологічних особливостей, козацький період сприяв піднесенню її ролі. Жінка виступила не тільки в ролі господині й вихователька, а й як меценатка і політик.

Оксана Кучерова

1 Апанович О. Роль жінки у козацькому вихованні//Неопалима купина.-1993.-№1.

2 Боплан Гійом Левассер де. Опис України.-Львів, 1990.

3 Козуля О. Жінки в історії України.-К., 1993.

4 Костомаров М. Історичні твори.-К., 1990.

5 Культура і побут населення України: Навч. посібник/В.Наулко, Л.Артюх, В.Горленко та ін.-К., 1993.

6 Тимченко Г. Образ жінки - образ нації//Українська культура.-1996.-№10.

7 Рогоза Б. Жінка з Подолу, яка увійшла в історію // Київська старовина.-1994.

ПРОБЛЕМА КОЗАЧЧИНИ У ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОМУ РУСІ 60-Х – 80-Х РР. ХХ СТ.

Попри ідеологічні перепони, вивчення героїчних сторінок минулого українського народу, зокрема доби козаччини, посідало важливе місце у краєзнавчому русі 60-х – кінця 80-х років ХХ ст. Цьому, зокрема, сприяла та обставина, що, починаючи з початку 60-х років, в Україні розпочалася підготовка по створенню літопису міст і сіл, що завершилася у середині 80-х років 26-томною "Історією міст і сіл Української РСР". Світова історіографія не знала досі подібного. Підкреслимо, що на різних етапах до цієї роботи було залучено понад 100 тис. авторів[1]. У кожному із 26 томів цього видання містяться відомості із історії козаччини. Можна сказати, що у багатьох випадках вони були схематичними, обходили гострі кути, але позитивним було те, що у цьому виданні не замовчувалася дана проблематика.

Створення літопису міст і сіл України сприяло розгортанню краєзнавчого руху. Він у 60-х – 80-х роках виступає важливою і складовою ланкою суспільно-політичного життя і активно сприяє розвитку національної ідеї. Поштовхом до цього стала робота по увічненню місць козацької слави. Настирливе клопотання активістів-краєзнавців з числа української інтелігенції про увічнення пам'ятних місць козацької слави зініціювали доповідну записку секретаря ЦК КПУ А. Д. Скаби та заступника Голови Ради Міністрів Української РСР П. Т. Тронька 20.VII 1965 року про необхідність увічнення історії запорізького козацтва[2].

Подані пропозиції знайшли свою підтримку у ЦК Компартії та Раді Міністрів України, які своїми постановами у серпні – вересні 1965 року оголосили заповідною територію о. Велика Хортиця, утворивши Державний історико-архітектурний заповідник. Із цього часу активісти краєзнавці у руслі діяльності Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури (УТОПІК) взяли найактивнішу участь у створенні цього унікального комплексу.

Крім роботи по створенню комплексу на о. Хортиця, краєзнавці України в середині 60-х років активно досліджували визначені для увічнення 6 місць розташування Запорізьких Січей, 4 місця традиційних козацьких рад, 39 місць бойової слави запорізьких козаків, 28 місць, пов'язаних із життям та діяльністю визначних діячів Запорізької Січі, 7 центрів запорізьких паланок, 10 місць колишніх укріплень та сторожових постів запорізьких козаків, 6 місць колишніх запорізьких переправ та перевозів, 35 місць розташування поселень, 14 пам'ятників архітектури, 8 запорізьких кладовищ та окремі козацькі могили[3].

Велику наполегливість у проведенні цієї роботи виявили чимало краєзнавців з числа видатних представників української інтелігенції. Зокрема, заступник голови Запорізького облвиконкому, голова обласної організації УТОПІК М. П. Киценко, голова Київської міської організації УТОПІК, доктор історичних наук К. І. Стецюк, голова історичної секції при республіканському правлінні, доктор історичних наук О. С. Компан, кандидат історичних наук О. М. Апанович, скульптори І. М. Гончар, В. Дубинін, О. П. Силін, письменники О. Т. Гончар, Б. І. Олійник, С. Плачинда та багато інших.

Заслуговує на увагу й інша важлива ініціатива, започаткована краєзнавчим рухом. Йдеться про відбудову, відтворення, музеєфікацію унікального комплексу пам'яток – Чигирина, Суботова, Холодного Яру. УТОПІК розробило реальну програму цієї роботи. Першим кроком у цьому було створення громадсь-

кої комісії у складі доктора історичних наук О. С. Компан, доктора архітектури Г. Н. Логвина, кандидатів історичних наук О. М. Апанович, В. Д. Барана, кандидата архітектури С. К. Кілесо, письменника О. І. Микитенка. Комісії доручалося ретельно обстежити історико-культурні пам'ятники Чигирина, Суботова, Холодного Яру, внести до уряду республіки конкретні пропозиції з питань їх збереження і музеєфікації.

На основі всебічних натурних досліджень, УТОПІК запропонувала оголосити територію стародавніх міст Чигирина і Суботова містами-заповідниками, Холодний Яр – національним заповідником-парком. Учені також рекомендували провести широкі археологічні, архітектурні та історичні дослідження Богданової гори у м. Чигирині з метою виявлення резиденції Б. Хмельницького. Аналогічні дослідження пропонувалося провести у Суботові та Холодному Яру. Фахівці вважали за можливе створити на основі проведених досліджень панорами оборони міста українськими козаками від турецько-татарської навали, експозицію з глибоким висвітленням сторінок історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. у Чигиринському музеї, спорудити меморіальний комплекс "Коліївщина"[4]. Проте реалізувати ці пропозиції вдалося лише після здобуття Україною незалежності.

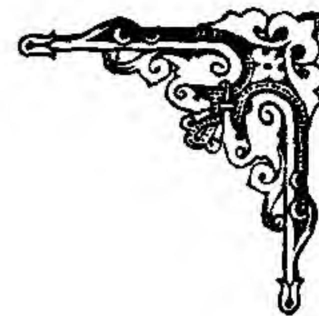
Оксана Савчук

1. П. Тронько, Ю. Данилюк, В. Савчук. Шляхами народного подвигу / З досвіду створення літопису міст і сіл Української РСР /. – Київ, 1987. – с. 13.
2. Особистий архів академіка НАН України П. Т. Тронька. Матеріали по спорудженню меморіалу на о. Хортиця. – П. 4.
3. Науковий архів УТОПІК. Матеріали реалізації постанов ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР по увічненню пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізьких козаків. – П-26. – Арк. 7-9.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 32, спр. 262. – Арк. 25-28.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄ-ЗНАВСТВА

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Нелегкий, складний і суперечливий шлях пройшло впродовж своєї історії українське краєзнавство. Однак, навіть обмежене у своїх можливостях в період панування російської монархії, "обласкане", а згодом сплюжене в 20-30-х рр. XX ст. надто заорганізоване і заідеологізоване в 50-80-х рр., воно, попри всі труднощі і негаразди, залишалося важливим засобом збереження кращих традицій нашого великого і талановитого народу.

Історії ще належить дати глибоку і об'єктивну оцінку багатогранної діяльності краєзнавців минулого, всім, хто прямо чи дотично був причетний до унікальних за своїм змістом і значенням досліджень рідного краю. Зокрема, ще не сказано останнього слова про краєзнавчі уподобання Івана Котляревського, чия безсмертна творчість так міцно грунтується на українському фольклорі, всебічному знанні історії та місцевих звичаїв. Ще і недостатньо розкрито внесок у краєзнавство національного генія - Тараса Шевченка, чиї щоденники, дорожні нотатки, малюнки, епістолярна спадщина містять у собі чимало цінних і яскравих свідчень. Майже не розкриті в сучасній науці погляди чудової української поетеси Лесі Українки, яка вбачала у вивченні місцевої історії основу освіти і виховання. Подібні приклади непоодинокі. Вони переконують в тому, наскільки глибоко у часі слід шукати витоки українського краєзнавства.

Не можна усвідомити місце і роль краєзнавства в збереженні культурних традицій без висвітлення подвижницької праці українських меценатів: Ханенків, Гансенів, Тарновських, Терещенків, Симиренків та багатьох інших, які зібрали й донесли до сучасників унікальні музейні колекції, сприяли збереженню тисяч наукових пам'яток - історії, археології, архітектури, монументального мистецтва.

Характерно, що саме подвижницька діяльність української наукової і творчої інтелігенції заклала належні підвалини подальшого розвитку краєзнавства. Не випадково, що навіть в буремні роки Української революції, в умовах громадянської війни зароджувались і функціонували численні краєзнавчі організації, що мали реальну підтримку урядів Центральної Ради, Гетьмана, Директорії. Серед важливих справ, започаткованих в період Української революції стало здійснення заходів щодо впорядкування могили Великого Кобзаря, створення Національної галереї, Всеукраїнського "Шевченківського" або "Пам'somewhatкового" музею, українських університетів Києві та Кам'янці-Подільському.

Таким чином, навіть за надзвичайно складних умов українська інтелігенція зуміла не лише зберегти, а й реально примножити краєзнавчі традиції, зробити їх вагомим чинником ствердження національної ідеї.

У першому Статуті Всеукраїнської Академії наук, затвердженому Гетьманом 1918 року говорилося, що "як найвища українська наукова установа, ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне й минуле Вкраїни, української землі та народу".

Вже на початку 20-х років у структурі Історико-філологічного відділу ВУАН плідно працювало ряд комісій краєзнавчого профілю: Постійна комісія для складання історико-географічного словника (голова - О.Грушевський); Комісія для складання археологічної карти України (голова - М.Біляшівський); Фольклорно-етнографічна комісія (голова - А.Лобода); Софійська комісія (голова - Ф.Шміт) та інші.

В першій половині 20-х років Академія практично взяла на себе координацію краєзнавчої роботи в Україні. Глибокою зацікавленістю відзначалась діяльність Київської комісії краєзнавства при ВУАН, утвореної в листопаді 1922 р. До складу названої комісії входили такі відомі українські вчені, як А.Лобода, О.Фомін, І.Шмальгаузен, М.Птуха, В.Липський, П.Тутківський, М.Василенко, М.Шарлемань та інші.

Багато конкретних практичних справ і на рахунку Харківської комісії краєзнавства для Слобожанщини під керівництвом Д.Зеленіна. Велику допомогу згаданому координаційному центру надавав патріарх харківських істориків, академік Дмитро Багалій.

Наприкінці 1923 року в Україні було створено третю академічну краєзнавчу комісію - Одеську, під головуванням С.Дложевського. Одеським дослідникам рідного краю, незважаючи на великі матеріальні труднощі, вдалося налагодити видання "Вісника Одеської комісії краєзнавства", зібрати необхідну для постійної роботи бібліотеку.

Відзначаючи позитивну роль краєзнавчих комісій при ВУАН в академічному звіті Президії ВУАН, академіки В.Липський, А.Кримський, А.Лобода наголошували: "Разом з тим необхідним є те, аби принаймні Центральні комісії краєзнавства у Києві, Харкові та Одесі користувались в урядових установах правами і авторитетами, які відповідають їх державному і науковому значенню".

Реальним кроком уперед у формуванні наукових форм краєзнавства стала діяльність

на цій ниві видатного українського історика Михайла Грушевського. Утворені ним в 1924 р. при Кафедрі історії України комісії порайонного дослідження (Лівобережна, Полуднева, Західної України та інші) ставили розробку регіонально-історичних проблем на рівень високих вимог академічної науки. Таким чином, Всеукраїнська Академія наук, виступивши ініціатором згуртування сил краєзнавців, заклала наукові підвалини усієї подальшої їхньої діяльності.

Виняткова увага до наукових форм краєзнавства цілком закономірно обумовила піднесення і його громадських засад. Організаційне і науково-методичне керівництво ними взяв на себе Український комітет краєзнавства, сформований на Першій Всеукраїнській краєзнавчій нараді наприкінці травня 1925 року. На увічнення цієї непересічної події в листопаді 1998 року в Харкові було урочисто відкрито меморіальну дошку на будинку, де працював Український комітет краєзнавства.

Результати роботи УКК, пов'язані з іменами таких видатних вчених, як Д.Багалій, М.Яворський, С.Рудницький, М.Волобуєв, М.Кулик, С.Пилипенко, були досить вагомими. Завдяки їхнім зусиллям були зроблені перші кроки в дослідженні історії населених пунктів України, вивченні окремих промислових і сільськогосподарських підприємств, розробці наукових засад пам'яткоохоронної роботи. Водночас, можна з повним правом констатувати, що завдяки згуртованому навколо інтелігенції краєзнавчому активу, вдалося попередити чимало непоправних втрат в українській культурі.

Високо оцінюючи досягнення краєзнавства 20-х - початку 30-х рр., не можна не зазначити, що їх творчий доробок до цього часу не знайшов свого належного наукового осмислення. Наприклад, до цього часу не узагальнена діяльність Постійної комісії для складення історико-географічного словника, яка практично започаткувала роботу зі створення багатотомної історії міст і сіл. Лише фрагментарно висвітлена діяльність Українського комітету краєзнавства та Українського комітету охорони пам'яток культури. До цього часу не складено мартирологу імен українських краєзнавців, які стали жертвами політичних репресій. Цілком очевидно, що ці та інші аналогічні питання ще чекають свого дослідника.

Нових, нетрадиційних підходів вимагає оцінка результатів діяльності українських краєзнавців за останні п'ять десятиріч. Було б невірним розглядати її як з нігілістичного боку, так і з позицій надмірної абсолютизації. Наприклад, значення роботи над багатотомною "Історією міст і сіл України" не обмежується підготовкою видання, що не має до цього часу свого аналогу у світовій практиці. Не менш важливим стало те, що в процесі написання літопису населених пунктів до власної історії прилучилися десятки тисяч краєзнавців, які на основі маловідомих архівних матеріалів, раритетної літератури вивчали історію рідного краю, відкривали для себе нові імена, події, факти.

Цілком зрозуміло, що багатотомна "Історія міст і сіл України" не позбавлена своїх недоліків, притаманних для усієї літератури минулого. Однак, унікальність видання змусила науковців, краєзнавчий актив, владні структури поставити на порядок денний питання про перевидання літопису на новій документальній базі з урахуванням високих вимог нашого часу. Цю пропозицію було одностайно схвалено на II з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців, що відбувся у грудні 1996 року.

Не варто, мабуть, відкидати непересічне значення музейництва на громадських засадах, яке певним чином було скомпрометоване зайвою опікою з боку політичного і державного керівництва, місцевих владних структур. Водночас не можна заперечити те, що завдяки самовідданому пошуку місцевих краєзнавців вдалося зберегти сотні тисяч оригінальних документів, пам'яток історії та культури. Високо оцінюючи зазначені ініціативи, все ж зазначимо, що громадське музейництво потребує більшої уваги з боку Національної академії наук, Міністерства культури та мистецтв України, Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів, творчих спілок. Досвід численних зарубіжних країн переконує, що громадські музеї можуть стати не лише осередками культурно-освітньої роботи, а й місцем спілкування людей усіх поколінь.

На сучасному етапі розвитку краєзнавства своєї практичної реалізації вимагають ряд національно-культурних ініціатив, започаткованих громадськістю в кінці 50-60-х рр. Так, дещо обмежено на сьогоднішній день виглядає діяльність щодо створення заповідника козацької слави на острові Хортиці. Внаслідок відсутності коштів і повсякденної практичної роботи, вона продовжує носити декларативний характер. Водночас, чомусь залишається непоміченою Державна програма увічнення сторінок історії українського козацтва, розроблена в другій половині 60-х років за участю провідних українських учених - істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців.

На жаль, поступово втрачає свою динаміку і робота зі створення мережі етнографічних музеїв, які по праву вважаються скарбницею народної культури. Відкриті в минулому Музей народної архітектури та побуту України, етнографічні комплекси просто неба у Переяславі-Хмельницькому, Чернівцях, Ужгороді, інших регіонах потребують більшої державної підтримки, активізації відповідної пошукової і науково-дослідної роботи. Водночас викликає стурбованість відстутність етнографічних музеїв в ряді самобутніх своєю культурою регіонах. Наприклад, такий музей вже давно можна було б створити на Слобожанщині поблизу

На світлині:

Під час урочистого відкриття меморіальної дошки на будинку, де працював Український комітет краєзнавства. Харків, листопад 1998 р.

Харкова, однак справа вже тривалий час не зрушується з мертвої точки.

Розглядаючи краєзнавство як важливий засіб збереження багатовікових культурних традицій українського народу, доцільно звернути увагу на сучасний стан пам'яткоохоронної роботи. Незважаючи на певні зусилля, в Україні досі не вироблена загальна концепція пам'яткоохоронної діяльності, відсутня необхідна для цього законодавча і нормативна база. Невиправдано повільно просувається вперед і підготовка "Зводу пам'яток історії та культури" (цього року побачив світ лише перший том, присвячений Києву). Складається враження, що ряд органів місцевого самоврядування вже втратили до цього видання свій інтерес. Разом з тим, нігілістичне ставлення до пам'яток відгукнеться в майбутньому не лише численними втратами культурної спадщини, а й негативними відворотними процесами в суспільній свідомості.

Яскравим прикладом цього може служити наше ставлення до генеалогії, яку ми тривалий час розглядали лише як допоміжну історичну дисципліну. Останнє призвело до того, що сучасне покоління, як правило, не знає своїх предків далі третього-четвертого коліна, не має змоги пишатися їхнім славним минулим.

Знаменний час Українського державотворення тісно пов'язаний з пробудженням у мільйонів наших співвітчизників спільного інтересу до минулого рідної батьківщини. В системі історичного пізнання особливе місце посідають дослідження минувшини і сьогоденних перетворень кожного великого і маленького міста, селища, села, хутору, кожного регіону. Саме вони є своєрідною точкою опори у просторі сучасного історичного буття. Завдяки зусиллям дослідників, об'єднаних з березня 1990 року у Всеукраїнську спілку краєзнавців, проведено значну роботу з вивчення правдивої історії усіх населених пунктів, виявлення і збереження пам'яток історії та культури, вшанування пам'яті полеглих у національно-визвольних змаганнях і в роки Великої Вітчизняної війни, повернення незаслужено призабутих імен державних діячів, майстрів культури, вчених, відновлення історичної справедливості щодо сотень тисяч громадян, які стали безневинними жертвами політичних репресій. Важко переоцінити плідну роботу краєзнавців у підготовці низки фундаментальних праць, документальних збірників, путівників, підручників і посібників, відродженні випуску журналу "Краєзнавство" та регіональних альманахів, у створенні музейних експозицій та розробці туристсько-екскурсійних маршрутів, здійснену за велінням серця, як правило на громадських засадах.

Про високий науково-пізнавальний рівень досліджень українських літописців рідного краю свідчить проведення (кожні два роки) Всеукраїнських краєзнавчих конференцій, першу з яких за часів Нежалежності України було організовано 1991 року у заповідному місті Кам'янці-Подільському. Згодом такі конференції відбулися у Луцьку (1993), Черкасах (1995), Харкові (1997), а нинішньої осені ми плануємо зібрати ентузіастів краєзнавства на Дніпропетровщині - землі козацької слави. Вагомий внесок зроблено краєзнавчим активом у розробку переліку пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення. Поряд з всесвітньовідомими архітектурними пам'ятками - Успенським собором Києво-Печерської лаври та Михайлівським Золотоверхим собором у Києві це, зокрема, і Троїцька церква 1616-1859 pp. (зруйнована у 30-х роках та комплекс забудови Ринкового майдану Кам'янця-Подільського XIII-XVIII ст. (зруйнований у 50-х pp.)).

Глибоко переконаний, що у новому тисячолітті український краєзнавий рух має велику перспективу і буде широко підтримуватися Українською державою.

Петро Тронько,
академік НАН України,
голова правління
Всеукраїнської спілки краєзнавців

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА (1873-1876 pp.)

Помітне пожвавлення українського національного руху, пов'язане з діяльністю кирило-мефодіївців і громадівців 60-х pp., покликало до життя потребу наукового осмислення історичної спадщини, економічних і культурних особливостей побуту та звичаїв її населення. Ця потреба відчувалася особливо гостро у зв'язку із входженням до складу Росії після поділів Польщі правобережних українських земель, упродовж понад століття відірваних від основ-

ного масиву української етнографічної території. Не випадково саме на 70-ті роки припадає перша спроба української інтелігенції згуртуватися навколо власного наукового осередку, головним завданням якого було, за свідченням відомого українського народознавця Ф.Вовка, "відкрито займатись науковою діяльністю про Україну і для України"[1]. Н.Полонська-Василенко вважала відкриття Південно-західного відділу Російського географічного товариства "першим кроком до створення Академії Наук"[2].

Офіційне відкриття відділу відбулося 10 лютого 1873 р. Цій події передувала велика робота чималого колективу вчених-ентузіастів, які групувалися навколо заснованого 1834 року Київського університету. Починаючи з 30-х років вони неодноразово ставили питання про створення у Києві історичного товариства, але після тривалих зволікань власті дали дозвіл лише на утворення Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. Ця комісія, а також створена 1851 року Комісія для описання губерній Київського учбового округу ввели в обіг великий матеріал з історії заселення краю, станової організації і побуту, походження шляхетських родин, історії церкви. Але для осмислення цього матеріалу і продовження великої роботи з дослідження краю потрібен був регіональний центр, справа створення якого в Україні наражалася на безліч перешкод.

Відмовляючи українському народу у праві на існування, царський уряд з великою підозрою ставився до будь-яких спеціальних досліджень з історії України як таких, що живлять "крамолу сепаратизму". Проте суто практичні потреби управління краєм вимагали дослідження новоприєднаних областей і змушували уряд все ж фінансувати експедиції для їхнього статистично-економічного і етнографічного вивчення. Організатором таких експедицій виступило утворене 1845 року Російське географічне товариство (РГТ). З його ініціативи у 1868-1870 рр. було здійснено велику роботу щодо етнографічно-статистичного обстеження Південно-Західного краю. Специфіка цієї експедиції полягала в тому, що матеріал, який склав 7 великих томів (понад 300 друкованих аркушів), був зібраний і оброблений опальним поетом і етнографом, недавнім засланцем Павлом Чубинським, якому вдалося згуртувати навколо себе чималий колектив ентузіастів української справи[3]. Цей колектив став ядром Південно-Західного відділу РГТ.

Питання про створення у Києві відділу РГТ порушувалося ще 1853 року, передбачалося перетворення у відділ РГТ "Комісії для опису губерній Київського учбового округу"[4]. Із докладним обгрунтуванням ідеї створення відділу РГТ у Києві виступив відомий історик і етнограф І.Новицький. Це ж питання порушував 1867 року М.Драгоманов на сторінках "СПб Ведомостей"[5].

1872 року за справу відкриття відділу Географічного товариства у Києві всерйоз взявся П.Чубинський разом з В.Антоновичем. На відміну від більшості своїх попередників у цій справі вони бачили його не просто територіальним відділом РГТ, а українським народознавчим центром. Саме такий був у цей час настрій київської "Громади", яка на початку 70-х років, за словами І.Житецького, розпочинала "нову добу громадянського життя в Києві"[6]. В кінці 60-х років київські громадівці значно активізували народознавчі дослідження. З ініціативи М.Драгоманова вони почали реалізовувати програму видання збірників українського народного письменства. Протягом 1869-1870 рр. вийшли два томи українських казок, підготовлених І.Рудченком, тоді ж Антонович і Драгоманов почали готувати звід українських політичних пісень з історчним коментарем. Проте робота ця стримувалася відсутністю оформленого наукового осередку, який зробив би можливим дискусії і обговорення, забезпечив зв'язок українських вчених з науковим світом.

Порушивши перед Географічним товариством і місцевою адміністрацією питання про відділ РГТ у Києві, Чубинський вніс водночас пропозицію про заміну губернських статистичних комітетів окружними, що давало, на його думку, змогу розгорнути систематичні, комплексні дослідження. Повідомляючи в листі до М.Максимовича про цей свій намір і про його підтримку у відділі етнографії Географічного товариства в Петербурзі, він посилався на те, що функціонують Північно-Західний, Оренбурзький, Кавказький, Сибірський відділи товариства, а на півдні Росії, де є три університети, такого відділу немає. "Якщо я наважусь взяти на себе ініціативу у цій справі, зазначав він, - то тільки тому, що вірю в свою енергію"[7].

Ставлення членів ради імператорського Російського географічного товариства до відкриття відділу у Києві було неоднозначним. Дехто з членів ради відверто побоювався, що його дослідження можуть вестися "лише на грунті етнографічних особливостей або навіть відокремленості місцевого населення, що може вести до багатьох незручностей"[8]. У чималій мірі сприяв починанню киян фактичний керівник РГТ П.Семенов, який особливо наголошував на важливості зосередити його зусилля на проблемах статистики, етнографії, історичної географії. Щодо останньої, він в листі до Галагана зауважував, що "у цьому відношенні південно-західні губернії являють собою багатий грунт для дослідження, і Відділ може чимало сприяти успіху історичної географії..."[9].

Остаточно доля відділу вирішилася, коли почали виходити перші томи "Трудов" експедиції П.Чубинського. На думку М.Драгоманова, відкриття відділу стало "логічним послідком" експедиції, за матеріалами якої "можна

буде зробити собі образ українського народу". Археографічна комісія, вважав він, закладала своїми історичними працями основу "для народного напрямку українського", відділ РГТ підкріплюватиме його своїми етнографічно-статистичними працями[10].

Пізніше з'ясувалося, що коло інтересів відділу виявилося значно ширшим, ніж передбачав М.Драгоманов. Хоч офіційно історичні дослідження не входили до його програми (їх, як і раніше, відносили до компетенції Археографічної комісії), завдяки участі у роботі відділу Російського географічного товариства багатьох істориків він створював наукову базу для вивчення усього спектру матеріальної і духовної культури українського народу, у тому числі й в історичній ретроспективі.

Один з найбільш серйозних і вдумливих дослідників історії Південно-Західного відділу РГТ Ф.Савченко назвав період 70-х років часом "українського науково-культурного самовизначення"[11]. Він слушно зауважив, що на відміну від інших регіональних відділів товариства, зокрема Кавказького, він мав національне обличчя, "український характер". Офіційно відділ створювався не лише для трьох губерній Правобережжя, а для п'яти українських губерній, включаючи також Чернігівщину і Полтавщину.

У своїй промові на першому засіданні Південно-Західного відділу РГТ 13 лютого 1873 року П.Чубинський поставив його утворення в контекст оживлення економічної і інтелектуальної діяльності в суспільстві, виникнення нових наукових осередків, відкриття шкіл для народу. Зазначивши, що перед відділом стоїть завдання етнографічно-статистичного вивчення краю, він наголосив, що провадитися воно має на об'єтивному грунті. "Треба відмовитися від природного в житті цього краю роздратування, цілком законного там, де історія породила ненормальність життя". Насамперед перед відділом постане завдання вивчення трьох етнографічних типів - українського, польського і єврейського, і тих економічних умов, в яких їм доводиться жити"[12].

Головою Південно-Західного відділу РГТ було обрано Г.Галагана, секретарем П.Чубинського. Профіль його діяльності було визначено відповідно до порад, які давала своєму відділу Рада РГТ в особі фактичного керівника товариства П.Семенова. Останній, зокрема, наголошував на необхідності особливої уваги до умов і форм матеріального побуту народу (житло, одяг, харчування), які "обумовлюють значною мірою етнографічні особливості того чи іншого племені"[13]. Відповідно до цього профілю відділом було розроблено кілька програм опитувань - етнографічну (автори - П.Чубинський, О.Русов, Ф.Вовк, П.Житецький), програму для вивчення кустарної промисловості (Ф.Вовк), звичаєвого права (О.Кістяківський) та ін.

Невдовзі навколо відділу згуртувався весь цвіт тогочасної української інтелігенції. У списку, опублікованому Ф.Савченком у його книзі "Заборона українства 1876 р.", названо понад 200 прізвищ членів відділу, у тому числі 194 дійсних членів і 14 - "членів-соревнователів". Дійсними членами відділу були В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький, М.Зібер, О.Кістяківський, О.Лазаревський, М.Лисенко, С.Подолинський, І.Рудченко, О.Русов, М.Старицький і багато інших відомих істориків, економістів, етнографів, літераторів, правознавців, митців. Своїми коштами відділу допомагали київські меценати - М.Бродський, Д.Бутурлін, В.Симиренко, брати Терещенки.

За короткий час відділу вдалося налагодити широку систему зв'язків з науковими організаціями в Росії і за її межами. За дорученням відділу О.Русов зробив поїздку по Східній Європі, ознайомившись із діяльністю слов'янських наукових товариств. Доповідаючи про результати цієї поїздки, він зазначив, що діяльності київського відділу скрізь виявився великий інтерес"[14]. Відділ встановив зв'язки з чеською, сербською, словацькою, словенською, лужицькою, галицькою "матицями", південнослов'янською академією у Загребі, інститутом Оссолінських у Львові тощо. Постійні зносини велися із центральними і місцевими відділами РГТ, Вільним економічним товариством, статистичними комітетами, університетами, археографічними комісіями. Пізніше домовленість про обмін інформацією була досягнута з Паризьким антропологічним, готським, мадридським і каїрським географічними товариствами. Останній подарував відділу цінний раритет - копію реліквії свого національного музею.

В основному за рахунок пожертв і подарунків від різних організацій і окремих осіб відділ утворив унікальну наукову бібліотеку, а також музей з географії та етнографії, що мав понад 3000 експонатів. У "Киевском телеграфе" 31 березня 1876 р. повідомлялося про план об'єднання музеїв, бібліотек і канцелярій усіх 9 наукових товариств, що існували на той час у Києві. Пропонувалося придбати будинок для бібліотек наукових товариств, передавши туди існуючу Публічну бібліотеку. Так закладався фундамент майбутніх Академії наук і Національної бібліотеки України.

Авторитет відділу зростав у міру того, як виходили томи великої праці Чубинського, що мала назву "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край". Унікальне зібрання безлічі найрізноманітніших етнографічних, статистичних, історико-культурних матеріалів, які характеризували різні сторони буття і світосприймання українців, поляків, євреїв, що жили в Правобережній Україні, було надзвичайно високо оцінене науковою громадськістю в Росії і у світі. Географічне

товариство відзначило 1873 року Золотою медаллю "ті невсипущі труди, яким російська наука зобов'язана зібранням величезного матеріалу для вивчення побуту, народних звичаїв і народного життя Південно-Західного краю"[15]. Золоту медаль було присуджено Чубинському і на міжнародному конгресі в Парижі 1875 року. Через чотири роки за поданням академіка А.Веселовського він дістав Уваровську премію Російської Академії наук.

Відділ виступив з ініціативою проведення у Києві одноденного перепису населення. До розпорядчого комітету, що керував переписом, входили М.Зібер, В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, О.Русов. Головою його був призначений Голова відділу РГТ Г.Галаган. Програма перепису була складена таким чином, що він давав уявлення не лише про кількість і склад населення, але й про заняття, засоби існування, стан освіти, охорони здоров'я тощо. Видані невдовзі відділом його матеріали становили велику книгу обсягом понад 50 др.аркушів - "Киев и его предместья". За свідченням І.Житецького, "такого другого громадськими силами, до того й науковими методами, зробленого перепису Київ вже потім ніколи не зазнав"[16].

Відділ взяв активну участь у проведенні у Києві з 14 серпня до 3 вересня 1874 р. III Всеросійського археологічного з'їзду. Закриваючи з'їзд, його почесний голова граф Уваров зауважив, що своїм успіхом з'їзд завдячує насамперед київським ученим[17]. Дійсно, тон на конгресі задавали такі члени відділу РГТ, як В.Антонович, Ф.Вовк, Н.Дашкевич, П.Житецький. До конгресу були видані "Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей", а також перший том "Исторических песен малорусского народа" В.Антоновича і М.Драгоманова.

Основною формою роботи відділу були реферати, які читалися на його засіданнях і після відповідного доопрацювання вміщувалися у "Записках" відділу. На 28 засіданнях, що відбулися за три роки існування відділу, було прочитано 33 доповіді з найрізноманітніших питань економіки, історії, статистики, етнографії. Одне з засідань відділу присвячувалося пам'яті відомого українського вченого М.Максимовича, який помер 10 листопада 1873 р. Заслухавши промови В.Антоновича, М.Драгоманова, П.Житецького, М.Левченка, відділ ухвалив видати твори покійного і заснувати премію його імені за українознавчі наукові праці[18].

Великого значення надавали члени відділу роботі по виданню серії популярних брошур для народу українською мовою. Для цієї серії Драгоманов підготував брошуру "Про українських козаків, татар та турків", яка вийшла 1876 р. Справжньою сенсацією стали зроблені зусиллями членів відділу записи українських народних дум, виконуваних кобзарем О.Вересаєм. Аналіз їх музичних особливостей для "Записок" відділу був зроблений М.Лисенком.

Видання відділу мали широкий міжнародний резонанс. Рецензуючи брошуру "Остап Вересай" та книжку "Чумацкие народные песни", англійський учений У.Ральстон писав на сторінках журналу "Athenaeum" (29 серпня 1874 р.): "Малоруські вчені виявляють останнім часом надзвичайну діяльність... Книги про які ми говоримо, прекрасно характеризують вчених, що завдяки своїй високій працездатності випустили їх у світ. Ніде на світі не видають тепер подібних книг краще, ніж у Росії. У цьому відношенні Росія дуже щаслива, тому що рідко в якомусь іншому місці можна знайти етнологові і міфологові таке широке поле для досліджень".

Не всі рецензії на наукову продукцію відділу були однозначно схвальними. В Росії його видання зустрічалися з упередженням, що засвідчила анонімна стаття-рецензія в журналі "Отечественные записки" (1874, №10). Значна частина статті, що мала назву"Економічні відносини Півночі і Півдня", присвячувалася аналізу матеріалів, вміщених у першому томі "Записок" відділу. У фельєтонній манері автор глузував з приводу "економічної заспаності прекрасної України", а невисокий рівень її економічного розвитку пояснював тим, що малорос Грицько Позіхайленко "замріявся про Сагайдачного". Анонім вважав необ'єктивними висновки Ф.Вовка щодо високого рівня розвитку ремісництва і кустарної промисловості в Україні, звинувачував його в антиросійських випадках.

Несправедливі нападки на роботу відділу не лишалися без відповіді. Трибуною для полеміки стала газета "Киевский телеграф", яку з початку 1875 р. громадівцям вдалося взяти у свої руки, хоча й ненадовго. Бойовий, полемічний настрій газети був яскраво продемонстрований статтею-відповіддю на рецензію в "Отечественных записках". Зазначивши, що "рідко яка стаття останнім часом змусила стільки говорити про себе у нас", як ця, автор статті-відповіді у коректній формі звертає увагу на ненауковий упереджений характер звинувачень, його полемічну підоснову: "Лиш тільки малорос заговорить про своє, багато хто зразу ж бачить у його словах племінний партикуляризм". Не пройшло повз увагу автора статті-відгуку й те, що російський автор "зовсім довільно відокремив від Малоросії Херсонщину й Новоросію, внаслідок чого висновки про торгову діяльність малорусів зовсім повисли у повітрі"[19].

Незважаючи на очевидні досягнення в діяльності відділу, П.Чубинський лишався не повністю задоволеним напрямом і формами його роботи. Замість підготовки окремих рефератів, тематика яких здебільшого визначалася особистими уподобнями членів відділу,

він вважав необхідним створити мережу спеціальних кореспондентських пунктів в регіонах, які б регулярно збирали статистичні дані за єдиним методом і повною програмою.

Цікаві перспективи розгортання роботи відділу відкрилися із зміною його керівництва в кінці березня 1875 р. Головою товариства був обраний В.Антонович, його заступником - П.Чубинський. Те, що В.Антович очолював Археографічну комісію, завідував кабінетом давнини при університеті, відкривало можливості тісного співробітництва комісії і відділу.

Таким чином, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства зробив серйозну заявку на роль не лише регіонального, але й загальноукраїнського наукового центру. Проте його дні, як і газети "Киевский телеграф", були вже злічені. Стосовно газети Драгоманов писав, що "і своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією "Киевлянину" вона викликала проти себе багато ворогів, котрі вхопилися за слова "український сепаратизм" як за найліпшу палку"[20]. Другим кінцем цієї палиці вони вдарили по відділу. На сторінках "Киевлянина" відділ звинувачувався у подібності "до якогось католицького ордену", у тому, що археологічний з'їзд у Києві був скликаний з метою пропаганди українського сепаратизму, що під час перепису 1874 р. його організатори нав'язували жителям "малоросійську мову".

За словами М.Лисенка, навряд чи у старі часи офіцери на фронтових навчаннях так лаяли винних у чомусь солдатів, "як розносить "Русский вестник" (одна з газет, що приєдналася до хору доносителів) пп.Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Чубинського та ін., звинувачуючи їх у зраді російському народові і нашій вітчизні"[21]. А Південно-Західний відділ товариства "удостоївся" ярлика "українофільського кагалу, який під прапором науки провозить політичний сепаратизм"[22].

Щоб остаточно знищити "зло", вороги українства скористалися з проїзду царя через Київ у вересні 1875 р. Єдиний незалежний на той час український орган "Правда" (Львів) досить точно визначив причини, що викликали Емський указ. "Цар Олександр II завітав у Київ саме під той час, коли по всій Росії гомоніли про соціалізм, про революцію, бунти і тайні заговори... Не було луччого способу, як окричати українське діло революційним комунізмом і соціалізмом, а щирих прихильників для добра народу зденунціювати революціонерами. Діло повелося! Київські донощики наново зафарбували свою шкіру російським патріотизмом, а українська справа стала в очах правительства нарівні з революцією"[23]. Звинувачення київських громадівців у тому, що вони, мовляв, "в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій писання Маркса", і спричинилося до закриття відділу й газети "Киевский телеграф".

Намагаючись запобігти краху відділу, П.Чубинський виїхав до Петербурга з великою доповідною запискою і просив заступника голови і фактичного керівника РГТ П.Семенова передати її міністру внутрішніх справ О.Тимашеву[24]. Неясно, чи був ознайомлений Тимашев із цією запискою. Але добре відомий його лист на ім'я президента РГТ великого князя Костянтина Миколайовича від 7 липня 1875 р. У ньому говорилося, що "внаслідок виявленої в останні роки на півдні Росії діяльності пропагандистів особливого гатунку, заражених т.зв. "українофільством", була скликана за повелінням царя особлива нарада, що мала розробити запобіжні заходи, щоб "зупинити у корені і покласти край дальшому розвитку шкідливої українофільської пропаганди". На журналі цієї наради Олександр II наклав резолюцію: "Виконати, але з тим, щоб відділ Географічного товариства у Києві у нинішньому складі був закритий і щоб відкриття його знов не могло відбутися інакше, як з мого дозволу на подання міністра внутрішніх справ"[25].

Імператорське Географічне товариство не наважилося протестувати проти закриття свого відділу. Щоправда, Семенов, восени 1876 р., відвідавши Київ, багато разів зустрічався з Чубинським, запевняв його, що Географічне товариство і його президент обурені закриттям і мають намір подати про це доповідну записку міністру внутрішніх справ. Втім, якщо вірити чуткам, що ходили у Києві, у приватному листі на ім'я Дондукова-Корсакова він писав про "відносну некорисність" відділу, про те, що серед його членів можуть приховуватися люди, яких не розкусити, "як не розкусив геніальний Петро Мазепу"[26].

На офіційному рівні питання про відновлення відділу постало лише через 22 роки. У середині 1898 р. у Києві відбувся з'їзд природознавців і лікарів, який порушив питання про утворення Південного відділу РГТ, тепер уже для всієї України. У листі до П.Семенова, з яким звернувся дійсний член РГТ Л.Личков, говорилося, що учасники з'їзду дійшли висновку "що часи українофільських рухів, часи Драгоманова і Чубинського давно минули", і що їх підтримав генерал-губернатор М.Драгомиров[27]. Але в Петербурзі, очевидно, міркували інакше. Ініціатива науковців і на цей раз не знайшла підтримки.

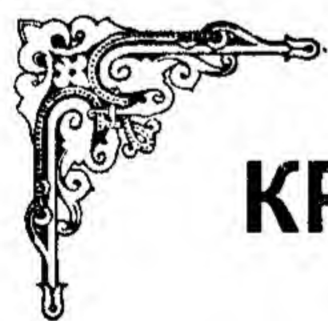
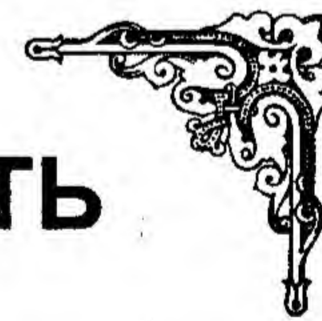
Таким чином, перші спроби інституалізації української науки у II половині XIX ст. закінчилися невдачею. У той час, коли ряд слов'янських народів зумів створити свої академії наук, Україна надовго була позбавлена можливості консолідувати зусилля своїх наукових кадрів. Будь-які спроби ввести краєзнавчу рботу в системне русло розглядалися як результат

"австрійсько-польської інтриги" і "приховане посягання на державну єдність Росії".

Незважаючи на дуже короткий час свого існування, Південно-Західний відділ РГТ все ж залишив помітний слід у народознавстві і краєзнавстві. Саме завдяки зусиллям ентузіастів, які навколо нього згуртувалися, вдалося *досягти істотного прориву у галузі дослідження соціального життя пореформенної України*, етнічної статистики, звичаєвого права, активізувалися археологічні і картографічні студії. Особливо велике значення мали розроблені відділом матодики ведення краєзнавчої роботи, зокрема новаторські на той час методи фронтальних обстежень, опитувань, анкетування. Відділ став консолідуючим центром української науки, зробивши помітний внесок у *справу національного відродження.*

Ярослава Верменич

1 Волков Ф. Из воспоминаний о П.П.Чубинском // Украинская жизнь.-1914.-№1.-С. 47.
2 Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. Нарис історії.-К., 1993.-С. 9.
3 Див.: Куницький О. Чубинська К. Перша етнографічна експедиція на Правобережну Україну//Народна творчість та етнографія.-1971.-№6.-С. 66-70.
4 ЦДІА України.-Ф. 884, оп. 1, спр. 26.-Арк. 29 30.
5 Заславский Д. М.П.Драгоманов.-К.-, 1924.-С. 37.
6 Житецький І. Київська громада за 60-х років// Україна.-1928.-Кн. 1.-С. 125.
7 Цит.за: Чередниченко Д. Велетень української культури//Соціалістична культура.-1989.-№2.-С. 30.
8 Семенов П.П. История деятельности Императорского Российского географического общества.-Т. II.-СПб, 1896.-С. 484-488.
9 Інститут рукопису НБ України ім.В.Вернадського, ІІІ, №365.
10 Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці.-Т. І.-К., 1970.-С. 171.
11 Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр.//Україна.-1929.-Січень-лютий.-С. 15-22.
12 Записки Юго-Западного отдела ИРГО за 1873 г.-Т. 1.-К., 1874.-С. 5-6.
13 Інститут рукопису ЦНБ НАН України ім.В.Вернадського, ІІІ, №365.
14 Див.: Пыпин А.Н. История русской этнографии.-Т. III.-Этнография малорусская.-СПб., 1891.-С. 359.
15 Куницкий А.С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский//Советская этнография.-1956.-№1.-С. 80.
16 Житецький І. Вказ.праця.-С. 34.
17 Див.: Пыпин А.Н. Вказ. праця.-Т. III.-С. 362.
18 Студинський К. Осип Терлецький про археологічний з'їзд в Києві//Україна.-1927.-№5.-С. 38.
19 Киевский телеграф.-1875.-3 січня.
20 Драгоманов М. Австро-руські спомини// Літературно-публіцистичні праці.-Т. II.-С. 246.
21 Голос.-1875.-31 марта.
22 Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці.-Т. І.-С. 60.
23 Правда (Львів).-1876.-31/19 липня.
24 Щоденник Олександра Кістякіського//Київська старовина.-1992.-№6.-С. 31.
25 Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за сто лет.-М.-Л., 1946.-С. 160.
26 Архів Михайла Драгоманова.-Т. І.-Варшава.-1937.-С. 404.
27 Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.-С. 121-122.

КРАЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ XIX-XX СТОЛІТЬ

Краєзнавчий рух на Поділлі починає зароджуватися у середині XIX століття. Найбільш характерною тогочасною його ознакою був етнографо-фольклорний напрямок. Примітно, що саме в етнографічній експедиції знайомився із Поділлям великий Кобзар - Тарас Шевченко.

Тут, у Немирові, працював фольклорист Опанас Маркович, який залишив у спадок безцінний скарб - десятки тисяч записів народних пісень, легенд, прислів'їв, приказок, балад.

Чимало подільських народних пісень подав у своїх відомих випусках видатний композитор Микола Лисенко. Серед його найбільш активних кореспондентів-подолян був Сергій Венгржиновський. Після закінчення Кам'янець-Подільської духовної семінарії він вступив до Одеського університету. Через життєві обставини його не закінчив. Працював у Бессарабії, найдовший проміжок свого життя провів у Гайсині. Звідси він адресував Миколі Лисенку багато пісень, записаних як у Бессарабії, так і на Поділлі[1]. Щедру фольклорну спадщину залишив також інший вихованець Кам'янець-Подільської духовної семінарії - Каленик Шейковський. Навчаючись на першому курсі історико-філологічного факультету університету св.Володимира у Києві, Каленик Васильович підготував етнографічні та

фольклорні розвідки під назвою "Быт подолян". Під аналогічною назвою ці розвідки у двох томах були опубліковані у 1859-1860 роках. У них автор, на широкому фактичному матеріалі ознайомив читацький загал із життям подолян, навів тексти пісень, казок, приказок, повір'їв, загадок. У числі № 9 за 1860 рік журналу "Современник" зазначалося, що книга К.Шейковського має "слушні міркування філологічні, археологічні тощо", нею "покладено початок добрий".

У середині XIX століття на Поділлі починають формуватися краєзнавчі організації. Одним з перших осередків краєзнавства стало Товариство подільських лікарів, утворене 14 жовтня 1859 року у Кам'янці-Подільському. Очолив його відомий лікар-науковець Олександр Кремець. Діяльність цього товариства вже висвітлювалася сучасними дослідниками. У контексті цієї розвідки варто наголосити, що Товариство для того часу було чисельним. Серед 136 його членів переважно були лікарі, аптекарі, природодослідники, ветеринари, дантисти з Подільської, Волинської, Київської губерній, а також з Бессарабії, Прусії, міст Костроми, Вільно, Вологди, Архангельська, Варшави, Кракова, Парижа. У бібліотеці Товариства налічувалося 3520 книг, створеному ним музеї - 5040 експонатів[2].

Товариство мало розгалужену організаційну структуру і поділялося на 11 груп, у їх числі групи археологічну та нумізматичну. Засідання відбувалися 20-25 разів на рік. Крім спільних засідань Товариства, проводилися засідання комісій, що розглядали переважно питання стану медицини на Поділлі. Товариство розробило і затвердило програму медико-топографічних спостережень у краї. На виконання цієї програми у Варшаві було видано п'ять випусків "Матеріалів до топографії лікарської статистики Поділля". У них публікувалися статті, розвідки, повідомлення, документи з історії медицини регіону та про побутові умови Поділля тощо[3].

Керуючись доносами і висловлюючи звинувачення у розповсюд-женні національних ідей на початку 1865 року подільський губернатор вживає репресивних мір до окремих учасників Товариства, а саме Товариство своїм рішенням врешті-решт закриває. Відновити його вдалося лише 1878 року завдяки зусиллям К.Пшиборовського, О.Наркевича, доктора Ротте, Й.Ролле, А.Старцева[4].

У цей період визначається і інший осередок краєзнавчої роботи на Поділлі - Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, який було засновано 1865 року. Одним з його організаторів був відомий композитор М.Римський-Корсаков, який до 1900 року мешкав у с.Голоскові, поблизу Кам'янця-Подільського. М.Римський-Корсаков зініціював написання у повітах нарисів про міста і села губернії, збирав документальні свідчення про життя регіону. Значну роботу у цьому напрямі вів колишній вчитель Кам'янець-Подільської духовної семінарії Павло Глищинський. Починаючи з 1850 року він працював над складанням Історичного опису Подільської єпархії.

Щодо праць, які досліджували б історичне минуле Поділля, то варто зазначити, що їх готували в основному вчені, які проживали поза межами губернії. Зокрема, археологічні дослідження тут проводив відомий історик В.Антонович. Історію краю частково розкривала праця М.Петрова-Батюшкова: "Подолия - историческое описание" (1891). Із фундаментальних праць можна виокремити: "Очерки известий о подольской земле до 1434 г." Молчановського, "Барское староство" М.Грушевського з двома томами актів "Архива Юго-Западной России", "Историко-географический и этнографический очерк Подолии" Сімашкевича. Значним внеском до археологічної науки того часу була: "Археологічна карта Подільської губернії", складена Ю.Сіцінським та робота В.Гульдмана: "Памятники старовины в Подолии".

Таким чином, на зламі XIX-XX століть краєзнавчі осередки, а саме Історико-статистичний Комітет (згодом церковне історико-археологічне товариство), заснований ним музей, Товариство подільських лікарів, хоча і проводили дослідження краю, однак вони мали специфічний характер, вирішували вузькі проблеми і питання у рамках своїх інтересів. Краєзнавство у цілому на Поділлі залишалося сферою інтересів окремих ентузіастів. Та й по іншому бути не могло, тому що більшість населення Поділля було неписьменним, далеким від вирішення краєзнавчих проблем. На кінець XIX ст., наприклад, на Поділлі нараховувалося 687873 особи у віці від 10 до 19 років. Питома вага освіченості серед них становила 36,9%. Та й серед інтелігенції прошарок вихідців із Поділля був також малий. Це послужило основною причиною того, що досліджували комплексно Поділля переважно історики Києва, Вільно, Кременця, Херсона[5].

Початок XX ст. знаменувався розширенням тематики краєзнавчих пошуків. Краєзнавство стає більш векторним. Його тематична спрямованість, проблематика, викристалізованість щодо завдань і методів пов'язується з іменами Ю.Сіцінського, Г.Брілінга, П.Бучинського, Н.Григор'їва, письменників Л.Глібова, С.Руданського, Л.Українки. Кожен із цих ентузіастів привносить у краєзнавство свої уподобання, однак вони мали одну спільну рису - любов до Поділля, його історії, бережливе ставлення до традицій та культурної спадщини краю.

Діючими і доволі ефективними краєзнавчими осередками на цей час стають церковне історико-археологічне товариство, яке на 1916 рік видало 12 томів "Трудов", які містили великий фактичний та документальний матеріал[6]. На хвилі формування національно-патріотичних почуттів виникає принципово нова організація, що з перших днів свого існування розпочала порушувати питання комплексного вивчення, збереження, розповсюдження та поширення української культури - "Просвіта". На Поділлі вона фактично виникає 1900 року і відразу зарекомендовує себе як активна поборниця усього українського. Така діяльність безумовно викликає занепокоєння царського уряду, який вдається до репресій. Не обминули вони і Поділля. 1914 року щодо активних діячів кам'янецької "Просвіти" мають місце обшуки, арешти, заслання. Врешті-решт "Просвіту" забороняють.

Згодом організацій краєзнавчого спрямування починає більшати. Це засвідчує поява Подільського товариства дослідників та аматорів природи. Разом із В.Ласкарьовим, А.Набоких, С.Маньковецьким його організував у вересні 1911 року професор П.Бучинський, що народився у селі Довжку Кам'янець-Подільсокго району. За 8 років існування (1911-1919) товариство опублікувало 4 томи "Записок", видало низку історико-бібліографічних досліджень про відомих природодослідників. Воно налагоджує також плідні зв'язки з аналогічними науковими організаціями Петербурга, Москви, Києва, Орла, Єкатеринбурга, Полтави, В'ятки, Нижнього Новгорода та ін. Всього товариство мало зв'язки близько із 50 природодослідними організаціями Росії[7]. Товариство не обмежується чисто академічною роботою. За його ініціативою у Кам'янці відкривається музей природи Поділля, який з перших днів існування заявив про себе як вагому природоохоронну інституцію. Найбільш цінною у музеї була колекція чучел птахів, яких налічувалося 700. Товариство взяло участь також у заснуванні ботанічного саду, відкрило лекторій. Воно регулярно споряджало наукові екскурсії задля вивчення природи Поділля. Так під час екскурсії 1915 року було обстежено русло Дністра. Як наслідок проведеної роботи учасники екскурсії писали у звіті: "...Не нужно долго останавливаться на принципиальной желательности и необходимости сохранения участков именно девственной природы - только таким путем могла (бы) быть обеспечена возможность изучения растительного и животного мира... не будет природы свободной от влияния его "царя", не станет целого ряда естественных наук...".

Період національно-визвольних змагань не позначився на бурхливому розвитку краєзнавчих досліджень. Нагальним у цей час постає питання збереження пам'яток старовини, історико-культурної спадщини у цілому. На жаль, із багатьох запланованих заходів, що мали покращити стан справ, робилося мало через декларативність, часту зміну влади. Але найбільш дієздатним осередком краєзнавства виявилася "Просвіта", що відновила свою діяльність. Кам'янецька "Просвіта", наприклад, 1918 року вже мала книгозбірню на 3 тис. книг, читальню, до якої надходило 19 українських та російських часописів. За допомогою міністерства освіти "Просвіта" організовує у місті національний хор з 75 учасників, дитсадок. У травні-вересні 1918 року "Просвіта" ініціює курси українознавства. Через них за цей короткий відтинок часу пройшло 250 чол. На курсах вивчалася українська мова, географія, історія, письменство, діловодство.

У 1918 році в Кам'янці відкривається Український державний університет. В університеті збирається викладацький склад із числа знаних учених, більшість з яких були обізнані з методикою та практикою краєзнавчої роботи. Поява вищого навчального закладу на Поділлі знаменує початок наукових засад у краєзнавстві Поділля. Вчені, викладачі, студенти університету утворюють два наукових товариства, беруть участь у підготовці правничого словника та біографічного словника діячів Поділля. До історичного словника української мови ними були передані 26600 карток.

Поряд з Українським державним університетом певну роль у поширенні краєзнавчих знань, розвитку краєзнавства відіграє і Кам'янець-Подільський народний університет, відкритий 1 листопада 1919 року. Його метою було дати бажаючим системні знання з історії України, української мови та літератури, діалектології, церковно-слов'янської мови, історії західноєвропейської і слов'янської літератур, мистецтва, естетики, музики, історії наукового соціалізму, статистики, біології, фізики, астрономії, географії, геології та ін. Навчання мало тривати два роки. Вже на самому початку існування у цьому навчальному закладі навчалося 99 осіб.

Щодо краєзнавчого вивчення економіки Поділля, виробництва і виробничого побуту, то у цій справі виключну роль відіграло Подільське земство. Воно сприяло підготовці праці "Кустарні промисли Поділля", заснувало часописи "Экономическая жизнь Подолии" та "Село". У розвитку краєзнавчих досліджень певну роль відіграло також Подільське сільськогосподарське товариство, центр якого був у Вінниці. Товариство зініціювало працю під керівництвом проф. Устьянцева "Матеріали по обстеженню тваринництва у Подільській губернії".

Все ж для розгортання широкої краєзнавчої роботи на цьому етапі не було реальних мож-

ливостей. Насамперед через нестачу кваліфікованих кадрів, брак коштів. Треба враховувати і те, що Поділля було ще ареною бойових дій. Таке становище у краєзнавстві залишається до початку 20-х років. Повоєнна розруха, політична нестабільність, близькість кордону і пов'язана з цим репресивна діяльність спеціальних органів як ВУЧК, прикордонні загони тощо, відсутність і гостра нестача кадрів справляють гальмуючий вплив на розвиток краєзнавства. Однак потяг до налагодження краєзнавчого життя усе ж спостерігається. Важливим його осередком починає виступати Комітет охорони пам'яток старовини, утворений у лютому 1921 року наказом Кам'янецького повітвиконкому. Згідно цього наказу, Комітету надавалися широкі права щодо охорони пам'яток історії та мистецтва, навіть право на реквізицію речей, що мали історичну цінність. До складу цього органу увійшли історики Є.Сташевський, Ю.Сіцінський, художник В.Гагенмейстер, ботанік Я.Регула. Очолив комітет професор Кам'янець-Подільського університету Пилип Клименко, а після його арешту П.Клепацький. Комітет проіснував півтора року, але за цей короткий проміжок часу його зусиллями було врятовано цінну нумізматичну колекцію, що містилася у музеї і була реквізована під час збору коштів на користь голодуючих Поволжя, проведено обстеження і реєстрацію архівів, що стало запорукою їхнього збереження, складено опис будинків, башт фортеці. Члени комітету провели 12 наукових експедицій, екскурсій (природничих, мистецько-етнографічних) у Стару Фортецю, Карвасари, Врублівці, Демшин. На жаль, таку активну роботу було припинено через ліквідацію комітету 8 червня 1922 року. Всі підпорядковані йому інституції, а саме: архіви, музеї, передавалися до різних установ[8].

На хвилі потягу до українського починає зростати авторитет "Просвіт". Нова влада намагається підпорядкувати їхню роботу на основі радянізації. З цією метою розробляється типовий статут цієї організації, положення якого забезпечують здійснення цього задуму. Цей статут давав підставу для перереєстрації "Просвіт". Коли до них потягнулися національно-свідомі елементи з метою об'єднати зусилля у розвої української культури, то владу це насторожує. І вона робить все, щоб загальмувати цей процес. Коли ж цього не вдається досягти, влада застосовує репресії. І на кінець 1923 року "Просвіти" перестають існувати. Очевидно і боязнь старої інтелігенції призводить до закриття 1921 року Кам'янець-Подільського українського державного університету, на базі якого утворюються Інститут народної освіти і сільськогосподарський інститут.

В університеті, згодом в Інституті народної освіти, сільгоспінституті, Вінницькому ІНО (ліквідованому 1923 року) формується досить міцний кістяк учених-ентузіастів краєзнавчої роботи. Серед них: В.Геринович, Ю.Сіцінський, М.Білінський, П.Бучинський, В.Камінський, О.Полонський, В.Храневич, П.Клименко та ін. Вони послідовно відстоюють ідею широкого розвитку краєзнавства, як основи економічного відродження краю, збереження його унікальної історико-культурної спадщини. Це викликає до життя різноманітні форми краєзнавчої роботи. Однією із перших на Україні, 19 серпня 1920 року у Кам'янці-Подільському починає діяти народна консерваторія. У задумі вона мала готувати вчителів музики та співу з тим, щоб нести музичну культуру широким верствам населення. Діяльність консерваторії як освітнього та краєзнавчого осередку пов'язується з іменами доктора музики В.Петра, співачки М.Литвиненко-Вольгемут, випускника Чехословацької Академії музики і співів З.Комінека і особливо фольклориста Миколи Грінченка (1888-1942)[9]. Навчаючись у Кам'янець-Подільському українському державному університеті на історико-філологічному факультеті 1921 року М.Грінченко захистив дипломну роботу: "Українська народна пісня як база художньої творчості". Після завершення навчання в університеті, працює у ньому викладачем історії музичної культури. У 1920-1922 роках - голова народної консерваторії. З 1922 року викладає у музично-драматичному інституті ім.М.Лисенка у Києві. З 1934 року - професор Київської державної консерваторії, а з 1938 - науковий співробітник Інституту українського фольклору. Автор понад 60 наукових праць, присвячених українській народній творчості, видатним українським композиторам XIX-XX ст.ст., першого підручника "Історія української музики", виданого 1922 року у Києві.

До середини 20-х років на Поділлі, завдяки зусиллям Всеукраїнської Академії наук, окремих ентузіастів-науковців, формується низка наукових установ, що стають осередками краєзнавчої роботи. Сумарно вони створили науково-організаційне підгрунтя для широкого розвитку краєзнавства, формування його подільської школи. На цей час діяли Кам'янець-Подільський ІНО, сільськогосподарський інститут, філія сільськогосподарського науково-дослідного комітету, подільський відділ Укрмету, Вінницька сільськогосподарська станція, Науково-дослідна кафедра народного господарства і культури. 1924 року при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН відкривається Кабінет вивчування Поділля, а 1925 року розпочинають діяти Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН та Кам'янець-Подільська і Вінницька секції наукових робітників.

Тільки їх перелік показує, наскільки різнобічним стає краєзнавче життя на Поділлі і його наукові форми. Про їхню активність свідчать наукові записки Кам'янець-Подільського ІНО, зокрема, у першому томі, що вийшов 1926 року містяться грунтовні праці професорів В.Гериновича, Ф.Кондрацького, Ів.Любарського. Вони різнопланові і розповідають про наукові пошуки у сфері геології, педагогіки, філології. 1927 року виходить другий том "Записок". У ньому вже міститься 9 великих матеріалів. Привертає увагу стаття В.Гериновича "До історії Кам'янець-Подільського ІНО". Фахово виважені, написані на значному місцевому фактичному матеріалі статті професорів Л.Карети, О.Неселовського, Ів.Любарського, Т.Ганицького, викладача Юх.Філя. Том за обсягом має 24 друк.арк.[10]

Цілеспрямовану роботу вела науково-дослідна кафедра, що з 1922 року до 1927 переживала періоди різноманітних реформувань. Зрештою 1927 року за постановою Укрнауки кафедра мала у своєму складі 29 співробітників, складалася із семи підсекцій. Кафедра була підпорядкована сільськогосподарському інституту. У випуску праць №2 за 1927 р. ми бачимо цікавий матеріал професора А.Неселовського: "Наймити і наймички на Поділлі у XVIII ст.", Ів.Любарського "До питання словотворення", О.Мельника "Суданська трава та її економічне значення", В.Гериновича "Географія і її місце в системі наук".

Своєрідним краєзнавчим осередком було наукове товариство при ВУАН, перші організаційні збори якого відбулися 2 червня 1925 року. На них було обрано президію у складі: В.Храневич - голова, Ю.Сіцінський - заступник голови, В.Зборовець - секретар. Керівниками секцій стали: краєзнавчої - Ю.Сіцінський, історико-філологічної - О.Неселовський, соціально-економічної - Т.Недужий, педагогічної - В.Зборовець, природничо-математичної - В.Храневич. Число учасників товариства у 1925 році налічувалось 67. На 01.01.28 - вже - 97. Із цього числа 62 члени товариства проживали у Кам'янці-Подільському, поза межами міста - 35[11]. Основною формою роботи товариства стали доповіді, що проголошувалися на загальних засіданнях і статті у періодичній пресі. 1925 року було заслухано 12 доповідей, у 1926 - 15, у 1927 - тільки 10. Публікувати у збірниках ці праці товариство коштів не мало.

Серед найбільш змістовних доповідей, прочитаних членами товариства були: Т.Недужого - "Хлібна торгівля на Поділлі", К.Кржемінського - "Стінні розписи хат на Уманщині в порівнянні з стінними розписами на Поділлі", В.Зборівця - "Деякі підсумки Шевченкознавства за революційний період", В.Георгіївського - "З археологічних розшуків біля с.Кадиївці", К.Кржемінського - "Оздоби селянських будівель на Кам'янеччині", Ю.Філя - "Значення збірника М.Максимовича "Українські пісні", С.Дложевського - "Розкопки Ольвії".

Багато зробив для розгортання краєзнавства на Поділлі Кабінет виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН. З перших днів свого існування Кабінет під орудою В.Отомановського повів енергійну роботу. Щоб розширити сферу впливу при Кабінеті засновується Інститут наукових консультантів, яких було 20. Не маючи державної підтримки, саме фінансової, він встановлює зв'язки із 50 науковими установами Європи, Америки, Близького Сходу і майже із 150 установами на території України. Кабінет публікує низку праць, що складали бібліотеку Поділлєзнавства. У перспективі передбачалося опублікувати 17-18 праць із різних галузей знань.

Важливим у діяльності Кабінету стала робота з розгортання краєзнавчого руху. Для цього Кабінет розробляє і публікує у своїх випусках примірний статут краєзнавчого товариства, випускає інформаційні огляди діяльності краєзнавців, дбає про збереження видатних пам'яток. За планами Кабінету, наприклад, досліджувалася діяльність відомого композитора П.Ніщинського. Кабінет взяв також під охорону будинок М.Коцюбинського, де проживала його родина у Вінниці. За дорученням Укрнауки опікувався музеєм Коцюбинського. Кабінет організує експедицію до села Хомутівці, де народився письменник С.Руданський. Під час експедиції були знайдені нові документальні свідчення, що розкривали віхи життя письменника. Завдяки клопотанням Кабінету виучування Поділля Укрнаука домоглася від Кримського комітету охорони пам'яток старовини взяття під охорону будинки у м.Ялті, у яких жили Леся Українка і С.Руданський. На них були встановлені меморіальні дошки. Кабінет опікувався також впорядкуванням могили письменника Дм.Марковича, похованого у Вінниці[12].

Наслідком зусиль багатьох активістів краєзнавства у середині 20-х років стало те, що на цей час як організатори краєзнавчої роботи починають виступати комітети краєзнавства, бюро краєзнавства. Їх активними поборниками були В.Геринович, Ю.Філь, В.Отомановський, Ю.Сіцінський, Л.Данилов, Ол.Красівський, Н.Гаморак та ін. Особливо помітний ріст таких структур у районах і містах Поділля спостерігається після проведення наприкінці травня 1925 року у Харкові Всеукраїнської краєзнавчої конференції. У ній від Поділля взяли участь завідувач кабінету виучування Поділля В.Отомановський, консультант кабінету Ол.Савостьянов, професори В.Геринович, Н.Гаморак. В.Гериновича було обрано до складу Українського комітету краєзнавства.

Ріст краєзнавчих структур на Поділлі характеризується такими фактами. Наприкінці 1926 року засновується Вінницьке округове краєзнавче товариство, (голова В.Самутін), Кам'янецьке округове товариство. На Проскурівщині розпочинає активну діяльність Бюро краєзнавства при педтехнікумі під керівництвом лекторів Л.Гайового, П.Альберта та Г.Кронберга. У середині 1926 року засновується Тульчинське краєзнавче товариство, фундаторами якого стало 20 місцевих працівників. Найближчим завданням товариства стало створення музею, для чого округовий виконавчий комітет виділив 2000 крб. У вересні цього ж року засновані районні бюро краєзнавства у Дашеві, Липівці, Лінцях, Межирові, Жмеринці, Літині, Тиврові, Калинівці, Вороновиці, Красному Вінницької округи.

У процесі розгортання краєзнавчого руху відбувається організаційне вдосконалення його структури. 1926 року, наприклад, у Кам'янці-Подільському створюється округовий комітет краєзнавства, що об'єднав навколо себе близько 200 краєзнавців[13]. Він мав секції геології, грунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва. На засіданні правління комітету 14 лютого 1927 року його секретар Савченко звітував, що на цей час проведено 12 районних конференцій, детально обстежено 2 села, вивчено бюджет селянських господарств, налагоджено досить широкі зв'язки з науковими установами УСРР, РСФРР, БСРР, ЗСФРР, а за кордоном - Товариством ім.Шевченка у Львові. Порушено питання про заснування густої мережі метеорологічних та гідрологічних станцій.

Оцінюючи ефективність діяльності краєзнавчих структур Поділля, зокрема Кам'янець-Подільського, Український комітет краєзнавства у своєму звіті на 1 січня 1929 року наголошував: "...слід зауважити своєрідну форму краєзнавчої праці на Кам'янеччині. Округовий комітет краєзнавства зв'язаний із краєзнавчим товариством у Кам'янці і дванадцятьма районними організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах. Отже можна сказати, що Кам'янеччина перевела найповніше організаційні форми, спроектовані на першій краєзнавчій нараді, а робота краєзнавча на Кам'янеччині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм"[14].

Отже, у 20-х роках на Поділлі сформувалися різнопланові осередки краєзнавчого життя. Насамперед у наукових установах, а саме: структурах Всеукраїнської Академії наук, Інституті народної освіти, сільськогосподарському інституті, науковому товаристві, секції наукових робітників. Як бачимо, громадська ініціатива проявилася у появі численних краєзнавчих товариств. Вони активно включилися у різнопланове дослідження краю, розгорнули пошук документальних свідчень, боролися за збереження багатої історико-культурної спадщини подільського краю. На жаль, подільське краєзнавство одним із перших на Україні зазнало непоправних втрат під час політичних репресій кінця 20-х - 30-х років, після яких воно змогло відновити свою діяльність лише у 60-80-х роках.

Віктор Савчук

---

1 Рутковська О. Європейська місія Ф.Вовка// Збірник музею діячів науки та мистецтва України.-Т. 1.-К., 1930.-С. 40.

2 Баженова С.Э.Й.Ролле і Товариство подільських лікарів//Поділля і Південно-Східна Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII ст. Матер. Всеукр. істор. краєзн. наук.-практ. конф. Стара Синява, 1998.-С. 270.

3 Там само.-С. 271.

4 Там само.-С. 273.

5 Державний архів Вінницької області.-Ф.Р. 5257, оп. 1, спр. 8.-Арк. 4.

6 Там само.

7 Алещенко М.І., Романюк В.Г., Попович М.Д. Діяльність Петра Миколайовича Бучинського в Кам'янці-Подільському (1911-1927)//Духовні витоки Поділля: творці історії рідного краю.-Ч. І. Матер. міжнародн. наук. практ. конфер. 9-11 вересня 1994 м.Кам'янець-Подільський.-Хмельницький, 1994.-С. 36-37.

8 Нестеренко В.А. Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи//Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Матер. Всеукр. істор.-краєзн. наук.-практ. конфер. 19 вересня 998 р.-Стара Синява.-С. 229-230.

9 Наше життя.-1920.-№2.

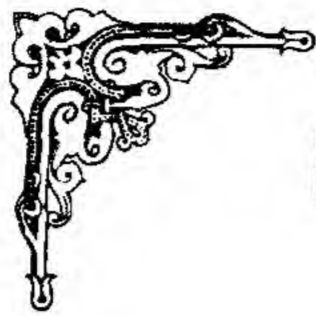
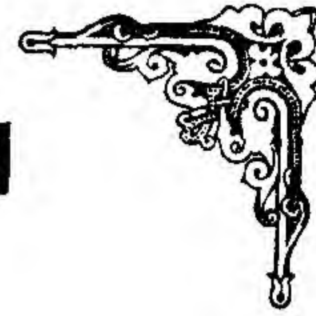
10 Червоний кордон.-1928.-3 січня.

11 Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського Наукового при Українській Академії наук Товариства//Записки.-Т. І.-Кам'янець-Подільський, 1928.-С. 93.

12 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі.-ч. 2.-1926.-С. IV.

13 Там само.-С. І.

14 Краєзнавство.-1928.-№6-10.-С. 91-92.

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ В XX СТОЛІТТІ

Дослідження історії Полтавщини мають глибоку і багаторічну традицію. Вони тісно пов'язані з діяльністю таких славетних полтавців, як Г.С.Сковорода, І.П.Котляревський, М.В.Гоголь, М.П.Драгоманов, осяяні генієм Т.Г.Шевченка. На ниві краєзнавства Полтавщини багато зробили всесвітньо відомі вчені В.В.Докучаєв і В.І.Вернадський, талановиті дослідники минулого С.В.Величко, М.І.Арандаренко, П.І.Бодянський.

На початку 20-го століття найпомітніший вклад у вивчення нашої "малої батьківщини", як і в архівне та музейне будівництво краю, внесли діячі Полтавської губернської вченої архівної комісії, що існувала з 1903 по 1919 рік.

Діяльність Полтавської Вченої Архівної Комісії (ПВАК) грунтовно досліджували В.Н.Жук, А.М.Аббасов та інші вчені-краєзнавці, а О.Б.Супруненко навіть склав бібліографічний покажчик всіх видань ПВАК[1]. Проте цього явно недостатньо. Феномен ПВАК, яка заклала фундамент для роботи багатьох наступних поколінь дослідників, заслуговує на значно більшу увагу.

ПВАК об'єднувала як дійсних, так і почесних членів. До складу почесних членів входили такі визначні вчені, як професор вищих жіночих курсів у Петрограді О.Я.Єфименко, професор Київського університету В.Б.Антонович, професори Харківського університету Д.І.Багалій і М.Ф.Сумцов, славнозвісні історики Д.І.Яворницький, О.І.Левицький, В.С.Іконников та інші.

Десятки відомих вчених були дійсними членами ПВАК, які своєю невтомною працею забезпечували її життєдіяльність. І серед них - справжні подвижники краєзнавчої справи В.О.Бучневич, В.І.Василенко, І.А.Зарецький, О.Ф.Мальцев, В.П.Милорадович, В.Л.Модзалевський, І.Ф.Павловський, Л.В.Падалка, В.О.Щепотьєв та багато інших.

Члени ПВАК займалися відбором і збереженням документів та матеріалів наукового значення для архівів, вивчали історію, археологію, етнографію краю, створювали музеї тощо.

Вражаючою була видавнича діяльність ПВАК. Тільки її друкований орган "Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии", який редагували О.Ф.Мальцев, І.Ф.Павловський і Л.В.Падалка, за 1905-1917 роки побачив світ у 15 випусках загальним обсягом понад 200 др.арк. А ще було підготовлено до друку "Бібліографічний словник вчених і письменників Полтавської губернії", опубліковано "Актові книги Полтавського городового уряду XVII ст." та понад 20 монографічних праць з археології, етнографії, джерелознавства та історію краю.

Багатогранну діяльність Полтавської Вченої Архівної Комісії важко переоцінити. Навколо ПВАК грунтувалися представники наукової, літературної та мистецької інтелігенції, любителі краєзнавства. На той час це був провідний науковий, культурний і духовний центр Полтавщини.

Помітну роль у розвитку краєзнавчих досліджень на Полтавщині відіграв створений у жовтні 1906 року в губернському центрі історико-археологічний комітет, що існував до 1917 року. Його почесними членами були відомі дослідники старовини М.П.Покровський, О.І.Успенський, М.В.Біляшівський, М.В.Петров та інші члени ПВАК, а дійсними - полтавські історики В.О.Пархоменко, І.Ф.Павловський, доктор медицини О.Ф.Мальцев та інші.

Одним із осередків дослідження історії краю водночас із діяльністю ПВАК та історико-археологічного комітету був Полтавський краєзнавчий музей (засновано 1891 року при губернському земстві). Там займалися не тільки вивченням історії Полтавщини, а й збирали відомості про природу та розвиток господарства краю.

Отже, початок 20-го століття на Полтавщині, як і в інших губерніях України, позначено не тільки, як інколи прийнято говорити, дальшим розвитком краєзнавства, а й його бурхливим розвитком і розквітом. Те, що вдалося зробити вченим і любителям-знавцям історії, археології, грунтознавства, географії, етнографії, філології - не може не викликати захоплення. Масштабність і грунтовність досліджень тієї доби для нас - не тільки багатющий досвід, а й заклик до дії.

Після Лютневої революції в Росії на Полтавщині, як і в усій країні, розпочалося національне відродження. Відкривалося нове і в діяльності краєзнавців. Але нестабільність політичного життя та жорстока громадянська війна цей процес затримали.

У 1917 році представники передової наукової інтелігенції створили у Полтаві Комітет охорони пам'яток. До нього увійшли: завідуючий земським етнографічним музеїм К.В.Мощенко, завідуючий археологічним музеїм В.М.Щербаківський[2], професори учительського інституту В.О.Щепотьєв і Н.Ю.Мірза-Авакянц, земський краєзнавець Л.В.Падалка, археолог М.Я.Ру-

динський та інші. За короткий час було проведено значну пам'яткоохоронну роботу.

Наприкінці 1918 року було утворено Українське наукове товариство досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Продовжуючи традиції ПВАК, члени товариства багато уваги приділяли поширенню серед несалення краю знань з українознавства. У 1919 році вони (В.О.Щепотьєв, В.М.Щербаківський, М.Рудинський та інші) видали перший випуск "Записок Українського наукового товариства досліджування й охорони старовини та мистецтва на Полтавщині".

В роки громадянської війни (1918-1921) у Полтаві продовжували діяти, долаючи численні політичні та матеріальні труднощі, національно-культурні організації. Бюро Полтавського губернського земства на чолі з М.Я.Рудинським видавало твори українських письменників, підручники, хрестоматії, букварі, читанки. В 1919-1922 роках значну краєзнавчу роботу проводив губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини при губвідділі народної освіти. Створювались музеї, поліпшувалась архівна справа. І все це знову треба завдячити ентузіазму уже неодноразово згадуваних таких подвижників краєзнавства, якими були К.В.Мощенко, В.О.Щепотьєв, М.Я.Рудинський.

Сприятливими для розвитку краєзнавчих досліджень були 20-ті роки, коли проводилась політика так званої українізації, йшов процес відродження українського народу, його мови і багатогранної культури. Тоді утвердився і термін "краєзнавство" як галузь науки, культури і громадської діяльності. Краєзнавство було введено в навчальні плани педагогічних вузів, створювалися шкільні та інші музеї, розгорталася робота по написанню історії фабрик і заводів, вивченню культури і побуту національних меншин.

У 1924 році Українське наукове товариство досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині було реорганізовано в Полтавське наукове товариство при Всеукраїнській академії наук. На 1 січня 1929 року воно об'єднувало близько 80 дослідників історії, природи і товариства, а також багатьох музеїв у Лубнах, Миргороді, Гадячі, Кобеляках та інших районних центрах Полтавщини.

Полтавське наукове товариство при ВУАН продовжило справу свого знаменитого попередника - Полтавської Вченої Архівної Комісії. В науковому товаристві працювали старійшини краєзнавства Л.В.Падалка і В.О.Бучневич, а також В.О.Щепотьєв, М.Я.Рудинсьий, В.М.Щербаківський, Г.О.Коваленко та інші. У 1923 році вийшов 2-й (і останній) випуск Записок Полтавського наукового товариства при ВУАН, в якому вміщено статті П.Г.Клепацького, М.М.Бужинського, В.І.Станіславського, М.Ф.Ніколаєва та інших. Багато наукових розвідок вчених-краєзнавців 20-х років не втратили свого значення і в наші дні, а окремі з них заслуговують бути перевиданими.

Певну роботу у збиранні і вивченні матеріалів з історії Жовтневої революції і Комуністичної партії провели комісії партійних комітетів - Істпарти. При Полтавському губкомі КП(б)У Істпарт виник у січні 1922 року. А в 1925 році вже діяли Полтавський, Кременчуцький і Лубенський окружні Істпарти. Науково-дослідні групи Істпартів частково займалися дослідженням місцевої історії та публікацією документів. Проте дослідження Істпартів з відомих причин були тенденційними, далекими від об'єктивного зображення дійсності. У 1939 році місцеві Істпарти було влито в партійні архіви обкомів партії.

Досягнення краєзнавців 20-х років були незаперечними. Але закріпити їх не вдалося. Водночас із згортанням непу та примусовою колективізацією сільського господарства уже під кінець 20-х років в умовах жорстокого тоталітарного режиму національно-культурні краєзнавчі організації та їх члени почали зазнавати переслідувань.

Трагічними для дослідників історії рідного краю стали 30-ті роки. Уже в першій половині 30-х років, коли на повну потужність запрацювали пекельна машина сталінських репресій, наукова і громадська робота в галузі краєзнавства різко пішла на спад. Шкільні краєзнавчі музеї перетворено в предметні кабінети. Краєзнавчі організації було звинувачено в націоналізмі та в "ідеалізації патріархальщини" і розпущено, а їхніх найактивніших членів - репресовано. Жертвами небаченого в історії людства беззаконня стали такі відомі дослідники Полтавщини, як М.М.Бужинський, І.К.Гориздра, Г.О.Коваленко, Г.Й.Майфет, М.Я.Рудинський, В.О.Щепотьєв та інші.

В різний час у 30-ті роки тільки у Полтавському краєзнавчому музеї були репресовані завідуючий відділом природи М.І.Гавриленко, завдуючий відділом етнографії Н.Х.Онацький, заступник директора з наукової роботи Я.О.Риженко, археолог О.К.Тахтай, поет і етнограф М.Г.Філянський, директор музею Т.В.Чернявський. Така ж доля спіткала й багатьох краєзнавців інших установ та організацій Полтавщини.

Відродження краєзнавства розпочалося після Великої Вітчизняної війни. Зосереджувалося воно переважно в державних архівах і музеях та в навчальних закладах. Повсюдно створювалися громадські музеї бойової слави. З другої половини 60-х років почали працювати організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Робота в галузі краєзнавства піднялася на вищий щабель.

У зв'язку із загальним піднесенням краєзнавства в 60-х роках особливо зросла роль історичного краєзнавства. Почалося вивчення історії міст і сіл, підприємств і установ, навчальних закладів. Створювались громадські музеї. Активізувалися історико-краєзнавчі дослідження у вузах[3].

Якісно новий етап у розвитку історичних досліджень в Україні взагалі і на Полтавщині зокрема, пов'язаний із створенням 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР". Підготовка полтавського тому розпочалася з часу прийняття 18 липня 1962 року відповідної постанови бюро обкому Компартії України. Для збирання матеріалів про населені пункти в усіх районах області створювалися комісії, до роботи в яких залучалося широке коло спеціалістів і громадськості.

На першому етапі до роботи над книгою включилося 1,5 тисячі чоловік: викладачі вузів, учителі, працівники архівів, музеїв і бібліотек, журналісти, партійні, радянські, профспілкові і комсомольські працівники, ветерани війни і праці, краєзнавці-любителі. На завершальній стадії написання тому було зайнято лише близько 100 чоловік[4]. Очолював роботу по підготовці книги секретар обкому партії І.Т.Буланий, а безпосереднє керівництво здійснював інструктор цього ж комітету І.Н.Гальчук. До складу редколегії входили П.Х.Білий, С.О.Данішев, П.Н.Ємець, В.Н.Жук, І.Ю.Легенький, А.Г.Момот та інші.

Полтавський том "Історії міст і сіл Української РСР" побачив світ у 1967 році[5]. На сторінках цієї унікальної книги (115 др.арк.) вміщено історичні нариси та довідки про всі населені пункти області з найдавніших часів до наших днів. Незважаючи на значний (15 тисяч) тираж, праця уже давно стала бібліографічною рідкістю. Але після відпо-відного доопрацювання, з точки зору нових підходів, вона могла б бути перевиданою.

Услід за полтавським томом "Історії міст і сіл Української РСР" вийшла ціла низка путівників та нарисів з історії окремих населених пунктів Полтавщини. Серед них: Л.І.Євселевський, П.М.Пустовіт. Кременчук. Довідник-путівник (Харків: Прапор, 1971.-63 с.), І.Н.Гальчук. Доброго ранку, Полтаво! (Харків: Прапор, 1974.-32 с.), Л.М.Осроушко. Полтава. Путівник (Харків: Прапор, 1977.-86 с.), А.М.Аббасов, О.Я.Герасименко. Миргород (Харків: Прапор, 1967.-79 с.), П.Х.Білий. Лубни. Історико-краєзнавчий нарис (Харків: Прапор, 1971.-91 с.), В.Н.Жук. Диканька. Історико-краєзнавчий нарис (Харків: Прапор, 1973.-54 с.) та інші.

Заслуговують на увагу тогочасні публікації С.О.Данішева, Я.Г.Іванюка, О.П.Самойленка, П.П.Ротача, А.Ю.Кузьменка, П.К.Загайка, В.М.Ханка, Л.С.Вайнгорта, К.В.Гладиша та багатьох інших дослідників полтавського краю.

Окремо слід сказати про публікацію книг з історії фабрик і заводів. З'явилися праці: Л.И.Евселевский, П.Н.Пустовит. Крюковский вагоностроительный. Очерки истории завода (Харьков: Прапор, 1967.-210 с.), Полтавский тепловозоремонтный завод имени А.А.Жданова. Очерк истории (Харьков: Прапор, 1971.-176 с.), Кременчугский автомобильный завод имени 50-летия Советской Украины. Очерк (Харьков: Прапор, 1972.-191 с.), Трудовые пятилетки комбината. Очерк истории Лохвицкого ордена Ленина сахарного комбината (Харьков: Прапор, 1985.-96 с.), Дорогой рабочей чести. Очерк истории Полтавского турбомеханического завода им.60-летия Советской Украины 1889-1989 (Харьков: Прапор, 1989.-163 с.) та інші. Написано, особливо викладачами Полтавського педінституту, також десятки нарисів з історії окремих сіл і колгоспів. Але, на жаль, більшість із них світу так і не побачила.

Важливим напрямком діяльності істориків-краєзнавців Полтавщини стало видання збірників документів і матеріалів. Ця робота особливо пожвавилася у зв'язку з відзначенням 800-річчя Полтави та проведенням ювілейної міжвузівської наукової конференції з історичного краєзнавства[6]. Одну за одною опубліковано книги: Полтаві 800 років. 1174-1974. Збірник документів і матеріалів (К.: Наукова думка, 1974.-420 с.), Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945. Збірник документів і матеріалів (К.: Наукова думка. 1977.-274 с.). У братерському єднанні. Документи і матеріали. 1917-1977 рр. (Харків: Прапор, 1982.-244 с.), Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1921 - червень 1941. Збірник документів і матеріалів (Харків: Прапор, 1984.-232 с.), Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1945-1985. Збірник документів і матеріалів (Харків: Прапор, 1989.-240 с.).

Названі збірники, зрозуміла річ, не позбавлені недоліків. Впадає в око тенденційність у відборі документів, внаслідок чого багатогранне життя з його успіхами і невдачами висвітлювалося в основному з позитивного боку.

Найактивнішу участь у підготовці до видання збірників документів і матеріалів брали такі краєзнавці, як П.Х.Білий, М.В.Білоус, Л.Д.Бойченко, К.П.Вісич, Л.С.Волошко, П.М.Денисовець, В.Н.Жук, В.В.Воротенко, К.І.Кукоба, В.Є.Лобурець, А.Г.Момот, М.І.Назаренко, Т.Є.Оглезнєва, Н.Х.Пайдем, З.М.Суховська, З.П.Яненко та інші.

Полтава стала місцем проведення десятків міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових краєзнавчих конференцій. Тут відбулися перша Республіканська (1980)[7], перша Всесоюзна (1987) та перша обласна (1989)[8] конференції з історичного краєзнавства. Систематично проводяться конференції, присвячені Г.Сковороді, І.Котляревському,

М.Гоголю, Т.Шевченку, М.Остроградському, М.Драгоманову, В.Короленку, Панасу Мирному, А.Макаренку, Ю.Кондратюку, вікопомним датам із історії Полтавщини.

Визначною подією в житті краєзнавців області була перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства, що відбулася у жовтні 1987 року на базі Полтавського педінституту. У роботі конференції взяли участь близько 500 вчених академічних установ, викладачів вузів, працівників культури і освіти, краєзнавців. Великого громадського звучання набрали зустрічі учасників конференції з місцевими краєзнавцями та широкими колами громадськості.

Учасники конференції прийняли звернення до всіх краєзнавців із закликом глибоко і всебічно вивчати історію кожного регіону. Серед практичних рекомендацій особливо переконливо прозвучала думка про необхідність на кожному підприємстві, у кожному селі, у кожній установі чи організації мати "підрозділ пам'яті". І це зрозуміло. Адже людей завжди цікавило - хто вони і звідки, де знаходяться корені їхніх пращурів, які чинники впливали на формування їхнього менталітету, на якому фундаменті побудовано їхнє сьогодення.

У зв'язку із проведенням цієї конференції видано три значних книги: Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов и сообщений (К.: АН УССР, 1987.-306 с.), Историко-культурное наследие Полтавщины (К.: АН УССР, 1987.-326 с.), Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики. Сборник научный статей (К.: Наукова думка, 1991.-276 с.).

У 1984 році громадськість Полтавщини широко відзначила 175-річчя з дня народження М.В.Гоголя та 275-річчя Полтавської битви. У зв'язку з названими ювілеями відбулися й наукові конференції[9]. Пам'ятними для полтавців були і такі непересічні події, як Всесоюзна наукова конференція з історії підприємств СРСР, що пройшла у 1986 році в Кременчуці[10], наукова конференція "А.С.Макаренко і Полтавщина" (1986)[11] та конференція до 175-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка (1989)[12]. У 1968 році в Лубнах відзначили 1000-літній ювілей міста на Сулі та провели з цієї нагоди наукову конференцію[13].

Ниві перспективи для подальшого розгортання наукових досліджень з історії Полтавщини відкрилися у зв'язку з утворенням Полтавського наукового товариства краєзнавців. А було це так.

На зламі 80-х і 90-х років, коли виникло немало громадських і громадсько-політичних спілок, організацій, товариств, фондів та рухів, восени 1990 року в області було порушено питання про створення громадської організації краєзнавців. Виконком Полтавської обласної Ради народних депутатів 21 вересня 1990 року затвердив оргкомітет по підготовці і проведенню установчої конференції краєзнавців у складі 14 чоловік (його очолив В.Лобурець). Сама ж конференція відбулася у приміщенні Полтавського краєзнавчого музею 16 жовтня 1990 року.

У роботі конфереції взяли участь голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академік АН України П.Т.Тронько, члени Президії правління ВСК Є.М.Скляренко і Ю.З.Данилюк. Всього на конференцію прибуло 72 делегати (музейних працівників - 20, викладачів вузів, технікумів та вчителів шкіл - 13, працівників установ культури - 10, краєзнавців - 21, представників громадських організацій і засобів масової інформації - 8).

Конференція проголосила утворення Полтавського наукового товариства краєзнавців, обрала правління у складі 43 чоловік і президію, до якої увійшло 11 чоловік на чолі з головою (ним став В.Є.Лобурець). Нова громадська організація стала філією утвореної у березні 1990 року Всеукраїнської спілки краєзнавців і в своїй діяльності керується її Статутом. Полтавське наукове товариство краєзнавців продовжує традиції попередніх поколінь краєзнавців Полтавщини. Про це говорить і його назва. Виконком обласної Ради народних депутатів зареєстрував товариство 21 січня 1991 року.

Початок діяльності Полтавського наукового товариства краєзнавців збігся з утвердженням суверенітету України та проголошенням 24 серпня 1991 року її незалежності. В умовах загальної суспільної ейфорії краєзнавці Полтавщини, крім основної роботи, готувалися ще й до розгортання широкої господарської діяльності (створення малих підприємств, кооперативів, інших господарських підрозділів), сподівалися на значну фінансову допомогу відроджуваного благодійництва. Проте наростаюча жорстока загальна криза в країні швидко їх переконала як в безнадійності господарської діяльності, так і в надходженні коштів від благодійників. Адже благодійництво (меценатство, спонсорство) може, як показує досвід, розвинутися лише за умов процвітаючої економіки.

Полтавське наукове товариство краєзнавців у своїй роботі намагається уникати надмірної заорганізованості, зорієнтувати зусилля краєзнавців на приведенні практичних заходів. Основними напрямками його діяльності стали організація наукових краєзнавчих конференцій та видання краєзнавчої літератури.

Провідними установами, в яких зосереджуються основні сили краєзнавців Полтавщини, є педінститут, краєзнавчий музей та обласний державний архів. Але у проведенні краєзнавчої роботи, зокрема, її історичного напрямку, активну участь беруть історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви", музеї І.Котляревського, М.Гоголя, В.Короленка,

Панаса Мирного, А.Макаренка, а останнім часом і державна обласна універсальна наукова бібліотека ім.І.Котляревського. Значну краєзнавчу роботу проводять громадські історико-краєзнавчі музеї та сотні добровільних аматорів краєзнавчої справи - учителів, студентів, учнів.

У підготовці наукових конференцій, як і у виданні краєзнавчої літератури та проведенні інших заходів. Полтавське наукове товариство краєзнавців найчастіше об'єднує свої зусилля, крім уже згаданих установ, з такими організаціями, як обласне відділення Українського фонду культури, обласна організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, Центр охорони та досліджень пам'яток археології, управління культури облдержадміністрації, Центр по дослідженню історії та культури облдержадміністрації та інші. А проводяться наукові конференції здебільшого на базі Полтавського педінституту, де є історичний факультет і діє чимало кафедр гуманітарного профілю.

З часу утворення Полтавського наукового товариства краєзнавців дослідники історії Полтавщини зробили немало. Одних тільки наукових конференцій історико-краєзнавчого напрямку за цей час проведено близько 30. Крім того, побачило світ понад 50 збірників матеріалів конференцій, документальних збірників та інших значних колективних праць. І цього досягнуто за умов фінансової скрути та інших суспільних негараздів останніх років.

На цьому етапі дослідникам історії краю довелося багато уваги приділити подоланню усталених ідеологічних стереотипів тоталітарної доби, забезпечити нові підходи до характеристики подій, явищ і людей, здійснити справжній поворот до глибокого і об'єктивного вичення історії Полтавщини як нашої "малої батьківщини".

Зразком у цьому плані може бути переоцінка Полтавської битви. Для об'єктивного висвітлення ходу і значення цієї події світового значення у 1989-1993 роках із проблеми "Північна війна та її наслідки для України" проведено низку наукових конференцій[14], у роботі яких взяли участь вчені полтавських вузів, співробітники музеїв, архівів, громадсько-політичних організацій, краєзнавці і, насамперед, наукові працівники історико-культурного заповідника "Поле Полтавської битви". З конструктивними доповідями виступали такі відомі дослідники історії Полтавщини, як В.Н.Жук, В.Є.Лобурець, В.Я.Ревегук, О.П.Єрмак, О.О.Нестуля, Д.П.Кальний, К.Г.Скалацький, Л.К.Шендрик, О.В.Янович та інші.

Важко переоцінити значення проведених на цих конференціях наукових дискусій, їх наслідком була не тільки об'єктивна оцінка Полтавської битви. Суттєвим вкладом у зображення тих подій стало висвітлення участі у війні українського народу і, зокрема, українського козацтва. Те ж саме стосується і правдивої оцінки ролі І.С.Мазепи та його сподвижників у боротьбі за незалежність України. Прямим наслідком цих дискусій було обладнання в музеї історії Полтавської битви нового розділу "Козацька держава" та спорудження у Полтаві в 1993 році пам'ятника українським загиблим козакам.

Багато і плідно краєзнавці Полтавщини працюють над дослідженням проблеми взаємин православної церкви і держави з 1917 року до наших днів. Отже, в історичному краєзнавстві появився новий напрямок. Останнім часом проведено декілька наукових конференцій[15]. *Провідними фахівцями в розробці даної* проблематики є доктори історичних наук В.О.Пащенко та О.О.Нестуля.

У 1991 році краєзнавці Полтавщини урочисто відзначили 100-річний ювілей Полтавського краєзнавчого музею[16], а в 1993 році провели наукову конференцію і видали архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії[17] та провели конференцію до 60-річчя голодомору 1932-1933 років на Полтавщині[18]. У 1994 році освітяни області, в тому числі й краєзнавці, проводили заходи у зв'язку з 80-річчям Полтавського державного педагогічного інституту ім.В.Г.Короленка[19].

Не відступили полтавці від традиції вшановувати пам'ять своїх видатних земляків. Так, у 1990 році вони провели III Гоголівські читання[20], у 1993 році - Міжнародну конференцію, присвячену 270-літтю від дня народження Г.С.Сковороди, а в наступному році - конференцію до 200-річчя з дня смерті філософа[21]. В 1994 році проведено Міжнародну конференцію до 225-річчя з дня народження І.П.Котляревського[22].

На цьому етапі проходив процес відновлення доброї пам'яті тих людей, імена та діяльність яких за радянських часів піддавалися нищівній критиці або замовчувалися. До таких людей належить і видний державний діяч України, уродженець Полтави С.В.Петлюра. З ініціативи НРУ та організації "Просвіта" з 1992 року у Полтаві започатковано петлюрівські читання[23].

В умовах різкого падіння виробництва помітно зменшилася кількість праць з історії фабрик і заводів та документальних збірників. З'явилися хіба що такі видання, як: Кременчугский нефтеперерабатывающий завод. Очерк (Харьков: Прапор.-1991.-76 с.), Евселевский Л.М., Крижевич К.И., Пустовит П.Н. *Кременчугское производственное* объединение "Дормашина". Очерк (Харьков: Прапор.-1992.-196 с.). Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини. Збірник документів (Полтава.-1993.-138 с.).

Разом із вченими академічного інституту історії України краєзнавці Полтавщини Л.Л.Бабенко, Г.П.Білоус, В.А.Войналович, В.І.Граб, Л.І.Євселевський, Г.Г.Журавель, В.Є.Лобурець, О.О.Нестуля, О.П.Юренко та інші взяли участь у підготовці до друку фундаментальної книги "Репресоване краєзнавство, 20-30-ті роки" (К.-Кам'янець-Подільський: Рідний край.-1991.-510 с.). Довго слугуватиме людям також написаний дослідниками історії краю і в цілому позитивно оцінений енциклопедичний довідник "Полтавщина" (К.: УЕ, 1992.-1024 с.).

Увагу громадськості області, як і всієї України привернула унікальна книга бібліографічних нарисів про жертви сталінських репресій "Реабілітовані історією" (К.-Полтава: Рідний край, 1992.-424 с.). Над книгою активно працювали такі краєзнавці, як Л.Л.Бабенко, В.А.Войналович, В.І.Граб, Л.І.Євселевський, О.П.Єрмак, В.Є.Лобурець, І.М.Наливайко, О.О.Нестуля, В.І.Посухов, О.Б.Христенко, О.П.Юренко М.А.Якименко та інші.

Названа праця - один із перших кроків на шляху відродження історичної правди про трагедію наших співвітчизників. У квітні 1993 року в Кременчуці (Палац культури ім.І.Котлова) відбулася презентація книги. Члени Полтавського наукового товариства краєзнавців, співавтори книги професори Л.Євселевський і В.Лобурець та доцент В.Войналович зустрілися з читачами наддніпровського міста.

У відповідності до постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 року та Кабінету Міністрів України від 11 вересня того ж року в області розпочато підготовку полтавського тому багатотомної праці "Реабілітовані історією", у якій передбачено вмістити в алфавітному порядку списки всіх репресованих мешканців області. Для підготовки книги з лютого 1993 року функціонує центр по дослідженню історії та культури Полтавської облдержадміністрації.

Цінним посібником для учителів, студентів та учнів стала серія брошур "Наш рідний край". Лише за 1990-1992 роки вийшло 14 випусків, у підготовці яких взяло участь понад 30 чоловік, і серед них М.В.Аліман, В.А.Войналович, В.Ф.Волосков, А.В.Даценко, Т.П.Демиденко, І.І.Діптан, О.П.Єрмак, В.Н.Жук, П.К.Загайко, Г.К.Заїка, С.Л.Кигим, В.В.Коротенко, О.О.Нестуля, Т.П.Пустовіт, В.Я.Ревегук, В.М.Самородов, М.А.Фісун, В.М.Ханко та інші.

Своєрідними підсумками на шляху історико-краєзнавчих досліджень початку 90-х років стали друга (1991)[24] і третя полтавські наукові конференції з історичного краєзнавства (1994)[25].

З середини 90-х років дослідження з історії Полтавщини набрали нового імпульсу. Дещо, правда, зменшилася чисельність іногородніх учасників наукових конференцій, зате зросла кількість і якість публікацій. На краєзнавчому небосхилі полтавщини появилися нові імена.

Традиційним проведенням наукових конференцій полтавці послідовно відзначили 50-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні[26], 400-річчя з дня народження видатного державотворця України Богдана Хмельницького[27], 55 -річчя з дня початку Великої Вітчизняної війни[28], 130-річчя з дня народження М.С.Грушевського[29], 50-річчя голоду 1946-1947 років на Полтавщині[30], першу річницю з дня прийняття Конституції України[31] та інші.

Увагу читачів не можуть не привернути й такі видання останніх років, як збірники матеріалів наукових конференцій та збірники документів і матеріалів. Серед них: Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.). Матеріали конференції (Полтава.-1995.-176 с.), Слов'янська культура: здобутки і втрати. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.-Т. 1, 2 (Полтава.-1996.-368 с.), IV Гоголівські читання. Збірник наукових статей (Полтава.-1997.-208 с.). Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В.М.Щербаківського (1876-1957) (Полтава: Археологія.-1995.-210 с.), Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів (Полтава.-1997.-264 с.).

Влітку 1997 року полтавці провели на базі Полтавського педінституту Міжнародну наукову конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження Ю.В.Кондратюка. За підсумками конференції видано книгу "Дядина. Земля. Космос. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського вченого в галузі космонавтики, талановитого інженера-винахідника Юрія Васильовича Кондратюка (Олександра Гнатовича Шаргея)" (Полтава.-1997.-132 с.). У тому ж році відбулися й наукові конференції, присвячені пам'яті видних дослідників історії нашого краю Д.В.Падалка та В.О.Бучневича[32].

В останні роки в історико-краєзнавчих дослідженнях Полтавщини появилися деякі нові грані. У 1994 році відновлено видання часопису Полтавської Єпархії Української Православної церкви Київського патріархату "Полтавські єпархіальні відомості" (Ч. 1.-Полтава.-1994). 1997 року започатковано видання наукового журналу "Археологічний літопис Лівобережної України" (Ч. 1-2.-Полтава.-1997), а 1998 року "Вісник Полтавського педінституту ім.В.Г.Короленка" (Вип. І.-Полтава.-1998). Вчені Полтавського педінституту готують до друку педагогічний збірник "Історична пам'ять Лтави".

Останнім часом стала помітною діяльність нових дослідницьких установ та організацій. Зокрема, значну історико-краєзнавчу та іншу роботу проводять полтавська обласна асоціація

дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні, Полтавський музей авіації та космонавтики ім.Ю.Кондратюка, Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішні, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Центр по дослідженню історії та культури Полтавської облдержадміністрації, які очолюють відповідно доцент О.П.Єрмак, заслужений працівник культури України Д.П.Кальний, доктор історичних наук О.М.Пошивайло, кандидат історичних наук О.Б.Супруненко та доцент В.А.Войналович.

Нещодавно у нас започатковано видання брошур міжвідомчої серії "Вчені Полтавщини". Уже появилися такі з них, як: Віталій Ханко - мистецтвознавець. Бібліографічний покажчик (Полтава, 1993.-64 с.). Лев Євселевський - краєзнавець. Бібліографічний покажчик (Кременчук, 1994.-33 с.) та Василь Єгорович Лобурець - професор вітчизняної історії. Бібібліографічний покажчик (Полтава: Археологія, 1996.-57 с.). Є підстави сподіватися, що ця серія буде продовжена.

Безперечним здобутком краєзнавців Полтавщини є те, що вони підготували до друку книгу "Полтава (історичний нарис)". Але через фінансову скруту її видання затримується. Полтава була й лишається одним із культурних і духовних центрів України, значним осередком краєзнавства. Спроби написати історію Полтави робили наші попередники П.І.Бодянський, В.О.Бучневич та І.Ф.Павловський, але справді наукової, об'єктивної і всеохоплюючої історії міста і сьогодні ще немає.

У наші дні йде діяльна підготовка до 825-річчя Полтави, яке буде відзначатися влітку 1999 року. В переліку заходів до відзначення ювілею міста є й пункт про видання історії Полтави. Тож будемо сподіватися на те, що багаторічна праця десятків ентузіастів краєзнавчої справи дістане своє логічне завершення.

На ниві краєзнавства Полтавщини сьогодні трудиться немало тих, хто, продовжуючи традиції попередників, своєю невтомною працею приносить людям радість пізнання "малої батьківщини". Серед істинних любителів і знавців рідного краю - доктори наук, професори Л.І.Євселевський, В.Є.Лобурець, О.О.Нестуля, В.О.Пащенко, О.М.Пошивайло, М.А.Якименко, кандидати наук, доценти Л.Л.Бабенко, Л.Л.Безобразова, В.А.Войналович, Б.В.Год, Т.П.Демиденко, О.П.Єрмак, В.Н.Жук, А.М.Киридон, П.В.Киридон, В.М.Ханко, літературознавець і письменник П.П.Ротач, журналісти Б.С.Ванцак, І.М.Наливайко, В.І.Посухов, працівники музеїв В.А.Андрієць, Г.П.Білоус, Г.Г.Журавель, Д.П.Кальний, С.Л.Кигим, В.О.Мокляк, К.Г.Скалацький, Л.К.Шендрик, О.В.Янович, працівники архівів В.В.Коротенко, К.І.Кукоба, Т.П.Пустовіт, З.П.Яненко, природознавець В.М.Самородов, краєзнавці В.Ф.Волосков, В.І.Граб, А.В.Даценко, І.Ю.Легенький, І.С.Пойдем, О.Й.Самойленко, О.Б.Сидоренко та багато інших.

Насамкінець відзначимо, що краєзнавці Полтавщини беруть участь у поверненні історичних назв вулицям і майданам міст і сіл, сприяють проведенню різних заходів, пов'язаних з відродженням національних і культурних традицій рідного краю. З вагомими набутками історичної пам'яті Лтави вони йдуть до третього тисячоліття.

Борис Год, Василь Лобурець

---

1 Супруненко А.Б. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. 1905-1917. Библиографический указатель.-Полтава,1991.-52 с.

2 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Матеріали ювілейної наукової конференції.-Ч. 3.-Краєзнавство Полтавщини.-Полтава, 1991.-С. 8.

3 Лобурець В.Є. Як ми вивчаємо історію рідного краю.-К., Знання, 1962.-28 с. с.

4 Данилюк Ю.З., Журавель Г.Г. стан та завдання розвитку історико-краєзнавчих досліджень на Полтавщині.-Полтава, 1988.-С. 15.

5 Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область.-К., УРЕ, 1967.-1028 с.

6 Міжвузівська науково-методична конференція з історичного краєзнавства, присвячена 800-річчю Полтави. Тези доповідей і повідомлень.-Полтава, 1974.-58 с.

7 Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей.-К., 1980.-274 с.

8 Тези доповідей і повідомлень Першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства.-Полтава, 1989.-144 с.

9 Тезисы докладов II Гоголевский чтений, посвященных 175-летию со дня рождения писателя.-Полтава, 1984.-85 с.; Венок Н.В.Гоголю. Гоголь и время.-Харьков, 1984.-153 с.; Тезисы докладов и сообщений научной конференции, посвященной 275-летию полтавской битвы.-Полтава, 1984.-68 с.

10 Всесоюзная научно-практическая конференция "История предприятий СССР. Социальное развитие трудового коллектива". Тезисы докладов.-Кременчуг.-1986.-158 с.

11 А.С.Макаренко и Полтавщина. Тезисы докладов и сообщений областной научно-практической конфереции.-Полтава, 1986.-159 с.

12 Т.Г.Шевченко і Полтавщина. Тези доповідей та повідомлень обласної ювілейної наукової конференції, присвяченої 175-річчю з дня народження Т.Г.Шевченка.-Полтава, 1989.-68 с.

13 1000-летие города Лубны. Областная научно-практическая конфереция 26-28 мая 1988 года. Тезисы докладов и сообщений.-Лубны, 1988.-64 с.

14 Північна війна та її наслідки для України Збірник статей.-Полтава.-1992.-46 с.; Вип. 2.-Полтава, 1993.-101 с.; Вип. 3.-Полтава.-1994.-67 с.

15 Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.-Полтава,1992.-190 с.; Православ'я і культура, історія та сучасність. Матеріали всеукраїнської наукової конференції 16-18 червня 1991 року.-Полтава, 1994.-213 с.; Християнство і культура: історія, традиції, сучасність.-Полтава, 1998.-182 с.

16 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Матеріали ювілейної наукової конференції.-Ч. 3.-Краєзнавство Полтавщини.-Полтава.-1991.-72 с.; Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років. Бібліографічний покажчик.-Полтава.-1991.-64 с.

17 Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої Архівної Комісії.-Полтава,1993.-254 с.

18 Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині. До 60-річчя трагедії. Матеріали наукової конференції.-Полтава.-1993.-79 с.

19 Лобурець В.Є. Полтавський державний педагогічний інститут ім.В.Г.Короленка (нарис історії).-Полтава,1994.-24 с.; Історія Полтавського педагогічного інституту в особах. Матеріали конференції, присвяченої 80-річному ювілею інституту.-Полтава.-1995.-172 с.

20 Тезисы докладов III Гоголевских чтений.-Полтава.-1990.-148 с.

21 Актуальні проблеми дослідження філософської культури східних слов'ян XI-XVIII ст. Матеріали VIII Міжнародної конференції, присвяченої 270-літтю від дня народження Г.С.Сковороди.-Полтава, 1993.-126 с.; Г.С.Сковорода і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 200-річчю з дня смерті філософа.-Полтава, 1994.-80 с.

22 Спадщина Котляревського в українському і світовому культурному контексті. Матеріали наукової конференції до 225-річчя з дня народження І.П.Котляревського. Полтава, 1994.-55

23 Полтавська петлюріана. Матеріали других петлюрівських читань 15 серпня 1993 р.-Полтава.-1993.-96 с.

24 Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства.-Полтава.-1991.-131 с.

25 Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали.-Полтава, 1994.-283с.

26 Велика Вітчизняна війна в пам'яні народній. Матеріали конференції до 50-річчя Перемоги.-Полтава, 1995.-48 с.

27 Видатний державотворець України. Матеріали конференції до 400-річчя з дня народження Б.Хмельницького.-Полтав, 1995.-69с. с.

28 Безсмертя подвигу народу. Матеріали наукової конференції до 55-річчя з дня початку Великої Вітчизняної війни.-Полтава,1996.-65с. с.

29 Державотворець і літописець України. Матеріали наукової конференції до 130-річчя з дня народження М.С.Грушевського.-Полтава, 1996.- 60 с. .

30 Голод 1946-1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії). Матеріали і документи.-Полтава.-1996.-140 с.

31 Актуальні питання дослідження вітчизняної історії та методики її навчання. До першої річниці з дня прийняття Конституції України. Збірник наукових статей.-Полтава, 1997.-126 с.

32 Пам'яті Л.В.Падалки (1859-1927). Збірник наукових праць.-Полтава, 1997.-96 с.

ОГЛЯД ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 1920 -х рр.

Проаналізувавши основні напрямки в дослідженні рідного краю в 20-х роках, наукові та практичні результати цієї роботи, можна цілком очевидно твердити, що досліджуваний період став одним з найважливіших етапів в розвитку українського краєзнавства. Саме в цей період були закладені науково-методичні та організаційні основи краєзнавчої роботи, підготовлені провідні фахівці в даній галузі знань, створені численні науково-дослідні установи краєзнавчого профілю, громадські об'єднання краєзнавців-аматорів. Подібний стан справ дав підставу ряду провідних дослідників (П.Тронько, Є.Скляренко, та ін.) вважати період 20-х початку 30-х років "золотим часом" українського краєзнавства[1].

Своєрідним науково-методичним та організаційним центром краєзнавчої роботи в Україні стала Всеукраїнська Академія наук (ВУАН)[2]. Створені в її структурі на початку 20-х років Київська, Харківська, Одеська комісії краєзнавства зуміли не лише згуртувати навколо себе кращі наукові та творчі сили, а й вперше розпочали систематичні наукові дослідження[3].

Вагомий внесок в розвиток історичного краєзнавства зробили історичні комісії ВУАН. Так, наприклад, Комісія по складанню історико-географічного словника зусиллями своїх штатних і позаштатних працівників розробила наукові програми, які певною мірою використовувались дослідниками регіональної істо-

рії в 50-80-х роках. Необхідно також відзначити, що Комісії порайонного вивчення України в своїй повсякденній діяльності теж спиралися на місцевий краєзнавчий актив, широку та розгалужену мережу членів-кореспондентів. Подібне єднання фахівців і аматорів, їх плідну співпрацю на ниві краєзнавства М.С.Грушевський обгрунтовано вважав "живильним джерелом" історичної науки[4].

На основі реального поєднання наукових і громадських форм дослідження краєзнавства працювали історичні кафедри інститутів народної освіти (ІНО). Спираючись на значний науковий потенціал, вони розробляли актуальні проблеми регіональної історії, спрямовували роботу студентських краєзнавчих осередків, інших профільних громадських організацій. З кафедрами при ІНО нерозривно пов'язана діяльність таких відомих дослідників історії України, як Д.Багалій, В.Пархоменко, М.Петровський, М.Слабченко, Д.Яворницький та багатьох інших[5].

Новим кроком вперед в становленні наукових і громадських форм дослідження регіонів стало утворення в 1925 році в системі ІНО спеціальних наукових кафедр краєзнавства. Цінний досвід організації їх роботи мали, зокрема, Полтавський та Луганський ІНО. Методична документація останніх може служити корисним посібником в процесі організації краєзнавчої роботи у вищих учбових закладах на сучасному етапі[6].

В контексті вивчення проблем історичного краєзнавства, узагальнення набутого досвіду, велике значення має також діяльність наукових товариств при ВУАН, які працювали в самому нерозривному зв'язку з академічними установами. Високим авторитетом далеко за межами республіки користувалися Харківське, Полтавське, Одеське, Катеринославське, Чернігівське, Ніжинське, Кам'янець-Подільське товариства при ВУАН.

Досить плідно та цілеспрямовано працювали утворені безпосередньо на місцях кабінети краєзнавства. Першою такою установою став Кабінет по вивченню Поділля, заснований при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України. Останній виконував відповідальні завдання по згуртуванню місцевих наукових сил, розробці питань краєзнавчої бібліографії, популяризації історичних і природних знань, виданню відповідної літератури[7]. Аналогічні кабінети існували в Умані, Черкасах, Миколаєві.

Цінний досвід організації історико-краєзнавчої роботи було набуто на Чернігівщині, де функціонував Інститут краєзнавства. Тим самим вдалося уникнути розпорошення краєзнавчих сил, сконцентрувати їх зусилля на розв'язання найбільш невідкладних завдань в галузі вивчення, історії, економіки, культури краю. На жаль, корисне починання чернігівських краєзнавців не знайшло свого динамічного розвитку, в першу чергу, внаслідок обмеженості місцевого бюджету, з якого велося фінансування заходів по дослідженню Чернігівщини[8].

Становлення історичного краєзнавства, розгортання масового за своїм характером краєзнавчого руху в 20-х на початку 30-х років в Україні нерозривно пов'язане з діяльністю музейних закладів республіки. При відсутності в округах та районах академічних установ, вузів інших дослідницьких структур, саме вони переймали на себе функції організації та координації краєзнавчої роботи в межах окремих регіонів[9].

Таким чином, наукова інтелігенція як в центрі, так і на місцях виступила ініціатором і основною рушійною силою формування самих різноманітних організаційних форм дослідження рідного краю. Вона також одностайно виступила за об'єднання всіх краєзнавчих організацій республіки під егідою Українського комітету краєзнавства (УКК). Останній був обраний на Першій Всеукраїнській краєзнавчій нараді в травні 1925 року. До складу УКК в різний час входили академіки Д.І.Багалій, М.Яворський, Д.Яворницький, відомі вчені М.Криворотченко, П.Ковалевський та інші[10].

В процесі роботи науково-дослідницьких установ, громадських організацій краєзнавчого профілю їх тісної взаємодії постійно вдосконалювались форми і методи вивчення рідного краю, окреслювались найбільш пріоритетні напрямки досліджень. Як свідчила практика, глибоке зацікавлення дослідників регіональної історії, краєзнавців-аматорів викликали теми, пов'язані з різними етапами формування української державності, українським середньовіччям, історією козаччини тощо. В центрі уваги були також проблеми етнографії, фольклористики українського народу[11].

Разом з тим в другій половині 20-х років в плани наукових установ, товариств, гуртків все частіше входять теми, пов'язані з виробничим вивченням регіонів, розміщенням продуктивних сил, формуванням нової соціальної психології[12]. Подібне спрямування краєзнавчих студій, їх наближення до практики соціального будівництва йшло, як правило, за рахунок осмислення історичного минулого окремих регіонів, порушувало комплексний характер регіональних досліджень.

На рубежі 20-х-30-х років суттєвих змін зазнала організаційна структура краєзнавчих досліджень. Під тиском вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, місцевих партійних та радянських органів переважна більшість краєзнавчих організацій припиняють свою діяльність. Останні в документах того часу, на шпальтах періодичної преси все більше характеризуються як "класово ворожі", ототожнюються з "ідеалізацією патріархальщини",

проявами "націоналістичних тенденцій". Демократичний за своїм характером, глибоко національний за своїм змістом краєзнавчий рух входив у протиріччя з все міцніючою та поглинаючою тоталітарною системою. Згодом на його натхненників та учасників чекав жорстокий вирок...[13]

В.П Коцук, А.Ю.Теодорович

1 П.Т.Тронько, Скляренко Є.М. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень//Українській історичний журнал.-1979.-№11.-С. 51-61.

2 Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР.-Киев? 1986.

3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).-Ф. 166, оп. 3, спр. 419.-Арк. 35: Інститут рукописів Національної бібліотеки України (ІР НБУ).-Ф.Х, спр. 1685.-Арк. 1-12; там само.-Спр. 2807.-Арк. 19; Апанович Є.М. Комиссия истории Киева Академии наук УССР //Киев в фондах ЦНБ АН УССР.-К., 1984.-С. 161.

4 Київ та його околиця в історії та пам'ятках під ред. М.С.Грушевського.-К., 1926.-С. 19.

5 О деятельности научного комитета Наркомпроса и научных учреждений и организаций Украины (1921-23 гг.).-К.,1923.

Записки Вінницького українського пед. технікуму.-Т. 1.-Вінниця.-1929.-С. 75-105, 107-112.

Записки Дніпропетровського ІНО.-Житомир.-1926.-Кн. 1.-С. 1-97.

Толстов П. Студенчество и краеведение.-Т.-1930; та інші.

6 Тронько П.Т. Досвід і проблеми історичного краєзнавства в навчальних закладах//Проблеми вивчення краєзнавства у вищій школі.-Кіровоград, 1990.-С. 4.

7 Заремба С.З. Краєзнавча діяльність наукових товариств на Україні в 20-30-х роках//IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства.-К., 1990.-С. 34.

8 Вінницька філія ВБУ при Українській Академії наук. Кабінет виучування Поділля. Вип. 15. Звідомлення ВФ ВБУ та Кабінету виучування Поділля з 1.Х.26 до 1.Х. 27.-К., 1927.

9 Краеведные учреждения СССР.-Ленинград.-1925.

10 ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 3, спр. 406.-Арк. 16; там само.-Арк. 18.

Звідомлення ВУАН у Києві за 1925 рік.-К., 1926.

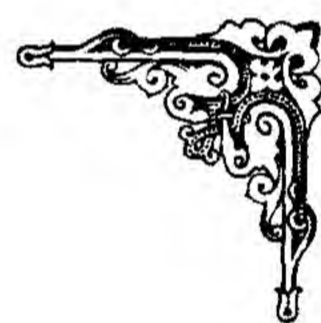
11 Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві.-К.-1926.

12 Скляренко Є.М. История фабрик и заводов УССР.-К.-1986.

13 Репресоване краєзнавство (20-30 роки).-К., 1991.

КРАЄЗНАВСТВО ХМЕЛЬНИЧЧИНИ: ПОШУКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, незважаючи на скруту, живе і діє, продовжує нелегку пошукову та дослідницьку роботу з вивчення історії, культури та етнографії краю, створення об'єктивної історії Хмельниччини.

Останнім часом в області завершено роботу щодо видання 10-ти томної історико-меморіальної "Книги Пам'яті". Розпочато роботу з створення документальної книги "Реабілітовані історією", метою якої є висвітлення трагічних сторінок, зумовлених політичними репресіями, повернення народові чесних імен громадян, знищених тоталітарним режимом. Продовжується створення описів населених пунктів, окремих колективів, життєписів видатних земляків тощо.

Відбулися науково-краєзнавча конференція "Дунаєвеччина очима дослідників і свідків історичних подій", Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція "Велика Волинь", присвячена 470-річчю від дня народження князя К.В.Острозького, Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція "Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997 рр.)", Всеукраїнська науково-практична конференція "Підприємство на Хмельниччині: Історія і сучасність", Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція "Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття".

Організаторами краєзнавчої діяльності є вчені наших вузів. Серед них: Баженов Л., Винокур І., Войнаренко М., Григоренко М., Гаврищук А., Журко О., Завальнюк О. Копилов А., Прокопчук В., Петров М., Рибак І., Степанков В., Слободянюк П. Сесак І., Суровий А., Струманський В., Смоленюк П., Сілін Р., Співачук В., Філінюк А., Якубовський В.

Активно працюють щодо дослідження історії нашого краю вчені Тронько П., Мицик Ю. (Київ), Скавронський П. і Кострица М.

(Житомирщина), Пащук І. (Рівне), Бондаренко Г. (Луцьк).

Методичне забезпечення дослідницької діяльності краєзнавців-спеціалістів і аматорів здійснює центр дослідження історії Поділля, яким керує доктор історичних наук Л.Баженов.

При обласній науковій універсальній бібліотеці (директор Карван С.) діє клуб "Краєзнавець", який об'єднує дослідників-краєзнавців, істориків, працівників музеїв, архів, освітян, усіх, хто не байдужий до історії, культури рідного краю. У клубі відбуваються презентації краєзнавчих видань, літературно-мистецькі вечори, зустрічі з видатними людьми краю.

Традиційним стали виїздні засідання клубу у с.Сорокодубах Красилівського району на Булаєнківських читаннях, Старій Синяві з нагоди 350-річчя Пилявецької битви тощо.

Видали книги голова Теофіпольської районної організації І.Стасюк "Теофіпольщина: сторінки історії сіл району" та "Нариси історії Теофіпольщини", завідувач відділу обласного краєзнавчого музею О.Пажимський "Садиби і ансамблі Подільської Волині"; краєзнавець М.Манкевич "Старокостянтинівщина: історичний формуляр"; краєзнавець з Красилова Ю.Гжимайло "Місто над Случем" та "Походження назв містечок і сіл Красилівщини"; краєзнавець з Городка В.Соха: "Сатанів", краєзнавці обласного центру Д.Брилінський: "Матеріали до словника Подільських говірок", М.Мамаєва "Розповідають вулиці міста"; П.Слободянюк "Культура Хмельниччини", Є.Назаренко "Полковник Остап Гоголь".

Дунаєвецька районна організація (голова Віктор Прокопчук) видала декілька книг про рідний край, зокрема, "Дунаївці: краєзнавчий нарис", "Дунаївці і дунаївчани: їх роль і місце в історії Поділля", "Археологія Дунаєвеччини", "Нескорені", "Пам'ять", "Тернова стежка", "Просвітителі з Поділля", "Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність", "Леонід Луган: дорога у вічність".

Дослідникам надаються матеріали і послуги обласним державним архівом, обласним історико-краєзнавчим музеєм та обласною науковою універсальною бібліотекою, що володіють відповідними фондами, в тому числі унікальними.

З метою заохочення дослідників розпорядженням голови обласної державної адміністрації встановлена обласна історико-краєзнавча премія ім.Юхима Сіцінського. Лауреатами премії за кращі здобутки в галузі історії, культури, мистецтва, природних наук та екології стали: Степан Гуменюк - колишній голова обласної Спілки (посмертно), Петро Тронько - академік НАН України, Іван Стасюк - голова Теофіпольської районної організації Спілки краєзнавців, Іон Винокур - зав.кафедри Кам'янець-Подільського університету, Євген Назаренко - краєзнавець, член президії обласної Ради організації Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Грошовими преміями, почесними грамотами заохочувались такі дослідники-аматори: Байдич О., Журко О., Захар'єв В., Карван С., Бровчук І., Манкевич М., Міньков І., Мовчак В., Пажимський О., Павлюк В., Прокопчук В., Тарчевська Б.

У краєзнавчих виданнях публікувались нариси про краєзнавців Л.Баженова, І.Винокура, М.Магеру, В.Мончака, Є.Назаренка, В.Сваричевського, Р.Сіліна, Г.Хотюна.

Президія обласної організації узагальнила одержані інформації про діяльність районних і міських організацій Спілки.

В ряді організацій вироблено відповідну структуру. Між членами президії розподілено обов'язки, зокрема: бібліотечне краєзнавство, екологічне краєзнавство, історичне, музейне краєзнавство, етнографія, акція "Пам'ять", наукова робота. Такий розподіл, до прикладу в Дунаєвецькому районі.

В Городоцькій організації пошукову роботу ведуть комісії: архівна, бібліотечна, географічна, історико-літописна, музейна, історії релігії, літературно-мистецька, пам'яток історії, мовно-ономастична, молодіжна.

Створено робочі групи з підготовки матеріалів для написання історії сіл і міст. В Ярмолинецькому районі її очолює Б.Забачинський - заступник голови райдержадміністрації, як того вимагає облдержадміністрація.

Наша справа - методичне керівництво. Голова Дунаєвецької організації В.Прокопчук розробив рекомендації з підготовки та написання нарисів про минуле, які в грудні минулого року опубліковано в районній газеті, де також подано перелік джерел - давніх видань. Зрозуміло, що дослідницьку роботу проводитимуть місцеві краєзнавці.

В Дунаєвецькому районі створено 52 первинних осередки, а в них - 844 члени спілки. В їх складі вчителі, культосвітні працівники, ветерани війни і праці, учні старших класів.

У Чемеровецькому районі діє 39 осередків, в них - 480 чоловік.

Входить у практику проведення регіональних науково-теоретичних конференцій. У Кам'янець-Подільському районі вони відбулися з таких питань: "День української писемності та мови", "350-річчя Пилявецької битви", "80-річчя Української революції", "75-річчя утворення Кам'янець-Подільського району", "Пам'яті голодомору 1932-1933 рр.". В Дунаєвецькому районі "Моє село: роль і місце в історії" в с.Михайлівці; "В.Затонський - громадський, політичний діяч, науковець" в с.Лисець. Актуальністю тем визначились конференції в Ізяславі, Славуті, Полонному, Ярмолинцях та інших райцентрах.

В минулому році більше надавалось уваги виставкам, насамперед з краєзнавства. Серед них: "До 75-річчя з дня народження краєзнавця С.Оліневича" в Дунаївцях; "Земляки воїни-інтернаціоналісти в Новій Ушиці"; "З історії села Солобківці, його економіки і культури" в Ярмолинецькому районі; "До дня 80-річчя Української Народної Республіки" в Кам'янець-Подільському районі; "Край мій - Волинь" у Старокостянтинові. Організувалися виставки "Художня обробка дерева", "Народна вишивка", "Червона лоза", "Природа і фантазія". Картини місцевих художників виставлялись в багатьох населених пунктах.

Надається увага пропаганді і популяризації краєзнавчих досліджень по телебаченню і радіомовленню, в районних газетах введені спеціальні рубрики: у Волочиську - "Вікно в історію", в Городку - "Люби і знай свій рідний край", Старокостянтинові - "Звичаї, традиції, обряди" та "З невичерпних джерел", у Славуті - "Наш край".

Відомо, що в ряді місць практично припинили діяльність товариства охорони пам'яток історії та культури. Турбота про охорону і використання пам'яток лягла на плечі краєзнавців, ветеранські організації, школярів.

В Городоцькому, Дунаєвецькому, Кам'янець-Подільському, Красилівському, Новоушицькому, Старокостянтинівському, Хмельницькому, Чемеровецькому районах проведено огляд пам'яток Великої Вітчизняної війни, визначено об'єм ремонтних і реставраційних робіт. За всіма пам'ятками війни, місцями поховань шефствує молодь.

Юні краєзнавці Ярмолинецького району разом з активістами товариства охорони пам'яток та радами ветеранських організацій забезпечують збереження пам'яток минулих поколінь.

Про доробок краєзнавців свідчить і таке: в м. Полонному діє історико-краєзнавчий гурток "Полонь" (кер. вчитель історії Бровчук І). Формування є юридичною особою, має свою атрибутику, право займатися підприємницькою діяльністю. Його мета - залучати до краєзнавчої роботи талановиту молодь, націлювати її на вступ до вищих навчальних закладів і після того, як юнаки та дівчата здобудуть відповідні знання, повернуться в свій рідний край, вони продовжать вивчати історію краю вже на високому професійному рівні. Майже всі члени гуртка стали дійсними членами Малої академії наук, мають обласні і, навіть, міжнародні нагороди.

Учні шкіл займаються також природоохоронною роботою. В Новоушицькому районі, наприклад, в усіх школах є кутки, а в школі №1 райцентру - кабінет природи. Працюють вагони "Блакитних" і "Зелених" патрулів, юних друзів лісу. Посаджено близько 300 дерев і кущів, закладено 12 парків та алей. Виготовлено і розвішано 500 шпаківень, взято під охорону мурашники і водні джерела.

Члени туристичного клубу "Случ", що в Старокостянтинівському районі, щорічно в урочищі "Новики" очищають джерела. Краєзнавець В.Ординат організовує походи з метою створення "екологічних стежок".

В селах Кидівці і Кульчиївці Кам'янець-Подільського району, учні взяли під опіку всі природоохоронні об'єкти.

Юні природоохоронці Чемеровеччини беруть участь у конкурсі "Скривджена земля". Минулого року ними очищено понад 300 джерел питної води. Увійшли в практику зустрічі молоді з виробниками полів і ферм, ліквідаторами Чорнобильської катастрофи.

В Красилівському районі, в рамках руху учнівської молоді "Моя земля - земля моїх батьків" працює 135 пошукових загонів з загальною кількістю 129 учасників, в тому числі: "Краса і біль України" - 30, екологічна експедиція - 10 загонів.

В с.Нубин Старокостянтинівського району, члени клубу "Пошук" брали участь в археологічній експедиції. Вивчались гідрологія і геологія Подільських Товтрів Сатанова Городоцького району.

Здавна в області надається увага екскурсіям та туризму. Є традиційні маршрути, пропонуються нові. Серед них: "Шляхами Б.Хмельницького по Городоччині", "Грядою коралових рифів Сарматського моря", "Шляхами Смотрицького", "Шати Карпатських гір", та ін.

Краєзнавці Городка проводили пошуки стародавніх поселень у районі. Виявлено 5 поселень слав'ян VI-VIII століть, часів. Завдяки їхнім зусиллям загалу відомі ланкові В.Венгеловська, В.Цегелько, О.Казимірська, які вирощували по 610-800 центнерів цукрових буряків з кожного гектара, перші ударники трактористи П.Ящишин, А.Серветник, А.Савицький; Герої Соціалістичної праці Г.Целех і М.Починок; Герої Радянського Союзу А.Атаман і Ц.Малиновський; Д.Починок і М.Садомовська (заслужені працівники культури). Також досліджені життя і творчість І.Дузя (вчений), Л.Кулаковського (музикознавець), І.Ковальова (генерал-лейтенант), Х.Бейдера (краєзнавець). Пошуковці с.Купель зібрали матеріали до музею "Бойової слави", а в с.Видава - до "Історії села".

В багатьох селах кожного району молодь, вчителі, культосвітні працівники, ветерани війни і праці збирають матеріали для поновлення і реєстрації музеїв, а там, де їх немає - відкриття. І цю благородну справу потрібно всіляко підтримувати.

В Старій Синяві, Новій Синяві, Адамполі, Паньківцях створено музеї з історії краю, населених пунктів, окремих тематичних напрямів.

В Дунаєвецькому районі вже переєстровано 14 музеїв, а цьому передувала велика пошуково-дослідницька робота, переосмислення подій, минулого і створення експозицій з погляду сьогодення.

Юні краєзнавці беруть участь в експедиції "Мікротопоніми України", під час якої були зібрані топоніми населених пунктів. Результати роботи дунаївчан опубліковані в районній газеті.

В Чемерівцях вивчено урочища, створено карту населених пунктів. Чималі здобутки в Ізяславському, Славутському, Полонському, Хмельницькому та інших районах.

Що стосується народних традицій, звичаїв, свят і обрядів, які вивчаються в рамках експедиції "Краса і біль України" та "Звичаї нашого краю", то зібрано багатющий матеріал. В Дунаївцях і Віньківцях видані збірки з цих досліджень.

В Старокостянтинові, під керівництвом О.Пажимського, в музеї-садибі "Самчики" зібрано колекцію народного одягу.

В школах Старосинявського району розгорнуто етнографічно-пошукову роботу з вивчення свого родоводу, подвижницької діяльності своїх дідів і прадідів. Оформлюються альбоми, альманах народних пісень, куточки народознавства.

Учні початкових класів Лисичанської школи Славутського району провели свято української мови. Запросили батьків, учнів старших класів, поета Г.Яковчука, який 30 років був у цій школі директором, викладав українську мову і літературу.

В кожному районі, в багатьох селах є свої неповторні риси, особливості, традиції. Багато з них були втрачені або не підтримувались владою. Зараз традиції, свята, звичаї відроджуються за участю місцевого краєзнавчого активу.

Володимир Войтенко

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА НА ЖИТОМИРЩИНІ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (90-ті РОКИ XX ст.)

У розбудові Української незалежної держави чи не найважливішу роль відіграють завдання формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В їх реалізації суттєвим чинником виступає краєзнавство, вивчення рідного краю, яке виконує відповідальні науково-пізнавальні та виховні функції[1].

Загальновідомо, щоб любити свій край, його потрібно добре знати. Тому в умовах революційного оновлення суспільства, піднесення національної самосвідомості народу, невпинного зростання його інтересу до власної історії та культури, звершень минулих поколінь особливого значення набувають питання дальшого розвитку краєзнавчих досліджень.

Про значення краєзнавства на сучасному етапі в житті нашого суспільства відзначив у привітанні до делегатів і гостей Другого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців Президент України Леонід Кучма: "Глибоко усвідомлюючи виняткову роль краєзнавства у створенні об'єктивного літопису нашої країни, розвитку гуманітарної освіти, відродженні історичної пам'яті і формуванні на цій основі національної самосвідомості народу, держава буде всіляко сприяти вашій подвижницькій праці"[2].

27 березня 1990 р. утворено координаційний центр - Всеукраїнську спілку краєзнавців, очолювану академіком П.Т.Троньком. До правління спілки від Житомирщини увійшли краєзнавці М.Костриця і Г.Мокрицький[3]. Відроджено друкований орган Спілки - журнал "Краєзнавство". Все ширше розгортається робота на місцях. У більшості областей і районів України створено, а в багатьох випадках відтворено краєзнавчі товариства розігнані в 30-ті роки тоталітарною системою. З другої половини 80-х - на початку 90-х років відбувається своєрідний вибух у регіональних краєзнавчих дослідженнях. До краєзнавчих пошуків долучилося нове покоління. Значного розвитку набув краєзнавчий рух в Житомирській області.

Установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині відбулася 5 січня 1990 р. у приміщенні обласної універсальної наукової бібліотеки. Створення Товариства відбулося під егідою обласного відділення Українського фонду культури. Підготовчу роботу по проведенню установчої конференції взяла на себе ініціативна група, до складу якої увійшли голова обласного відділення Українського фонду культури, доктор історичних наук, професор Житомирського державного педагогічного інституту М.Лавринович, його заступник Є.Зотов, кандидат

географічних наук М.Кострица, директор Житомирсьокго краєзнавчого музею Л.Грузська, бібліограф Г.Ярусевич, археолог І.Ярмошик, науковий працівник літературного музею В.Єремєєв, журналіст Г.Мокрицький, колишній працівник обласного управління культури Ю.Каповський. 76 делегатів з більшості міст і районів області стали першими дійсними членами Товариства. Від імені оргкомітету з доповіддю "Краєзнавство на Житомирщині: історія, здобутки, проблеми" виступив дійсний член Географічного товариства АН СРСР, кандидат географічних наук М.Кострица. Про проект програми Товариства доповів завідувач відділу охорони пам'яток і культури обласного краєзнавчого музею І.Ярмошик, про статут науково-краєзнавчого Товариства - журналіст-краєзнавець Г.Мокрицький[4].

Стратегію діяльності Товариства визначено його програмою. За нею головними напрямками роботи Товариства визначені наступні:

- об'єднання всіх краєзнавців регіону Великої Волині (Житомирської, Рівненської, Волинської, частини Хмельницької і Тернопільської областей) з метою наукового дослідження в природничому, історичному, соціально-економічному та культурному аспектах;
- вивчення матеріальної і духовної культури краю;
- створення кадастрів природних ресурсів та складання географічного атласу;
- підготовка та видання різноманітної краєзнавчої літератури;
- організація і проведення науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів та "круглих столів";
- увічнення пам'яті видатних земляків.

Конкретні напрями діяльності Товариства визначені у статуті. На установчій конференції головою Товариства було обрано професора М.Никончука, віце-головою з наукової роботи - кандидата географічних наук М.Кострицю, віце-головою з організаційно-масової та видавничої роботи - журналіста Г.Мокрицького, вченим секретарем археолога І.Ярмошика. До Ради Товариства увійшло 17 чоловік.

З метою консолідації всіх краєзнавчих сил регіону у 1991 році у Рівному було проведено Першу науково-краєзнавчу конференцію "Велика Волинь: минуле і сучасне"[5]. У ній взяли участь науковці і краєзнавці з Києва, Житомира, Львова, Луцька, Острога, інших міст України. На конференції було прийнято ухвалу щодо проведення щорічних наукових краєзнавчих конференцій у культурних центрах, що входять до регіону Велика Волинь (Луцьк, Житомир, Остріг тощо). Визнано за доцільне об'єднувати зусилля трьох областей (Житомирської, Волинської, Рівненської) для спільної праці на культурологічну програму "Велика Волинь". З цією метою створено регіональну координаційну раду[6].

1991-й рік став початком видавничої діяльності Товариства. Цього року побачила світ колективна праця краєзнавців Ружинського району (автори В.Заморський, О.Коляновьський, О.Митюк, В.Семенюк): "Ружин: сторінки історії", в якій систематизовано численні матеріали від найдавніших часів до наших днів [7] В Житомирі видавництво "Житомирський вісник" започаткувало науково-популярну серію "Пам'ятки рідного міста". Першою з друку з'явилася книжка М.Костриці та Г.Мокрицького "Церква святого Архистратига Михаїла"[8]. На 1998 рік вже побачили світ шість книжок цієї серії.

Протягом 1991 року науково-творча група Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині у складі С.Глабчука, Р.Кондратюка, В.Олійника, І.Ярмошика, Г.Ярусевич під керівництвом М.Костриці розробила опорний план історико-культурної програми "Коліївщина" в с.Кодні Житомирського району. Довгострокова програма розрахована на створення Всеукраїнського історико-меморіального комплексу[9].

Члени Товариства взяли активну участь у підготовці фундаментальної праці "Репресоване краєзнавство", виданої Інститутом історії АН України, Всеукраїнською спілкою краєзнавців та Міністерством культури України[10]. Серед 75 нарисів про репресованих українських краєзнавців, вчених і дослідників вміщено розповіді про життя і діяльність орнітолога В.Бруховського, етнографа В.Кравченка, природознавця П.Тутковського.

У 1992 році Товариство налагодило творчі стосунки з нащадками видатного вченого, державного діяча періоду УНР та Директорії І.Фещенка-Чопівського.

13 вересня 1992 р. одна з центральних вулиць Житомира, на якій в гімназичні роки мешкав Іван Андріанович, одержала ім'я вченого. Цього ж року за сприяння Товариства побачила світ книга спогадів вченого "Хроніка мого життя", яка є цінним джерелом для вивчення історії нашої держави періоду УНР та Директорії[12].

У червні 1993 року відбулася Друга звітно-виборча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, на якій було обрано новий склад ради Товариства та його керівні органи. Президентом Товариства обрано кандидата історичних наук Б.Кругляка (з наукової роботи) та журналіста Г.Мокрицького (з видавничої діяльності), вченим секретарем - І.Ярмошика[13].

9-11 вересня 1993 року в Житомирі відбулася Міжнародна науково-краєзнавча конференція "Велика Волинь: минуле й сучасне", яка була одночасно Третьою регіо-

нальною конференцією (*Друга відбулася у 1992 р. в Луцьку і Рівному*). Краєзнавчий форум в Житомирі зібрав більш як 170 краєзнавців, науковців, дослідників, архівістів, музейних працівників і ділових людей з багатьох міст України, Білорусі, Росії, Польщі, Німеччини, Канади[14]. На конференції було розглянуто історичні проблеми Великої Волині, питання збереження історико-культурної спадщини, еколого-демографічні та соціальні проблеми краю. Велику увагу було приділено висвітленню питань народознавства, поверненню з небуття видатних постатей.

До програми конференції було включено урочисте відкриття анотаційної дошки видатному вченому, державному і церковному діячеві Іванові Огієнку. Учасники і гості конференції ознайомилися з історичними пам'ятиками с.Кодні Житомирського району, м.Бердичева, відвідали літературний музей Джозефа Конрада в с.Терехова Бердичівського району. Конференція в Житомирі здобула схвальну пресу, сприяла підняттю на новий щабель розвитку краєзнавства в регіоні[15].

У листопаді 1993 року відбулася установча конференція Новоград-Волинського регіонального краєзнавчого товариства, яке очолив вчитель гімназії В.Вітренко. Невдовзі краєзнавчі осередки було створено у Володарськ-Волинському, Бердичеві, Малині, Ружині[16].

Восени 1994 року, під час святкування Дня міста, Житомир знову гостинно приймав краєзнавців з усієї України. Цього разу всеукраїнську конференцію було присвячено 550-річчю отримання Житомиром Магдебурзького права, 190-річчю з часу, коли Житомир став адміністративним центром Волинської губернії та 1110-й річниці заснування міста. Окрему секцію було присвячено 100-річчю з дня народження О.П.Довженка[17]. Під час роботи конференції було увічнено пам'ять уродженця Житомира, видатного хіміка, академіка М.Усановича. На будинку, де народився вчений (вул.Михайлівська, 5) встановлено меморіальну дошку[18]. Учасники і гості конференції відвідали виставку поштових листівок "Житомир крізь призму століть", представлену з особистої збірки М.Костриці[19].

Починаючи з 1995 року, краєзнавчі конференції стали проводитися в районах області. Зокрема, того року відбулися конференції у Новограді-Волинському та Володарськ-Волинському.

Першу з них було присвячено 200-річчю утворення Волинської губернії та 200-річчю Волинської єпархії[20], другу - 450-ій річниці з часу заснування Володарськ-Волинського (Горошок)[21].

З метою популяризації історичного минулого рідного краю протягом 1994-1995 років обласною газетою "*Радянська Житомирщина*" за участю членів Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині було проведено конкурс-вікторину "Земля моїх батьків"[22]. У ній взяли участь учні, студенти, вчителі, краєзнавці практично з усіх районів і міст області. проведення вікторини-конкурсу сприяло пожвавленню краєзнавчої роботи на місцях, залученню до краєзнавчого співтовариства нових членів.

Товариство налагодило творчі стосунки з Інститутом дослідників Волині та Товариством "Волинь" у Вінніпезі (Канада), Товариством волинських німців у Німеччині, Мінським обласним краєзнавчим товариством. Здійснюється обмін літературою, інформацією, науковці з далекого і близького зарубіжжя беруть активну участь у краєзнавчих конференціях, що проводяться на Житомирщині[23].

Протягом 1993-1998 рр. на Житомирщині проведено 12 представницьких Всеукраїнських та міжнародних краєзнавчих форумів, присвячених визначним подіям у житті України, Волині, Житомирщини.

Плідним у цьому відношенні став 1997 рік. У червні в Житомирі відбулася Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція "Українська національна ідея: історія і сучасність", присвячена 80-річчю УНР, 90-річчю від дня народження О.Ольжича[24].

У вересні цього ж року відбулася Всеукраїнська конференція, присвячена 60-річчю з часу утворення Житомирської області[25].

До конференції було видано збірник наукових праць "Житомирщина крізь призму століть"[27], відкрито пам'ятну меморіальну дошку, присвячену перебуванню у 1918 році в Житомирі уряду УНР на чолі з М.Грушевським[28].

Всього ж за останні роки в області силами краєзнавчого Товариства встановлено анотаційні та пам'ятні меморіальні дошки І.Фещенко-Чопівському, І.Огієнку, М.Усановичу, В.Липинському, Ернсту Кончаку, О.Шумському, О.Кандибі (О.Ольжичу), М.Грушевському.

Важливе місце в діяльності Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині посідає видавнича справа. За цей час науковцями і краєзнавцями видруковано понад 50 найменувань книжок. Серед них - навчальні посібники для вчителів і учнів[29], науково-популярні праці[30], видання, присвячені видатним землякам[31].

Товариство надає важливого значення роботі із студентською і учнівською молоддю, залученню їх до пошукової краєзнавчої діяльності.

У 1997 році на базі Товариства організовано Молодіжний історико-краєзнавчий центр. 45 старшокласників області під керівництвом

науковців протягом року досліджували маловідомі сторінки історії рідного краю, забуті імена видатних земляків, соціально-економічні і екологічні проблеми. В результаті пошукової роботи в архівах, музеях, бібліотеках юні дослідники за обраною тематикою підготували реферати, з якими виступили на підсумковій конференції. Матеріали юних дослідників видано окремою збіркою[32].

Таким чином, можна констатувати, що у 90-х роках на Житомирщині склалася чітка система краєзнавчої роботи, яка сприяє всебічному відродженню духовності в регіоні. Цю діяльність позитивно схвалено з високої трибуни Другого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців[33].

М.Ю.Костриця, М.М.Костриця.

---

1 Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: досвід, проблеми, перспективи.-К.: Рідний край, 1994.-С. 6.

2 II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м.Київ): Матеріали та документи.-К.., 1997.-С. 4.

3 Скляренко Є. Creorено Спілку краєзнавців// Рад.Житомирщина.-1990.-13 квітня.

4 Дерев'янко Ф. Третє народження науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині//Рад. Житомирщина.-1990.-13 січ.; Скляренко Є.М. Установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині // Український історичний журнал.-1990.-№6.-С. 156.

5 Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези регіональної наукової конференції.-Рівне, 1991.-128 с.

6 Хроніка діяльності Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (1990-1993 рр.)//Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.-Т. 15.-Житомир, Журфонд, 1994.-С. 182.

7 Ружин: Сторінки історії (Автори В.Л.Заморський, О.Б.Коляновський, О.І.Митюк, В.В.Семенюк).-Житомир, 1991.-176 с.

8 Костриця М., Мокрицький Г. Церква святого Архистратига Михаїла.-Житомир, 1991.-32 с. (Житомир. Пам'ятки рідного міста. Вип. I).

9 Дерев'янко Ф. За програмою "Коліївщина"// Рад.Житомирщина.-1992.-7 квіт.

10 Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки).-К., 1991.-478 с.

11 Фещенко-Чопівський І.А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центр. Ради та Директорії (Передм. В.О.Шевчука; Комент., прим. М.Ю.Костриці, Г.П.Мокрицького.-Житомир, 1992.- 124 с.

12 Мусійчук Ф. Звітують дослідники Волині// Рад.Житомирщина.-1993.-3 лип.

13 Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції/Відп. редактор М.Ю.Костриця.-Житомир,1993.-278 с.

14 Дерев'янко Ф. Краєзнавці настроєні оптимістично //Рад.Житомирщина.-1993.-16 вер.; Пащук І. Знати минувшину, берегти сучасне//Вільне слово (Рівне).-1993.-22 вер.

15 Об'єднались зв'ягельські краєзнавці//Житомир.вісник.-1993.-19 лист.; Костриця М. Що в імені твоїм, Житомир?: Житомир крізь призму століть//Вільне слово.-1994.-7 трав.

16 Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції/ Відп. редактор М.Ю.Костриця.-Житомир, 1994.-296 с.

17 Кавун О. його знають вчені світу// Рад.Житомирщина.-1994.-13 вер.

18 Малин Г. Таким був Житомир //Рад.Житомирщина.-1994.-20 вер.

19 Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю з часу утворення Волинської губернії// Відп.редактор М.Ю.Костриця.-Новоград-Волинський, 1995.-274 с.

20 Горошківщина крізь призму століть: Тези наукової краєзнавчої конференції, присвяченої 450-річчю Володарськ-Волинського (Відп.редактор М.Ю.Костриця).-Володарськ-Волинський-Житомир, 1995.-179 с.

22 Костриця М. Вітаємо переможців: Конкурс-вікторина "Земля моїх батьків" //Рад.Житомирщина, 1995.-7 вер.

23 Онуфрійчук І. Інститут дослідів Волині у Вінніпезі//Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної краєзнавчої конференції.-Житомир, 1993.-С. 17-18; Арндт Н. Дослідження Волині у німецькому товаристві волиняків// Звіт.-С. 19-20.

24 Українська національна ідея: історія і сучасність: Науковий збірник /Відп. редактор М.Ю.Костриця.-Житомир, 1997.-177 с.

25 Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Взлет духу: О.Ольжич і Житомирщина.-Житомир-Київ, 1997.-32 с.

26 Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник/Відп.редактор М.Ю.Костриця.-Житомир, 1997.-192 с.

27 Помогайбо Л. Закарбовано у мармурі: Меморіальну дошку на честь Малої Ради УНР на чолі з М.С.Грушевським урочисто відкрито у Житомирі//Клич нації.-1997.-№4.-[вересень].

28 Костриця М.Ю. Географія Житомирської області: посібник для вчителів і учнів.-Житомир, 1993.-200 с.; іл.; його ж. Рідний край: Посібник для вчителів і учнів Житомирщини.-Житомир: СМП "Житомир: РІКО-ПРЕС-РЕКЛАМА".-1994.-192 с.; іл.; Мокрицький Г. Розповіді про Житомир: Читанка для дітей.-Житомир: Журфонд, 1995.-24 с.; іл.

29 Студінський В.А., Тимошенко В.І. Історія Малина.-Малин, 1993.-112 с.; Костриця М.Ю. Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини.-Житомир, 1996.-19 с.; Студінський В.А., Студінська Г.Я. Чорнобильський аспект

економіко-екологічного розвитку Житомирщини.-Одеса-Житомир-Малин, 1997.-104 с.
30 Кострица М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі.-Житомир, 1995.-206 с.; Копоть І.Є., Мокрицький Г.П. Віктор Косенко і Житомир.-Житомир, 1996.- 32 с.
31 Роль краєзнавства в духовному збагаченні особи//Матеріали обласної науково-практичної конференції/ Відп. редактор М.Ю.Кострица.-Житомир, 1998.-286 с.
32 ІІ з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців...-1997.-С. 35, 58.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОБОТИ КЛУБУ "КРАЄЗНАВЕЦЬ"
(До XX-річчя його діяльності)

Після занепаду краєзнавчої роботи в Україні в 30-ті роки з часом, в 60-70 роки, діяльність краєзнавців почалась відновлюватись в основному за рахунок державних установ і окремих розпорошених ентузіастів - шанувальників рідного краю, його історії.

Працівники відділу краєзнавчої роботи Харківської державної наукової бібліотеки (ХДНБ) ім.В.Короленка (тепер відділ україніки) Г.Каширина, Т.Шерстюк і В.Ярошик вирішили об'єднати зусилля окремих дослідників, що займалися краєзнавством з числа творчої інтелігенції-журналістів, істориків, педагогів в клуб "Краєзнавець".

Перше засідання клубу відбулося 13 травня 1978 року в відділі краєзнавчої роботи. На ньому, крім працівників відділу, були присутні М.Дяченко, Л.Стрековський, І.Марченко, В.Кисіль, Б.Заскальнов, Б.Гольдін. Було складено план роботи й накреслені основні засади діяльності клубу з врахуванням досвіду інших бібліотек.

На сьогодні клуб об'єднує більше 100 осіб, різних за фахом, рівнем освіти, віком, закоханих в історію рідного краю - Слобожанщину. Він став одним з найпрестижніших культосвітніх організацій в області, куди з радістю йдуть і академіки, і студенти, і домашні господарки.

Робота клубу здійснювалась по таких основних напрямках: наукові дослідження, просвітницька робота, участь у громадському житті, популяризація матеріалів про Слобожанщину, виховна робота серед молоді, виступи з лекціями в різних колективах і органах масової інформації.

На щомісячних засіданнях (читаннях), яких з 1978 року відбулося більше 230, розглядалися питання з таких тем: історія минулого краю, охорона пам'яток історії та культури, діяльність і життя видатних земляків, дослідження шляхів походу князя Ігоря, річки Харківщини, садово-паркова архітектура, екологічні проблеми краю, історія деяких міст і сіл Харківщини, історія української і російської літератури, пов'язаної з Харковом, театральне й музичне життя Харкова революційні події у Харкові й на Україні, харківське підпілля і битви за Харків в роки Великої Вітчизняної війни, історія науки, авіації, народної освіти, суспільного життя, преси, міського транспорту, жіночої медичної освіти; декабристи Росії і України, видавнича діяльність минулого, знамениті садиби України й Росії, архітектурні пам'ятки Прибалтики, охорона природи й навколишнього середовища, проблеми озеленення міста, історія храмів області і їх зодчі, розвиток фотографії в країні, етнографія Слобожанщини, відродження харківських церков, топоніміка міста, увічнення пам'яті видатних харків'ян, історія краєзнавства й ін.

Назвемо основні теми читань останнього десятиліття: перебування родини Грот на Україні, історія Червоного козацтва, створення фольклорного ансамблю "Слобожанин", реставрація культових споруд, екологія та духовне життя, нові досягнення харківських археологів, архітектура Вірменії, архітектура Харкова, історія будівництва Держпрому, діяльність товариства "Меморіал", родина Алчевських і Харків, розвиток генетики в Харкові, родові маєтки Петербурга, перший радянський уряд України, історія історико-філологічного товариства, перші фотоательє в Харкові, історія Харківського художнього музею, з історії Слобожанської кухні, з історії книгодрукування в Харкові, внесок ХДНБ ім.В.Г.Короленка у розвиток національної культури і створення національної бібліографії, історія харківського колегіуму, історія села Старий Мерчик, про пам'ятник І.Д.Сірку в Мерефі, репресовані священнослужителі

Слобожанщини, підземні ходи Харкова, історія Інституту охорони здоров'я, дитинства та материнства, пошуки місць поховань загиблих воїнів, репресії серед харківських вчених-фізиків, історія писанкарства, Харківський Малий театр, побут Слобожанщини - костюми, вишиванки, історія розробки водневої бомби, історія Московського району Харкова, про роботу Харківського обласного архіву, історія міста Південний, історія ХЕМЗу, Пархомівська "Третьяковка", історія театру-студії "Березіль", творчість художниці Н.Вербук, історія родини Перебініних, топоніміка Валківщини, історія Харківського інституту народної освіти, УФТІ - колиска вітчизняної ядерної фізики, кустарні промисли Харкова, історія селища Караван, харківський землероб О.Колесов, партизанський рух на Харківщині, музей природи ХДУ, народний музей заводу ім.Малишева, ректори ХДУ, із історії картографії, німецький клуб у Харкові, Валкам - 350 років, традиційна культура Слобожанщини, історія харківських театрів, 110 років ХДНБ ім.В.Короленка й інші. Клуб підтримує тісні стосунки з краєзнавчими закладами, осередками освіти і культури: музеями, архівами, вузами, шкільними установами, з товариствами "Просвіта", "Спадщина", "Меморіал", охорони пам'яток історії та культури, клубами книголюбів і писанкарів.

Члени клубу приймають участь у приведенні до належного вигляду поховань діячів науки, культури, мистецтва, жертв репресій, голодомору, фашистських душогубок, в обстеженні меморіальної частини 13-го міського кладовища, беруть участь в роботі різних комісій: топоніміки, охорони природи, екології, обласного Комітету ветеранів Великої Вітчизняної війни, обласної Ради бувших партизан і підпільників, проводять пошукову роботу по темі "Ніхто не забутий, ніщо не забуте".

У відділі україніки створено картотеку і понад 20 фотоальбомів, де зібрано довідкові матеріали з історії Харкова, його вулиць, пам'яток архітектури, діяльності видатних людей краю. Члени клубу надають велику допомогу бібліотеці ім.В.Короленка, зокрема відділу україніки в їх роботі.

У відділі зберігаються рукописні спогади краєзнавців про історичні події у нашому місті та особисті архіви В.Смоленського, В.Рибалова, П.Романова, Б.Інгоря, М.Коржа та інших.

Активну участь краєзнавці брали у загальноміських заходах: Шевченківських днях у Харкові, Сковородинівських святах, ювілеях Гната Хоткевича, Лесі Українки, фольклорних святах в Інституті мистецтв ім.І.Котляревського "Слобожанській музі" і "Слобожанському великодні", проведенню благодійних заходів по збору коштів на пам'ятники Г.Сковороді, І.Сірку, меморіал в Дробицькому яру. Краєзнавці сприяли створенню Державного літературного музею, громадських історико-краєзнавчих музеїв в школах, технікумах, ВТУ, приймали участь в наукових конференціях, семінарах, диспутах "за круглим столом", в створенні тома "Харківська область" з серії "Історія міст і сіл УРСР" за редакцією академіка П.Тронька, в підготовці видання "Книги пам'яті України", в розробці нових туристично-екскурсійних маршрутів тощо.

Активно діють краєзнавчі осередки при Будинку вчених, Обласній станції юнацького туризму й краєзнавства, при школах Харкова й області, зокрема в Бабаях і Будах.

Чимало краєзнавців є авторами досліджень і публікацій в пресі. За цей 20-річний період видані книги краєзнавців: І.Ю.Саратова, О.Ю.Лейбфрейда, І.Я.Лосієвського, М.М.Сапни, О.О.Проскурніна, І.Т.Артеменка, О.М.Куделка, С.І.Посохова, П.В.Губського, В.А.Ломакіна, М.Є.Беляєва, В.Д.Берліна, П.П.Василенка, М.Ф.Гетьманця. М.О.Красікова, Ю.М.Ранюка, В.П.Рудька, Б.А.Бондаренка, І.В.Мельницької, М.М.Сафарова, К.Кеворкяна, М.М.Гладкова, К.Русинова, З.Сагалова. Г.Семенова, М.Бабусенка, І.Гур'євой, П.Шпари, З.Нестеренко й інших.

В клубі проведено творчі вечори письменників, художників, композиторів, артистів, виступи відомих вчених, мистецьких гуртів, писанкарів.

Відділ україніки ХДНБ ім.В.Короленка, разом з клубом "Краєзнавець" за значний внесок у розвиток українського краєзнавства, за багаторічну краєзнавчу роботу нагороджений республіканською премією ім.Д.І.Яворницького за 1993-й рік.

Група ентузіастів (В.С.Колодяжний, Н.П.Акимова, Г.Р.Гуріна, П.М.Гаркуша й інші) щороку здійснюють екскурсійні походи по історичних місцях Харківщини й інших областей. Це примушує жителів тих місцевостей приділяти більше уваги до цінностей свого краю і їх охорони. З пошаною слід назвати краєзнавців: Т.Безрукову з Буд, Г.Яковенко з Бабаїв, збирача матеріалів про Г.С.Сковороду, рід Щербининих, партизанів району і, особливо, згадати Олександра Роденка - завідувача відділу культури Харківської райдержадміністрації, великого працелюба, краєзнавця, збирача фольклору, який власними силами, з допомогою трьох синів і дружини спорудив пам'ятник Г.Сковороді біля криниці в Бабаях, а в с.Борисівці, де народився Д.Яворницький - пам'ятник славетному історику, який самотужки впродовж трьох років споруджував Роденко. Його зусиллями упоряджується городище Донець біля Карачівки, садиба з могилами митців Бенуа-Лансере-Серебрякової в Нескучному, відкрита садиба-музей Г.Хоткевича в селищі Високий. Останніми днями наш почесний краєзнавець Олександр Юрійович Лейбфрейд подарував

Харкову фототеку з 15 тисячами слайдів, на яких зображені архітектурні шедеври міста, області, України, багатьох країн світу. Дарунок зберігається в фондах музею Державної Академії міського господарства. Бажано мати таку фототеку також і в фондах бібліотеки ім.В.Короленка.

Ми з великою пошаною повинні згадати про краєзнавців, які протягом останнього часу пішли з життя, залишивши добру пам'ять своїми виступами в нашому клубі, публікаціями, книгами. Це: Безхутрий Микола, Дмитрієва Вероніка, Жаботинський Василь, Заскальков Борис, Калачов Ювеналій, Кисіль Владислав, Маяк Ганна, Мігачова Євгенія, Радкова Олена, Смоленський Володимир, Строковський Леонід, Тихомирова Тетяна, Тін Олексій, Федоров Михайло, Хорцева Клавдія, Черкай Олег, Чернова Маріанна, Кирсанов Володимир, Шпара Петро, Шкварко Іван, Пілін Олександр, Артеменко Іван, Романов Павло, Інгер Борис, Гельфандбейн Григорій, Чичибабін Борис, Сердюк Олександр, Черкашин Роман й інші.

На зміну старшому поколінню краєзнавців прийшла молодь. Ми раді успіхам С.Посохова, А.Акимової, П.Черномаза, О.Хорошковатого, О.Парщика й ін.

Перед клубом краєзнавців, як перед громадською організацією стоять великі творчі плани по проведенню нових досліджень, наукових пошуків, нових зустрічей з цікавими людьми, повсякденне піклування про охорону пам'яток історії і культури, по відтворенню історії як існуючих. так і зниклих поселень, в участі перевидання "Історії міст і сіл Харківської області", потреба в якому назріла.

Побажаємо дружньому колективу харківських краєзнавців успіху в здійсненні запланованих звершень.

Микола Корж

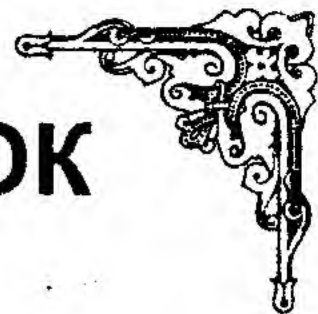

КРАЕ-
ЗНАВСТВО
В ОСОБАХ

ГРИГОРІЙ ПАВЛУЦЬКИЙ ТА ЙОГО ВНЕСОК У ПАМ'ЯТКООХОРОННУ СПРАВУ

Серед учених, які зробили значний внесок у справу охорони та збереження історико-культурної спадщини України, чільне місце посідає мистецтвознавець, професор Київського університету Григорій Павлуцький (12.10.1861-03.04.1924).

Після закінчення 3-ї Київської гімназії Г.Павлуцький вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св.Володимира, який закінчив 1886 року. Своїм учителем, який вплинув на формування світогляду, подальшого визначення наукового кредо майбутній дослідник вважав історика, класичного філолога і візантолога, професора Київського університету Ю.Кулаковського. 1889 року, після успішно захищеної кандидатської дисертації, був зарахований до Київського університету на посаду приват-доцента. Після захисту докторської дисертації 1897 року Г.Павлуцького було обрано на посаду екстраординарного, в 1906 р. - ординарного професора кафедри історії мистецтв Київського університету, де він працював до 1924 р.[1]

Викладацьку та дослідницьку роботу професор Г.Павлуцький поєднував з громадською діяльністю у наукових товариствах. Вчений був дійсним членом Московського Археологічного товариства, Українського наукового товариства, очолював секцію історії мистецтва Київського товариства старожитностей і мистецтв, Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства охорони пам'яток і мистецтва, брав участь у підготовці та проведенні археологічних з'їздів. Напередодні XI Археологічного з'їзду (1899) в Києві було розпочато роботу з дослідження пам'яток української старовини. Уже 1902 року було зібрано великий матеріал з обстеження архітектурних пам'яток, в тому числі багатьох культових споруд, зроблено фотографії, обміри, плани. З метою узагальнення зібраного матеріалу і підготовки його до видання утворено спеціальну комісію на чолі з Г.Павлуцьким. Перший випуск "Древностей Украины" побачив світ 1905 року, куди увійшли цікаві дослідження, в тому числі і Г.Павлуцького про давні українські храми.

Коло наукових інтересів ученого було дуже широким. Поряд із дослідженнями мистецтва стародавньої Греції, все більше уваги вчений присвячує вивченню українського мистецтва, стародавніх архітектурних пам'яток. На цю тему він зробив низку цікавих доповідей у Товаристві Нестора-Літописця: "Деревянная церковная архитектура в Юго-Западном крае в XII-XIII в.", "О деревянных резных изображениях путтов в южно-русских церквях XII-XIII веках", "Наиболее ранние свидетельства литературных памятников о построении деревянных церквей малорусского типа" та "Изображение храмов на древнейших южнорусских миниатюрах", які пізніше увійшли до великого монографічного дослідження, присвяченого історії мистецтва України. На основі аналізу великої кількості пам'яток архітектури в Україні вчений приходить до висновку про національний самобутній характер українського мистецтва. Зокрема він писав: "українські дерев'яні храми являють собою справжнє народне мистецтво, а не випадкове явище, вони є гідними пам'ятками народних звичаїв і свідками минулого. Українське мистецтво є творчістю оригінальною, яка має національний характер"[2].

З змістовними доповідями, присвяченими дослідженню стародавніх архітектурних пам'яток Києва, Полтави Г.Павлуцький виступив на XIV Археологічному з'їзді, що відбувся 1908 року в Чернігові[3]. Поряд з науковими дослідженнями в галузі пам'яткознавства вчений багато робив на ниві охорони та збереження пам'яток. Серед вагомих здобутків Київського товариства охорони пам'яток і мистецтва була робота з дослідження та збереження пам'яток Києва, в якій безпосередню участь брав Г.Павлуцький. Особливу увагу вчених привертали пам'ятки давньоруського періоду. Своєю масштабністю та громадським резонансом виділялись роботи з вивчення та реставрації Софійського собору. Дослідження цієї видатної пам'ятки XI ст. розпочалась за ініціативи членів Товариства. Спільно з членами Імператорської Археологічної комісії 1914 року було обстежено її пам'ятки. Комісію з обстеження фресок очолив професор Г.Павлуцький. Після грунтовних робіт щодо їхнього вивчення стану фресок було визнано критичним, особливо на сходах, де їм загрожувало "механічне стирання" одягом відвідувачів і конденсація парів. На думку членів комісії для захисту фресок у цьому місці бажано було збудувати бар'єр із скла[4].

Пам'яткоохоронний рух в Україні значно активізувався в період визвольних змагань (1917-1921). Зокрема збереження історико-культурної спадщини набуло гострого політичного звучання. Історико-культурний фонд України зазнав досить суттєвих втрат, оскільки пам'ятки гинули від військових дій, відсутності належ-

ного догляду з боку їхніх власників, безконтрольно вивозились до Росії та інших країн. Нова політична ситуація, що склалась в Україні, вимагала нових підвалин пам'яткоохоронної роботи. Гостро відчувалась необхідність у створенні координуючого центру, який міг об'єднати зусилля всіх громадських організацій, привернути увагу до пам'яткоохоронної справи державних інституцій. За доби Центральної Ради було створено Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні (ЦКОПСІМУ). 12 травня 1917 р. відбулися перші загальні збори ЦКОПСІМУ, які схвалили статут Комітету і обрали його дійсних членів. Серед обраних членів Комітету був і професор Г.Павлуцький[5].

За доби гетьманату у тісному зв'язку з завданнями культурного та державного будівництва в Українській державі вирішувались проблеми збереження національної історико-культурної спадщини.

Григорій Григорович був у колі української інтелігенції, яка підтримала курс уряду на проведення українізації в культурній та освіт-ній сфері, охорону та збереження історико-культурної спадщини, повернення культурних цінностей із-за кордону. Як голова відділу пластичних мистецтв Головного управління в справах мистецтва та національної культури в складі Міністерства народної освіти та мистецтва Української держави Г.Павлуцький брав безпосередню участь в роботі комісії з повернення культурних цінностей з Росії, яку в червні 1918 р. було конституйовано як "Культурну комісію при Українській Мировій делегації"[6].

Як знаний фахівець в галузі мистецтва вчений був залучений до роботи з дослідження та реставрації Софійського собору. Восени 1918 р. було утворено комітет, до якого увійшли Д.Айналов, С.Борисов, М.Біляшівський, О.Бобрінський, С.Гіляров, П.Голандський, В.Завітневич, Ф.Ернст, Г.Красицький, І.Моргілевський, Г.Нарбут, Г.Павлуцький, К.Тітов, К.Широцький, Д.Щербаківський, Ф.Шміт та інші[7]. При комітеті було створено комісії, до яких увійшли археологи, архітектори, мистецтвознавці, історики. Перед кожною комісією були поставлені конкретні завдання з вивчення собору, підготовки пропозицій щодо його реставрації. Архітектурну комісію очолив Григорій Павлуцький. Робота з дослідження Софійського собору привернула увагу не тільки широких громадських кіл, але й урядовців. Влітку 1918 р. уряд асигнував на ці роботи 25000 крб., значні кошти на науково-дослідні та реставраційні роботи були виділені церквою[8]. Жваві дискусії розгорнулися у наукових та культурно-освітніх товариствах. Зокрема, на секції історії мистецтва Українського наукового товариства, яку очолював Г.Павлуцький, схвальну оцінку отримало створення комітету, розпочаті роботи з вивчення стародавньої пам'ятки. Водночас, члени товариства застерегли від поспішності при проведенні реставраційних робіт[9]. Разом з С.Гіляровим, Ф.Ернстом, І.Моргілевським Г.Павлуцький відстоював погляд про необхідність перед реставраційними роботами провести грунтовне наукове дослідження пам'ятки. Крім того, він вважав, що Софійський собор необхідно зберегти в тому вигляді, в якому він дійшов до сучасників, навіть якщо пам'ятка несла на собі відбиток різних стилей і часів[10].

Період існування Української держави був часом, коли закладались підвалини створення Української Академії наук, Національної бібліотеки, Національного архіву, таких навчальних закладів як Київський Археологічний інститут, Український державний університет, Українська Академія мистецтв, з якими плідно співпрацював професор Павлуцький. Він був серед когорти українських вчених, які у час, коли Україна опинилася у стані політичної нестабільності через численні зміни влади, воєнні дії, революції та голод, прагнули віднайти і зберегти для нащадків великий масив письмових пам'яток. Стародруки, рукописні фонди, книгозбірні, приватні архіви були розпорошені, багато з них перебувало під загрозою зникнення. Г.Павлуцький, разом з іншими провідними вченими, був залучений до спеціальної комісії, яка займалася організаційними питаннями із створення Національного архіву[11].

Велика робота передувала створенню національної бібліотеки. Рада Міністрів затвердила розроблений М.Василенком, В.Вернадським та В.Кордтом "Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави (1918)", згідно з яким утворювався спеціальний комітет.Тимчасовий Комітет (далі ТК) спрямував свою діяльність на збирання й закупівлю бібліотек, колекцій, рукописних фондів, стародруків, які мали непересічне значення для розвитку української науки та культури, комплектування фондів українознавчої літератури. До приватних осіб, в товариство були надіслані особисті листи з проханням передавати свої власні твори та закуповувати місцеві видання для Національної бібліотеки. На порядок денний було поставлено питання про можливість придбання архівів Вишневецьких, Репніних, бібліотек В.Антоновича, В.Білозерського, В.С.Іконникова, Ф.Вовка, М.Драгоманова. На одному із засідань ТК професорові Г.Павлуцькому було доручено вирішити питання із спадкоємцями Михайла Драгоманова[12].

Гетьманат велику увагу приділяв культурному будівництву, що відповідало інтересам становлення незалежної України. Важливим завданням уряду було питання про повернення в Україну вивезених до Росії за царизму національних культурних цінностей українського

народу. Наприкінці травня 1918 р. культурне питання стало предметом обговорення на нарадах, скликаних Міністерством народної освіти та мистецтва. У них брали участь представники різних міністерств, відомі фахівці культурницької справи, зокрема і голова відділу пластичних мистецтв Г.Павлуцький. Після того, як міжвідомчу комісію з повернення культурних цінностей в червні 1918 р. було конституйовано як "Культурну комісію при Українській Мировій делегації", вчений був обраний заступником голови комісії. Завдання, яке поставила перед собою комісія, було досить складне. Оскільки на той час не існувало міжнародно-правових документів та напрацьованого міжнародного досвіду вирішення на міждержавному рівні подібних проблем. Протоколи та інші матеріали засідань свідчать, що вже на перших нарадах виявились розбіжності між їх учасниками стосовно принципів і шляхів врегулювання питання про передачу українському народові його історико-культурних надбань. Якщо представники російської делегації пропонували питання про повернення українських культурних цінностей доручити російсько-українській паритетній комісії з числа фахівців, то зовсім іншого погляду дотримувалися члени української делегації[13]. П.Холодний, Г.Павлуцький та інші відстоювали необхідність вирішення цього питання через відповідні статті основного мирного договору між Росією і Україною. До основного російсько-українського мирного договору додавалась стаття, яка б закріплювала право України на повернення своїх культурних цінностей. Крім того, готувався додатковий договір із списком пам'яток, на які претендувала Україна. Однією з умов відбору пам'яток до додаткового договору було визнане положення про повернення в Україну пам'яток, лише вивезених з її території[14].

Нового імпульсу на переговорах додала теза, з якою виступив Г.Павлуцький на нараді 23 квітня 1918 р. Він вважав за необхідне порушити питання про передачу Україні не лише пам'яток української історії та культури, а й частини загальних культурних надбань Російської імперії, створених спільною працею всіх народів. Такий підхід до формування українських вимог підтримав голова української делегації на переговорах професор С.Шелухін. Було вирішено, що до додаткового договору увійдуть два списки пам'яток - пам'ятки, вивезені з території України і речі, на які мала право Українська держава, виходячи з принципу розмежування майна колишньої імперії між країнами, що виникли на її території. За пропозицією Г.Павлуцького до списків додаткового договору було включено знамениту шапку Мономаха, як "пам'ятку Київської історії"[15]. На двох засіданнях розглядались аргументи відділу пластичних мистецтв і особисто Г.Павлуцького про право української сторони на античні пам'ятки Кримського півострова та Північного Причорномор'я, матеріали "Румянцевской генеральной описи Малороссии", приватні збірки тощо[16].

Відділ, керований Г.Павлуцьким, проводив велику роботу із складання списків, відбору і аналізу пам'яток, що зберігались в Ермітажі, Академії мистецтв, Третьяковській галереї, Історичному музеї. Керуючись принципом розмежування (слід зазначити, що до цього напрямку діяльності культурної комісії була відчутна опозиція не лише з боку російських, а й ряду українських учених і культурних діячів) відділ пластичних мистецтв поставив питання про передачу Україні пам'яток частини зібраних в Ермітажі пам'яток античної скульптури. У листі від 24 червня 1918 р. Г.Павлуцький звернув увагу на необхідність порушити питання про передання Україні частини художніх речей з царських палаців Петербурга, Петергофа, Павловська, Гатчини та інших резиденцій царської сім'ї[17]. На думку вченого, щоб не порушити ансамблі палаців, зразки старовинних меблів та інші речі, мали відбирати місцеві комісії фахівців. Розуміючи важливість систематизації матеріалів, умов їхнього зберігання, Г.Павлуцький запропонував комісії, "склавши список належних Україні речей, зокрема в Історичному музеї лише зазначити, що Україна має на них право, але не здійснює цього права, аби не зашкодити єдиної зразкової збірки"[18]. Це був зважений науковий підхід у вирішенні проблеми. Доробок Культурної комісії, кожного з її учасників доволі значний, але, на жаль, гарячі дискусії учасників нарад, підготовлені пропозиції, до складання яких були залучені фахівці з різних галузей науки, в силу незалежних від комісії обставин, залишились лише на папері.

Завдяки її діяльності, відповідальній позиції представників української інтелігенції слід визнати, що до проблеми повернення українському народові його історико-культурних цінностей було привернено увагу широких кіл громадськості та державних органів як в Україні, так і за її межами. Значною мірою, завдяки роботі комісій, до складу яких входили історики, археологи, архівісти, мистецтвознавці, серед яких помітною фігурою був професор Г.Павлуцький, не тільки в Росії, але й за її межами дізналися про українське походження багатьох видатних діячів науки і культури, вперше на переговорах державного рівня вирішувалось питання про законне право українського народу на свої історико-культурні цінності, які, в силу різних обставин, перебували за межами України.

Пізніше, за часів радянської влади, вченого також залучали до роботи в різних комісіях. Як знаний фахівець, він був обраний до складу Со-

фійської комісії, що діяла на історико-філологічному відділі Української Академії Наук [19].

Період визвольних змагань, особливо доба гетьманату, важливий етап у становленні української державності, в розвитку науки і культури, зокрема пам'яткоохоронній справі. Завдання культурного будівництва вирішувала ціла плеяда видатних українських учених, діячів культури, які віддавали цій справі свої знання, талант, вміння. Чільне місце серед них належить професору Григорію Павлуцькому, діяльність якого певною мірою була спрямована на становлення пам'яткоохоронної справи, а його робота в Культурній комісії об'єктивно сприяла утвердженню українського народу у світовому співтоваристві.

Олена Денисенко

1 Інститут рукопису Національної бібілотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф.Х, 17859-17861; Ф. 90, №341-342 (далі - ІН НБУВ).

2 Труды XIV-го Археологического съезда в Чернигове.-Т. 2.-К., 1911.

3 Г.Павлуцький. О происхождении форм украинского церковного зодчества/Труды XIV-го Археологического съезда в Чернигове.-Т. 2.-К., 1911.-С. 47, 54.

4 Центральний державний історичний архів України в м.Києві.-Ф. 725, оп. 1, спр. 3.-Арк. 1-10.

5 О.О.Нестуля. Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради//Укр.іст.журнал.-1993.-№10.-С. 106.

6 С.І.Кот, О.О.Нестуля. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917-1918.-К.,1996.-С. 28.

7 Історія України: маловідомі імена, події, факти.-К., 1996.-С. 146.

8 ІР НБУВ.-Ф. XXX, №222.-Арк. 1.

9 Наше минуле.-1918.-№3.-С. 130.

10 Там само.-С. 151-153.

11 Л.А.Дубровіна, О.С.Онищенко. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. 1918-1941.-К., 1998.-С. 59.

12 Архів Нац. б-ки України імені В.І.Вернадського.-Оп. 1, спр. 1.-Арк. 2.

13 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України).-Ф. 2607, оп. 1, спр. 56.-Арк. 3-4.

14 Там само.-Арк. 5-9.

15 Там само.-Спр. 58.-Арк. 31.

16 Там само.-Арк. 4, зв. 8.

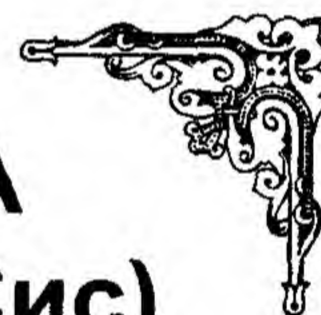
17 ЦДАВО України.-Ф. 2201, оп. 3, спр. 6.-арк. 11.

18 Там само.-Ф. 2607, оп. 1, спр. 58.-Арк. 29.

19 Н.Д.Полонська-Василенко. Українська Академія наук: нарис історії.-К., 1993.-С.12, 33.

ЖИВА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ КРАЄЗНАВСТВА (до 85-річчя від дня народження Тамари Сис)

Тамара Андріївна СИС

Історик-краєзнавець, фольклорист, етнограф, музеєзнавець, екскурсовод - такою знають продовж десятиліть у Кам'янці-Подільському і на Поділлі Тамару Сис. З дитинства закохана у рідний край, його цікаве історичне минуле, багатий фольклор, енергійна, невгамовна, допитлива, вона пішки сходила все Поділля, знає кожен хутірець, село, місто. Може годинами розповідати про історичні події, відомих земляків, колоритні народні свята, захоплюючі легенди, неповторні подільські краєвиди. Її серцю близькі прозорі потічки і річки, польові криниці і цілюще джерела на Товтрах, старовинні церкви, і монастирі...

Схильність до мандрів дісталась Тамарі Андріївні у спадок від численних предків. Захоплено розповідає про те, як здавна її діди-прадіди любили подорожувати рідним Поділлям. Як краєзнавець Кам'янець-Подільського історико-краєзнавчого музею впродовж десятиліть збирала, а тепер дбайливо зберігає багатющий і неоціненний матеріал з історії рідного краю.

Шість десятиліть сповна віддала вона невтомним пошукам цінних документів з краєзнавства і фольклору.

Народилась Тамара Сис 5 вересня 1913 року у Кам'янці-Подільському, у працьовитій робітничій сім'ї. Батько Андрій Бистрицький, шофер за фахом, після 1917 року виявився безробітним. Утримуючи сім'ю, не цурався будь-якої роботи. Міг, наприклад, латати побиті глеки і відра. Невтомною трудівницею, яка зазнала долі наймички, була і матуся Фросина. Згодом батьки одержали від сільради півдесятини землі, на якій вправно господарювали. Сім'я мешкала на Підзамчі - західній околиці міста, що примикає до знаменитої старовинної фортеці.

Дівчинка змалку тягнулась до минувшини, прагнула набути історичних знань. Коли батько дізнавався про те, що донька гонить пасти корову на вали фортеці, то сердився. Адже там влітку трава вигоряла і була вибита. А Тамара безмежно любила фортецю, милуючись її високими мурами і загадковими вежами. Тут, на цих історичних валах, і розпочалась її неспокійна, бурхлива і щаслива доля. Уже тоді дівчинка зацікавилась народними піснями, казками, легендами, переказами. З усмішкою згадує, як у неповних чотири роки одного разу вибігла на поріг хатини-ліп'янки і, наслідуючи звичку дорослих, взялася у боки і затягнула дзвінким дитячим голосочком народну пісню "Дівка в сінях стояла". Та спів перебили бабусині дорікання: "А казило би твого тата! А лупило би твою шкіру! Ти "Отче наш" не годна вивчити, а моргати на козака вже почала!". Та наступного дня дівчинка вже наспівувала "Зеленая осичина, в мене жінка позичена. Коли буду свою мати, буду людям позичати".

Усі рідні Тамари Андріївни, у жилах яких бурхливо пульсувала польська, українська, циганська і, як вона вважає східна кров (мати Фросина родом з приміського села Татариськи, де й досі проживають нащадки татар), любили щось розповідати, цінували усну народну творчість. А допитлива дівчинка на все життя закарбовувала почуте у своїй ціпкій пам'яті. З теплотою і вдячністю згадує і свого першого "вчителя" - вісімдесятишестилітнього Олексія Сіньковського, з яким пасла корову. Ладна була весь день завертати його худобину, аби дід розщедрився на легенди і пісні про славетного подолянина Устима Кармалюка.

Такі розповіді Тамара Сис вважає своїми першими уроками як майбутнього краєзнавця, фольклориста, екскурсовода. Вона й досі добре пам'ятає велику кількість того, що було почуте у далекому дитинстві. Й тепер гарно виспівує українські народні пісні та ще й у різних варіантах. Недарма Тамару Андріївну називають у місті "ходячою енциклопедією", "ходячим комп'ютером". А ще позитивно вплинули на інтелектуальний розвиток дівчинки прогресивна сім'я священика К.Ватича (жила по сусідству) і поета В.Свідзинського.

Тамара Сис активно збирала фольклорні твори, навчаючись у Третій трудовій школі, художньо-промисловій школі, Кам'янець-Подільському педінституті, працюючи у школах Житомира і у рідному місті. А з 1939 року назавжди пов'язала своє життя з Кам'янець-Подільським історико-краєзнавчим музеєм, у якому працювала до виходу на пенсію.

У час перебування на Всесоюзних курсах з музейної справи у Москві її застала війна. Так подолянка опинилась з чоловіком в евакуації у далекій Киргизії (м.Ош). Людина невичерпної енергії і високого громадянського обов'язку, Тамара Сис працювала у школі, перебувала у вирі суспільного життя міста. Очолювала комісію з прийому евакуйованих дітей, брала участь у концертах для поранених військових у шпиталях та серед міського населення, була донором, рятувала дітей від пропасниці. За дбайливо зігріті дитячі душі згодом нагороджена медаллю "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні". А ще тут продовжувала займатись улюбленою справою - невтомно збирала фольклорні твори серед українців Ферганської долини.

6 листопада 1943 року, у день визволення від окупантів Києва, схвильована Тамара Сис написала до уряду України лист з проханням направити її на музейну роботу на рідну землю. Виклик з призначенням на роботу у Київ одержала у січні 1944 року (Кам'янець-Подільський ще перебував під окупацією). У конверті лежала ще й написана на клаптику паперу з газетного поля записка. Там є такі слова: "Україна чекає. Україна кличе Вас. Тисну руку. Щасливої дороги. Начальник музейного управління Косарик". Однак обставини змусили на певний час залишатись в Оші.

А під час одного концерту у палаті госпіталю із повідомлення Радінформбюро довідалась про визволення Кам'янця-Подільського. Схвильована подолянка не втрималась і закричала: "Моє рідне місто! Це ж моє місто звільнили!". У липні 1944 року у Києві одержала призначення на роботу у рідний музей. Разом з Ольгою Кисельовою по шматочку збирала серед руїн колишні експонати і відновлювала їх. Згодом музей поповнився цікавими фольклорними матеріалами. Досить плідними були пошуки про історичне минуле рідного міста та Поділля. Великий інтерес у краєзнавця викликала тема "Подільсько-вірменські зв'язки XV-XVII ст.". А рідний музей Тамара Андріївна вважає "академією свого життя".

Вийшовши 1970 року на пенсію, Тамара Сис активно працювала екскурсоводом бюро подорожей. Десятки літ бездоганно водила захоплюючі екскурсії понад Дністром і через Збруч. Важко знайти інше місце, де би переплілось так багато стежин славних українських

вояків та загарбників, де б так дзвеніло відлуння віків про чорні і сумні лихоліття і світосяйні перемоги. Згадаймо Северина Наливайка, Устима Кармалюка, Богдана Хмельницького та інших, чиї імена тісно пов'язані з нашим краєм.

Екскурсійний автобус на чолі з Тамарою Сис сотні разів побував у Хотині, Хмельницькому, Львові, Києві, Одесі, Вінниці, Шепетівці, Бресті, Мінську, Ризі, Вільнюсі, Таллінні, Москві, Ленінграді... А екскурсовод дорогою цікаво і захоплено розповідала про історію краю та населених пунктів, які проїжджали, життя і діяльність відомих людей тих місцевостей, легенди, перекази, Щасливо поєднувались прекрасне знання мови та чудове володіння історичними фактами. Їх вона набувала, навчаючись на філологічному факультеті Кам'янець-Подільського, згодом - на історичному Київського педінститутів. Вона сумлінно працювала над собою усе життя. Природний талант, багатющі знання, барвиста подільська народна мова, оригінальний гумор, педагогічний досвід, дивовижна пам'ять, невичерпна фантазія, велике сумління заворожували туристів різних категорій.

Прочитане, побачене, почуте постійно популяризується (перша її публікація з'явилась 1937 року у місцевій газеті "Червоний кордон") у місцевій та республіканській пресі, журналах ("Вітчизна", "Народна творчість та етнографія", "Україна" тощо), багатьох наукових збірниках, у т.ч. "Вісник Єреванського університету", I-VIII Подільських історико-краєзнавчих конференцій.

Так, досить цікавим є публікації про рідну мову, розвиток гончарства на Поділлі, історичне минуле Подністров'я, Кам'янецьку фортецю, життя вірменського населення на Поділлі у XV-XVII ст., міську бібліотеку тощо. Великий інтерес у читачів викликали статті про видатного вченого XVI ст. Ісайю Кам'янецького, організатора першої кооперації на Поділлі Петра Затонського, відомого історика Дмитра Дорошенка, українського скрипаля, диригента, композитора, засновника міської дитячої музичної школи Тадея Ганицького, письменників Ольгу Мак, Наталю Кащук, краєзнавця Людвіга Лясоту та інших. Побачили світ книги "Легенди Кам'янеччини" (1992 р.), "Легенди Товтрів-Медоборів" (1994 р.). А ще чекають свого опублікування повісті "Подільська бувальщина" та "Гайдамацька пісня", "Фольклорний збірник".

Не злічити, скільки було у Тамари Сис цікавих зустрічей та знайомств. Запам'ятався їй командир чехословацького полку, майбутній Президент країни Людвік Свобода, який 1939 року, під час перебування у місті, відвідав фортецю. Цікавими були знайомства з письменниками Юрієм Яновським, Леонідом Первомайським, Михайлом Стельмахом, Дмитром Косариком, Романом Федорівим, художником Іваном Гончаром, відомим митцем Анатолієм Авдієвським, композитором Олександром Білашем, вченим Леонідом Іваненком та багатьма іншими.

Зібраними Тамарою Андріївною фольклорними творами, які вона привозила до Києва, постійно цікавився Максим Рильський, наукові працівники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії внучка рідного брата великого Кобзаря Людмила Шевченко та правнук рідної сестри Красицький. Вмираючий Максим Рильський просив співробітників згаданого інституту допомогти Тамарі Андріївні, яка тоді важко хворіла. Уже після смерті поета необхідна путівка була вислана з Києва для від'їзду на лікування у Карлові Вари (Чехословаччина).

Тривалою і міцною була дружба з письменниками Володимиром Бєляєвим, Микитою Годованцем, Наталею Кащук, Ольгою Мак, Михайлиною Коцюбинською (племінницею відомого письменника) та іншими. Зустрічі, знайомства, дружба з такими людьми розширювала світобачення, духовно збагачувала краєзнавця. Цікава історія коралового намиста славнозвісної Марії Заньковецької. Під час гастролей 1910 року у Кам'янці-Подільському театру Миколи Садовського акторка подарувала його місцевій юній учасниці театральних вистав Ользі Ватич, відчувши у ній великий талант. Згодом уже відома конферансьє знаменитої капели Олександра Кошиця, перекладачка, письменниця вручила у Празі намисто Тамарі Сис, сказавши їй такі слова: "Якщо настане той час, коли відчуватимете потребу у такому вчинку, вручите цей святий спогад достойній жінці"... Єдиною кандидаткою для виконання згаданої місії виявилась Наталя Кащук.

Серце Тамари Сис завжди відкрите для добрих людей. До неї вони постійно тягнуться як до живої енциклопедії краєзнавства. Не маючи високих звань і титулів, і посьогодні дає мудрі поради і кваліфіковані консультації викладачам, молодим науковцям, аспірантам, учителям, дипломникам, студентам, літературознавцям, фольклористам з різних куточків України. Так, давні легенди казкових Медоборів із терпким запахом квітучої шальвії лягли в основу не одного художнього полотна. А наспівані свого часу Тамарою Андріївною подільські лірницькі пісні стали темою дипломної роботи тепер відомого подільського художника Бориса Негоди. Читаю лист Центрального архіву історії єврейського народу в Єрусалимі, в якому висловлено до неї прохання надати можливість їхнім співробітникам користуватись книгами і рукописами при дослідженні теми "Історія і культура єврейський общин Південно-Західного краю Російської імперії".

Не сидиться спокійно дома невтомній трудівниці і в її 85 літ. Незважаючи на похилий вік, вона активно займається громадською роботою. З 1991 року співпрацює з краєзнавчим товариством "Подільське братство". Тамара Андріївна є частою гостею учнів і студентів міста. Її спогади і розповіді молодь сприймає з великим інтересом. А подає вона їх по-особливому, по-своєму, цікаво, використовуючи зібрані впродовж усього життя фольклорні твори. Дивовижна пам'ять дозволяє їй охоплювати край віків та пригортати століття народної долі. Мов добрий і мудрий садівник прищеплює молодому поколінню розумні зерна знань, прилучаючи його вивчати і розу-міти своє минуле.

І досі у місті ніхто не проведе так цікаво екскурсію, як Тамара Сис. Щоправда, зважаючи на вік, вони відбуваються на замовлення. А у своїй скромній однокімнатній квартирі ревно і чесно працює над кожним фактом, літературним рядком, архівним матеріалом, аби зберегти і донести до прийдешніх поколінь нашу цікаву і багату історію.

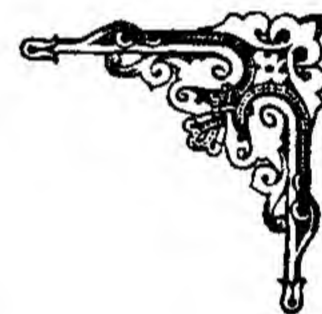
Подвижницька і благородна праця невтомної трудівниці, спеціаліста багатющих знань, людини високої культури, полум'яного і доброго серця відзначена орденом "Знак Пошани", знаком Міністерства культури СРСР "За відмінну роботу", грамотами АН СРСР тощо. Тамара Сис - "Відмінник культури СРСР". У ювілярки є чимало цікавих задумів і творчих планів. Нехай же кожне день приносить їй добрий настрій, радість, здоров'я, успіхи у праці, щирі посмішки людей.

Анатолій Гаврищук

Краєзнавці про свій край: Список літератури.-Хмельницький.-1973.-С. 22-24; Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.-Кам'янець-Подільський.-1993.-С. 348-349; Печенюк Л.В., Печенюк М.А. Подільська берегиня творчих скарбів народу//Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзн. конфер.-Кам'янець-Подільський.-1995.-С. 473-474.

КРАЄЗНАВЕЦЬ І ПЕДАГОГ

Ім'я Анатолія Сваричевського відоме не лише на Поділлі, а й в інших регіонах нашої України, бо він багато років досліджує життя і діяльність видатних письменників, учених, педагогів, які жили й працювали на Хмельниччині.

Народився А.Сваричевський 29 січня 1930 року у селі Баговиці Кам'янець-Подільського району в учительскій сім'ї.

Важке воєнне та повоєнне дитинство пройшло в невеликому хуторі Гуцули, розташованому на денці гірської чаші мальовничих Медоборів.

1949 року закінчив Дерев'янську середню школу, а 1953 року - Кам'янець-Подільський педагогічний інститут. Працював у Хмельницькому учителем, викладачем технікуму, завідувачем кабінету української мови і літератури Хмельницького обласного інституту удосконалення вчителів, завідував лабораторією гуманітарних предметів цього ж закладу, нині - заступник редактора науково-методичного журналу "Педагогічний вісник".

Зацікавлення рідним краєм Анатолій Володимирович виніс з дитинства, насамперед, - від діда Йосипа, який ще підлітком, працюючи опалювачем у панському маєтку, самотужки вивчив три мови, знав і переповів дітям й онуку чимало переказів і легенд. Але найбільший засів у синівську душу зробила матір Зінаїда Йосипівна, учителька-словесник. Вона любила свій край, історію і літературу; книги для неї були святинею. Давала дітям читати вірші поета-подолянина Степана Руданського, переписані нею ще в той час, коли твори гумориста ходили в рукописах. Знала напам'ять уривки з поезій Адама Міцкевича про гордий Кам'янець, скелясті береги Смотрича, красунь-подолянок, вивчала походження назв навколишніх сіл. То ж не випадково син зацікавився краєзнавством ще під час навчання в школі, розвинув свій інтерес в студентські роки, в інституті надбав навички пошуковця. Після закінчення вузу, працюючи на педагогічній роботі, систематично досліджував історію Поділля. Він широко популяризує минуле краю в науковій і місцевій періодиці, бере участь у Подільських науково-краєзнавчих конференціях.

Свій науковий пошук А.Сваричевський спрямував у русло літературного краєзнавства. Особливо плідно вивчає матеріали, пов'язані з перебуванням Лесі Українки на Хмельниччині. Його публікації викликали позитивні відгуки багатьох лесезнавців. "Я прямо "накинулась" на статтю про Полонне "Слідами Лесі Українки" ("Жовтень", 1968, №8). Автор статті мені невідомий, але зі змісту побачила, що він

совісно переглянув листи Лесі Українки, друковані й недруковані, знайшов (як це тепер важко) людей, що або самі пам'ятають, або чули про Лесю Українку і її дядька Григорія Антоновича. За все це належить авторові Анатолію Володимировичу велика подяка", - писала Марія Деркач, кандидат філологічних наук, упорядниця п'ятитомника Лесі Українки.

"Ретельне дослідження на перший погляд незначних фактів часом відкриває нові, досі незнані, сторінки письменника. Саме такою є праця Сваричевського, яка доповнює наші уявлення про видатну поетесу", - зазначила доктор філологічних наук зі Львова Л.Міщенко.

"Невеликий за розміром рукопис Сваричевського вартісний насамперед тим, що в ньому відкривається нова сторінка з біографії нашої славної і великої поетеси", - зазначив київський письменник кандидат філологічних наук, автор книг "Леся Українка", "Співачка досвітніх вогнів", упорядник "Спогадів про Лесю Українку" Анатоль Костенко.

Зверх 40 статей, присвячених перебуванню Лесі Українки в нашому краї, зокрема у Полонному, опублікував краєзнавець у пресі. Частина з них згодом була об'єднана у книзі "Буду жити. Слідами Лесі Українки на Хмельниччині", що 1991 року вийшла друком у видавництві "Поділля".

Учителька із селища Верхній Рогачик, що на Херсонщині, Алла Назаренко, довідавшись з "Освіти" про видання книги А.Сваричевського "Буду жити", попросила надіслати їй цю літературну розвідку.

Завдяки пошукам А.Сваричевського у Полонному 1971 року під час проведення республіканського Тижня літератури і мистецтва, присвяченого 100-річчю від дня народження поетеси на будинку школи №5, встановлено меморіальну дошку, а 1993 року в місті споруджено пам'ятник Лесі Українці.

Десятки років працює краєзнавець над літературно-мистецькою картою Хмельницької області. Митцям, які народилися або перебували в нашому краї, А.Сваричевський присвятив понад 60 статей, а також окрему книжку "Краса України - Поділля. Літературна карта Хмельниччини" (1991). Професор П.Свідер так відгукнувся на це видання: "Краєзнавець використовував різноманітні джерела та матеріали - документи, дослідження, листи, спогади та свідчення сучасників, розповіді старожилів". З виходом цієї книжки автора привітали професор Миколаївського педінституту О.Кухар-Онишко, доцент Тернопільського педінституту Марія Козачок та ін.

Про перебування Тараса Шевченка на Поділлі краєзнавець А.Сваричевський розповів у 18 статтях й окремому виданні "Т.Г.Шевченко і Поділля" (1994). Обласна освітянська газета "Майбуття" дає високу оцінку цьому виданню, наголошуючи, що праця дуже потрібна нашим учителям і учням.

У цілій низці публікацій А.Сваричевський порушує пекучі проблеми рідної мови - генетичного коду нації, стверджує її визначальну роль у становленні національної школи, розглядає джерела етнопедагогіки і народознавства, їхні особливості на Поділлі та Волині і цим сприяє вихованню національної самосвідомості.

У колі інтересів Анатолія Володимировича також подільський фольклор як один із найважливіших компонентів народної духовності. 1991 року він видає методичний посібник "От де наша слава. Фольклор про історичні події на Поділлі і Волині".

Загалом А.Сваричевський надрукував у пресі понад 800 публікацій, статей, нарисів, рецензій, повідомлень. Їх використовують вчителі й учні Хмельниччини, студенти і науковці Кам'янець-Подільського, Тернопільського, Житомирського педінститутів, Чернівецького університету.

На статті і дослідження Сваричевського знаходимо посилання в виданнях академічних (Поділля: історико-краєзнавче дослідження.-К., 1994) та в інших наукових працях.

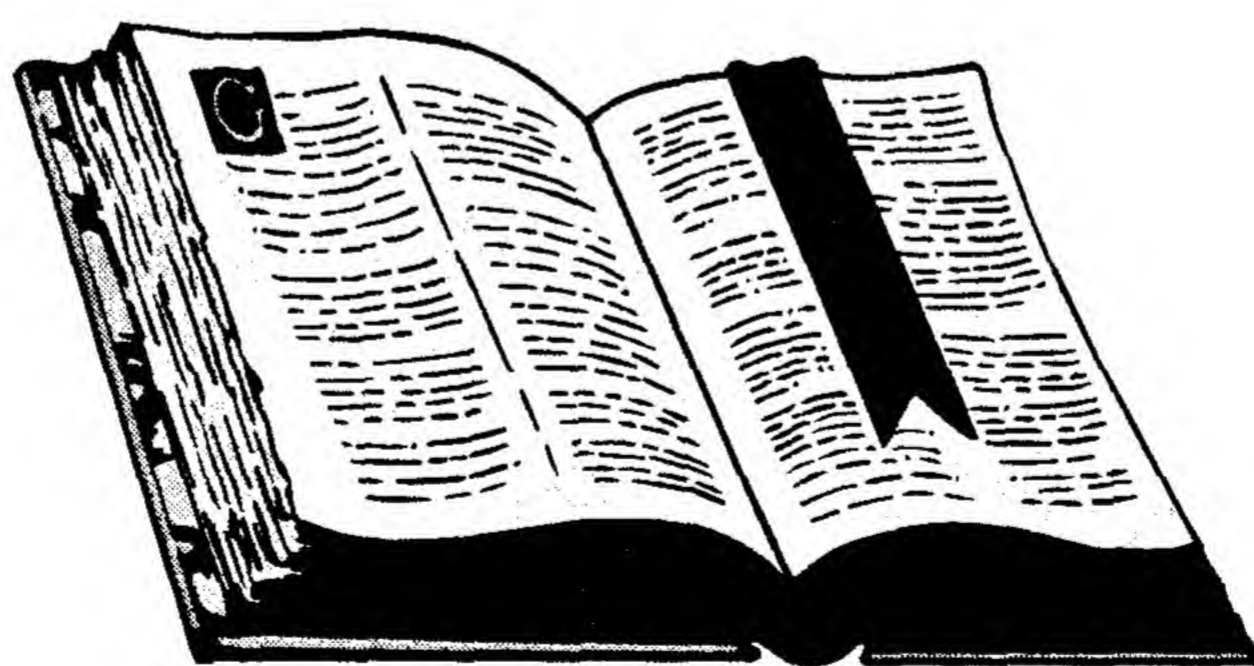
Працюючи нині в редакції науково-методичного журналу "Педагогічний вісник", А.Сваричевський велику увагу приділяє краєзнавству, запровадивши рубрики "З історії освіти на Поділлі", "Література рідного краю".

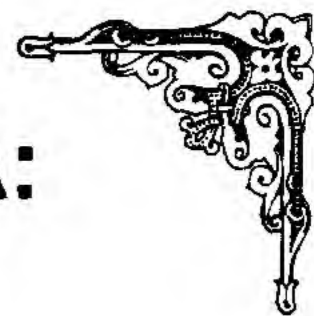
За педагогічну і громадську роботу А.Сваричевський нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради України, Почесною грамотою Міністерства освіти, медалями, знаком "Відмінник народної освіти України", має звання учителя-методиста, він лауреат обласної журналістської премії імені Ф.Савчука. Учасник війни.

Микола Магера

1. А.В.Сваричевський - краєзнавець і педагог: Бібліографічний покажчик.-Хмельницький, 1995.
2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали.-Кам.-Под., 1993.-С.76,100,189,340, 382.
3. Прокопчук В.С. Закоханий у Поділля// Подільські вісті.-1995.-2 лют.
4. Магера Микола. Від Дністра до Горині: Творчий портрет вчителя// Освіта.-1996.-29 трав.

АКТУАЛЬНИЙ
АРХІВ

ПЕРШІ ХРИСТИЯНСЬКІ СВЯТИНІ КИЄВА: БІЛЯ ВИТОКІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Найдавніші християнські пам'ятники Києва - церква Богородиці десятинна, Софійський собор, храмово-фортифікаційний комплекс Золотих воріт - здавна стоять у центрі уваги численних дослідників: істориків, археологів, мистецтвознавців, істориків архітектури тощо. Однак вивчення генези національного державотворення на християнських засадах шляхом отримання вміщеної в них інформації ще тільки розпочалося, а самі пам'ятки майже не розглядалися у єдиному комплексі як складові частини зазначеного процесу.

Не підлягає сумнівам основоположна роль християнської культури взагалі і візантійської ідеологічно-культурної традиції зокрема у активізації процесу вітчизняного державотворення. Християнізація Русі відкрила перед нею перспективи вселенських масштабів для пізнання світу та історії, усвідомлення в них власного місця. Прагнення наших пращурів до державності шукало і знаходило адекватні тій добі рішення, що відобразилося в київських першохрамах. Ці пам'ятки стали яскравим взірцем симбіозу універсального і національного, адже Русь прийняла християнство, з одного боку, у його візантійському образі, з другого, - у слов'янському перекладі. Поєднання універсального і національного в умовах зростаючої могутньої держави пробуджувало творчу напругу, спонукало до роздумів про історичне та релігійне покликання Русі.

Набувши універсальних вимірів, києворуська культура висловила нагальні потреби державотворення у дусі біблійно-елліністичної образної традиції. Відтак на київському терені отримали нового звучання концептуальні державотворчі поняття і образи - "Софія Премудрість Божа", "Новий Єрусалим", "Золоті ворота", персонажі Священної історії, християнські подвижники тощо. Особливого значення цій ідейно-художній образності надавало те, що вона "пов'язувалася з пам'ятками, які мислилися сакральною духовною субстанцією Київської держави. Саме ці пам'ятки з найбільшою повнотою висловили ідею богообразності Русі, її тріумфального вступу до кола християнських держав. Освячення державного і суспільного життя через видатні твори монументального мистецтва Києва призвело до народження феномену Святої Русі - ключового поняття національно-конфесійної ідентичності, в якому приватне, особисте, мислилося невіддільним від загальнонародного. Одне з провідних місць серед концептуальних християнських ідей, які прийшли на Русь з Візантії разом із прийняттям християнства, належить образу "Нового Єрусалима". Згідно з біблійними уявленнями Христова Церква є "Новий Єрусалим" - обласштований Богом Всесвіт, ойкумена світобудови, "іконою" котрої є Вселенська Церква як спільнота віруючих. За пророцтвом Ісаї, Град Божий є той сакральний центр, з якого Слово Господнє має розповсюдитися по всій землі (1 с.2:2-3), тож поняття "Нового Єрусалима" передусім пов'язувалося із столичними містами і з єпископськими центрами християнської ойкумени. У численних творах давньоруської літератури простежується уподібнення Києва Граду Божому, столиця Русі іменується "другим (Новим) Єрусалимом".

До проблеми формування ідеї Києва - "другого Єрусалима" на підставі аналізу пам'яток писемності та культури звернувся В.Ричка. Автор цілком слушно розглядає становлення офіційної ідеології Київської Русі крізь призму засадничих принципів християнського світогляду. У цьому контексті історик семантику його сакральної архітектури, показуючи втілення на київському терені концептуальних державотворчих понять. На його думку, образ Небесного Єрусалима моделювався єдністю влади і віри, уособлених священним градом (Києвом) і храмом (святої Софії). Восьмикутна у плані топографія давнього Києва співвідноситься з образом Небесного Єрусалима, адже сакральне число 8 у християнській символіці означає "вічність". Перегук містобудівної програми Ярослава з архітектурою Константинополя (Софія, Золоті ворота, церкви Григорія та Ірини) В.Ричка пояснює матеріальним втіленням суверенного мислення давньоруської політичної та церковної еліти та її вірності православним традиціям[1].

Важливо, що образ Небесного Єрусалима досить виразно постає в архітектурно-художньому вирішенні Софії і Золотих воріт, на що вже зверталася увага в науці[2]. У розвиток висловлених науковцями ідей розглянемо ту програмну концепцію найдавнішої забудови християнського Києва, яка визначила її державотворчу місію. Розпочнемо розгляд із Золотих воріт, через які людина вступала в столицю новонаверненої Русі.

Відмітною рисою головної брами Києва було поєднання в єдиному комплексі башти з проїздом і надбрамного храму Благовіщення Богородиці, що було явним натяком на най-

важливіше святилище християнського світу - комплекс Гробу Господнього в Єрусалимі, який вже у ранньовізантійський час величався "Новим і юним Єрусалимом"[3]. Зоровий образ Нового Єрусалима створювало і замкнене кільце стін середньовічного Києва, забудованого храмами і палацами, адже Небесний Єрусалим мислився як храм, який, у свою чергу, ототожнювався з двірцем-градом, осереддям храмів, у котрому здійснюється безперервне богослужіння праведників. Себто архітектура Києва створювала образ єдиного священного простору, в центрі якого - Богоматір як персоніфікація ідеальної Церкви і як перша жителька Небесного Єрусалима.

Проводячи паралель із Золотими воротами Єрусалима, відомий український історик-краєзнавець К.Широцкий зазначав: "Згідно із сказанням апокрифічних Євангелій, Золоті ворота Єрусалима зіграли неабияку роль в історії пресвятої Діви і втілення Христа, в чому і приховується початок історичного значення Золотих воріт Цареградських, Київських тощо. Через Єрусалимські ворота йшла Богородиця до Єлизавети: й Сама Вона була вратами спасіння. Історик підкреслює, що в цьому сенсі церква Благовіщення Богородиці на Золотих воротах мала те історичне й символічне значення, яке випливало із слів митрополита Іларіона - "щоб те привітання, з яким ангол звернувся до Діви, обернулося до міста: "Радій благовірний граде, Господь з тобою"[4].

Отже, Золоті ворота Києва так само, як і Єрусалима, Константинополя, Тріра, Спалато, а дещо пізніше - Володимира-на-Клязьмі, були вратами Спасіння. Адже через них входили у Град Божий, в освячену присутністю в ній Бога столицю Київської держави.

Тут варто згадати, що в Акафісті Богородиця іменується "вратами Раю", "чесного таїнства дверями" і "дверями Спасіння".

Саме Благовіщення Богородиці. якому присвячувалася церква на Золотих воротах, є початком Спасіння людства у Христі, тож доволі опукло виступає літургічна і місіонерська функція головної брами Києва. Золоті ворота уподібнювалися царським вратам вівтаря, на яких традиційно фігурує сцена Благовіщення, так само, як і на стовпах тріумфальної арки давніх київських храмів. Ця класична схема, що відображала космічну природу християнства, маніфестувала літургійний характер забудови ранньосередньовічного Києва, у храмах якого через відправлення Євхаристії знов і знов відбувалася драма людського викуплення. Богослужбове призначення Золотих воріт акцентувалося і розміщенням на них образу Богоматері, який згадується в Іпатіївському літописі під 1151 р., у розповіді про боротьбу за Київ Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким. Рать Ізяслава та його спільників, очікуючи Юрія, зупинилась перед укріпленнями міста біля Золотих воріт. Описуючи переговори Ізяслава та його спільників - дядьків Вячеслава і Ростислава - літописець згадує ікону Богоматері на Золотих воротах і "...и рече Вячьслав, озряся на святую Богородицю яже есть над Золотыми враты, а тои ны Пречистеи Госпожи судити с Сыном своим и Богом нашим, в сии век и в будущии, то рек отпусти Гюргиева мужа" (себто посла Юрія. - авт.)[5].

Отже, судячи з літописного тексту, над Золотими воротами з боку поля містився образ Богоматері з немовлям Христом. Цікаво, що ще до 1695 року на руїнах воріт стояв образ Казанської Божої Матері, перенесений згодом у Троїцьку церкву Верхнього, або старого Києва. Духовний письменник минулого століття А.Муравйов навіть вважав, що ця ікона збереглася від давньої Благовіщенської церкви. спорудженої ще Ярославом[6].

Образ Казанської Божої Матері відноситься до іконографічного типу Одигітрії (Провідниці). Це суворе і величне зображення звернених до глядача образів Божої Матері й благословляючого Христа-немовляти на її руках, тобто даний іконографічний тип акцентує Божество отрока Христа й акафістну тему єдності Христа і Богоматері. З іконою Богоматері Одигітрії візантійської імператори ходили у воєнні походи й поверталися з них, везучи її у тріумфальній колесниці, тому поняття Одигітрії співвідносилося і з самим іконним образом Матері й Сина, і з його роллю в житті імперії.

Не виключено, що й древній образ Богоматері над Київськими Золотими воротами мав тип Одігітрії, надихаючи захисників міста під час його оборони від ворогів і проводжаючи русичів у далекі походи, коли княжа рать виступала через ворота в поле. У кожному разі тип Одигітрії пов'язувався з войовничо-захисною функцією Богоматері, і недаремно один із його варіантів отримав назву Портаїтиси, або ж Вратарниці (Богоматір Іверська)[7].

У пізньосередньовічному Києві Золоті ворота зберігали свою сакрально-літургійну функцію, хоча і були вже у вельми поруйнованому стані. Симптоматично, що під час Визвольних змагань, 1648 р., через Золоті ворота урочисто в'їхав у Київ Богдан Хмельницький після перемоги над польсько-литовським військом під Жовтими Водами.

1653 р. Київ відвідав архідиякон Павло Алеппський, котрий супроводжував антіохійського патріарха Макарія в Москву. Павло Алеппський писав, що разом із патріархом Макарієм вони оглянули руїни високих воріт з кам'яною баштою, які називаються святими воротами8. Святі врата - давня, ще візантійська назва, царських врат вівтаря, що знов-таки містить у собі прозору алюзію на літургійну природу Золотих воріт. Спостережливий Павло Алеппський звернув увагу на композиційний зв'язок у міській забудові Золотих воріт і Софії

Київської. Описуючи Софійський собор, він зазначив, що "Висота царських врат - шість ліктів; вивищується над ними арка, уподібнена тій, котра у міських воротах"[9]. Він порівнював одну з високих арок воріт, яка збереглася до його часів, з тріумфальною (вівтарною) аркою Софії Київської. Сучасні обміри обох пам'яток довели справедливість такого порівняння[10].

Звернемо особливу увагу на той промовистий факт, що Золоті ворота були орієнтовані й на Десятинну церкву, і ця містобудівна концепція виразно проступає у "Слові про Закон і Благодать" митрополита Іларіона, сподвижника Ярослава Мудрого. Прославляючи хрещення Київської держави, Іларіон говорить про продовження Ярославом справи Володимира, причому тема розбудови князями нової Русі осмислюється автором "Слова" як розбудова її столиці Києва. Тему починає і завершує розповідь про зведення Володимиром і Ярославом церков на честь покровительки Києва - Богородиці: Десятинна церква, побудована на "правовірній основі", є підвалиною нового града, а увінчує його надбрамна церква Благовіщення, через яку Бог передає граду своє благословення. Кульмінацією ж теми, що її розвиває Іларіон, є створення Дому Премудрості Божої, себто Софії Київської, яка зведена "на святість та освячення града". У цій справі, - твердить Іларіон, - Ярослав завершив починання Володимира, як Соломон - Давида у побудові Єрусалимського храму[11].

Вже Д.Айналов звернув увагу на цей вислів Іларіона; вчений висловив припущення, що Володимир задумав створити св.Софію, розпочав цю справу, але не встиг її завершити; відтак справу батька закінчив Ярослав, побудувавши собор за допомогою майстрів, викликаних Володимиром для будівництва Десятинної церкви[12].

Втім, можна подивитися на цю проблему дещо ширше, враховуючи ту обставину, що Іларіон згадує створення св.Софії в контексті всієї містобудівничої діяльності Володимира і Ярослава. Тож свідчення про заверешення Ярославом задуму Володимира, ймовірно, дотичне цілому архітектурному ансамблеві Верхнього Києва кінця X - першої половини XI ст. Інакше кажучи, програма забудови Києва могла в своїх основних рисах виникути вже за Володимира, котрий розпочав її здійснювати, а Ярослав - завершив. У такому разі стає зрозумілою акцентована нами цілісність сакральної структури згаданого архітектурного ансамблю Києва.

Таку цілісність яскраво засвідчують присвячення та архітектурно-стінописна програма Десятинної церкви і Софії Київської, котрі навіть були освячені під одним числом - 11-12 травня.

З огляду на те, що Богородичний культ на Русі пов'язувався з утвердженням її державної ідентичності, заголовним образом обох храмів стає велична постать Богоматері Оранти в консі центральної апсиди.

Покоління Богородиці, княже за своїм походженням (про це зокрема свідчить назва церкви - Десятинна, себто утримувана княжим коштом), тлумачилося як поклоніння "Нерушимій стіні", "Захисниці градів", і було звернене не до окремої душі, а передусім до країни загалом. За словами митрополита Іларіона, Ярослав "предалъ люди твои (Володимира. - авт.) и град святей всеславней скорей на помощь христианам святей Богородици"[13]. Богородиця у "Слові про Закон і Благодать" Іларіона мислиться як осереддя храму, храм - як осереддя града, град - як осереддя усієї християнської ойкумени. Тож символи храму, града, Вселенської церкви і Богородиці є однорідними за своїм змістом і мають тенденцію переливатися один в одного[14].

Відтак Богородиця стає символом руської державності і акафістний образ Нерушимої Стіни, який пов'язувався з іконографічним типом Богоматері Оранти, постає у вівтарях найдавніших християнських храмів.

Богородичний Акафіст, що поєднав у собі переживання єдності храмового простору, образу Богоматері і відправи на її честь, став шляхом для усвідомлення православ'я як атрибута києворуської державності. Центральна тема Акафіста - "словесної ікони" - це єдність Христа (Йому присвячені алілуйні строфи) і Богородиці (строфи з приспівом "Радій"). Загалом Акафіст складають 13 кондаків і 12 ікосів (кондак є темою, ікос - розвитком її). Форма Акафіста позначена числовою символікою: 24 строфи за числом букв грецького алфавіта, від альфи до омеги, передають символіку Христа Пантократора: "Я Альфа й Омега, говорить Господь, Бог, Той, Хто є, і Хто був, і Хто має прийти, Вседержитель!" (Об. 1.8). Кондаки (стофи з "алілуйя") присвячені Христу, ікоси (з "радій") - Богоматері. Однак останній, тринадцятий кондак, що теж закінчується строфою з "алілуйя", звернений не до Христа, а до Богоматері, причому він читається тричі, як найбільш значимий. У цьому можна вбачати символ Втілення Христа і спасіння людства через Богородицю.

Недаремно Акафіст, у якому стверджується зв'язок "града" й Богоматері, знайшов своє монументальне втілення у Десятинній церкві і Софії Київській, що позначилося на присвяченні першохрамів Богородиці і Софії Премудрості Божій: Премудрість є символом Христа Вседержителя і водночас символом Богородиці. Латинський напис XII ст. в римській церкві Санта Марія-ін-Космедін, яка належала вихідцям з Візантії, прямо іменує Богородицю "Премудрістю Божою". За тієї ж доби Читання з Приповістей 8-9 були літургійно пов'язані з Богородичними святами, як на Сході, так і на Заході[15]. Тож взаємопов'язане між собою присвячення київських першохрамів підлягало концептуальній ідеї про прихід Христа на Русь з Його спасительною місією.

Провість Спасіння читалася у купольній композиції Софії Київської - ця композиція акумулювала у собі ідейну образність храму. Над основним п'ятинавним об'ємом вивищувалося 13 бань на високих світлових барабанах, з них центральна баня домінувала над 12 іншими. Отже, виразно читалася ідея єдності Христа (символ Пантократора - 13 бань) і Богородиці (12 бань).

Аналогічний літургійний образ є центральною темою Софійського стінопису, де Богоматір Оранта перебуває у молитовному предстоянні Христу Пантократору. Це двічі акцентується "Деісусом": мозаїчним - над конхою апсиди і фресковим - обабіч головного вівтаря. Таким чином, *престол Софії розташований нижче* Христа, між постатями найбільших святих, зображених у позі шанування. Дана позиція є аналогічною місцю Богородиці в іконографії П'ятидесятниці, де фланкована апостолами Богородиця символізує Собою серце Церкви. Адже Христос є її головою. Голова тіла розміщена вище за серце, отже обоє вони становлять функціональний центр організму[16].

З огляду на те, що П'ятидесятниця знаменує день народження Церкви, як організації, ця ж ідея вкладалася в архітектурно-стінописну програму Київських першохрамів. Про це, зокрема, свідчить посвятний напис Софії Київської над конхою центральної апсиди: "Бог серед нього - нехай не хитається. Бог поможе йому, коли ранок настане" (Пс. 45:6). Напис супроводжує образ Богоматері Оранти, котра уособлює поняття Дому Премудрості Божої, який у даному контексті асоціюється з новонаверненою Руссю. Це відбилося на іконографії Оранти, котра втілює живий образ молодого київського християнства, позначений печаттю оптимізму і незламної моці нового "народу Божого". Напис містить алюзію на початок утрені, коли співалася стисла подячна пісня, що започатковує собою Богородичний Акафіст. Х.Кольтц, називаючи Акафіст "ядром руської духовності", зауважує, що у ньому немає змісту, абстрагованого від общини віруючих: співаючи Акафіст, вони переживають його так, начебто цей зміст складається саме зараз, тут, у загальному виконанні. У зміні перспектив Акафіста "алілуйя" співається "від особи" архангела Гавриїла, Предтечі тощо і моління переживається як таїнство історії, що твориться нині[17].

Відтак стає зрозумілим феномен стрімкого входження народу Русі у лоно християнської ойкумени: вже за домонгольських часів русичі перетворилися в очах візантійців з "північних варварів" на "найбільш християнську націю".

Через найперші християнські пам'ятки Києва людність Київської Русі прилучалася до державотворення, і саме на базі християнських цінностей розвинувалася національна ідея. Небачений успіх, досягнутий Руссю на цьому шляху. Вже у перші десятиріччя після хрещення, був зумовлений тим, що державотворення стало загальнонародною справою.

Мар'яна Нікітенко

---

1 Ричка В.М. Ідея Києва - другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі//Археологія.-1998.-№2.-С. 72-81.

2 Там само; Нікітенко Н. Ідейна концепція архітектурно-художнього образу Софії Київської// Архітектурна спадщина України.-1995.-Вип. 2. С. 191-197; її ж. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика.-К., 1999.-С. 185-198.

3 Лидов А.М. Образ Небесного Иерусалима в восточнохристианской иконографии//Иерусалим в русской культуре.-М., 1994.-С. 18.

4 Шероцкий К.В. Киев: Путеводитель.-К.-1917.-С. 20-21.

5 Полное собрание русских летописей.-Т. 2: Ипатьевская летопись.-М., 1962.-Стб. 478.

6 Муравьев А.Н. Путешествие по святым местам русским.-СПб, 1846.-Ч. 2.-С. 82.

7 З образом Богоматері Іверської пов'язано древнє передання, за яким Богоматір явилась в XI ст. ікону афонського Іверського монастиря Гавриїлу і звеліла внести Свій образ, прибитий хвилями до берегів Афону, в обитель. Багаторазово ікони ставили образ у вівтарі і щоразу потім знаходили його на стіні над монастирськими вратами, аж поки божа Матір знов не явилася уві сні Гавриїлу і не оголосила йому Своє бажання бути покровителькою обителі, з тим, аби її образ перебував над вратами. Див.: Зайцев Б. Афон// Литературная учеба.-1990.-Июнь-август.-С. 71-72.

8 Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окресностей.-К., 1874.-Ч. 2.-С. 73.

9 Там само.-С. 75.

10 Высоцкий С.А. Золотые ворота в Киеве.-К., 1982.-С. 25.

11 Молодован А.М. Слово о законе и благодати Илариона.-К., 1984.-С. 97-98.

12 Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св.Владимира// Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира.-Пг., 1917.-С. 21-39.

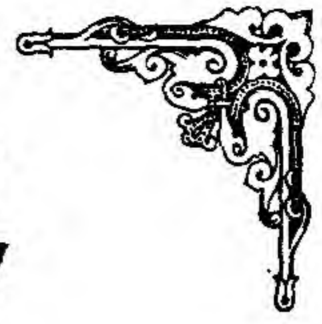
13 Молдован А.М. Слово...-С. 98.

14 Аверинцев С.С. К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской// Древнерусское искусство: художественная культура домонгольской Руси.-М.,1972.-С. 43-49.

15 Аверінцев С.С. Премудрість Божа спорудила "Дім" (Приповісті 9.1), щоб Бог перебував з нами: концепція Софії і значення ікони. Інавгураційна лекція, прочитана 1 вересня 1998 р. у Національному університеті "Києво-Могилянська академія" з приводу присвоєння звання Професора Yonoris Causa.-К.-1998.-С. 8.

16 Аверінцев С.С. Там само.

17 Coltz H. Der Hymnos Akathistos - eine Keimzelle russicher Spiritualitat// Zum Millenium der Taufe dKiever Rus': G"ttingen.-1988.-S. 85-102.

З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ: ПРИНЦИПИ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ПОКАЗУ МУЗЕЙНИХ ЗБІРОК в 20-ті рр. XX ст.

Український народ створив самобутню культуру, просякнуту високим патріотизмом і гуманізмом. Вона включає сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань нації. Зберегти і примножити їх - одне із головних завдань молодої Української держави. У вирішенні його суттєвим чинником виступають музеї України. В музейних збірках нагромаджені унікальні історико-культурні цінно-сті, свідчення економічного, суспільно-політичного, науково-технічного і культурного розвитку народу.

За сучасних умов, коли музеологія, як невід'ємна галузь культури і науки, виходить на новий якісний рівень, гостро відчувається необхідність в поглибленому вивченні її історії, основних етапів становлення і розвитку.

Важливою функцією діяльності музеїв є популяризація пам'яток, експонування їх для відвідувачів. В 20-ті роки XX ст. питання побудови експозицій стають предметом спеціальних досліджень, з'являються спроби розробити нові принципи експозиційного показу.

Експозиція музею - це науковий системний показ пам'яток матеріальної і духовної культури народу, що зберігаються в ньому. Зміст, характер, завдання експозиції визначаються профілем. Без експозиції - музей лише сховище, своєрідна збірка матеріалів. До сучасної системи експонування вони прийшли поступово, в результаті розвитку і перебудови експозицій дореволюційних музеїв, які влаштовували показ за систематичним методом. Основні принципи показу музейних збірок залишались майже незмінними до початку 20-х рр. XX століття. Такі експозиції демонстрували предмети без їх реального середовища і життєвих зв'язків.

В дореволюційні часи питанням побудови експозиції не приділялось особливої уваги. Експонати розміщувались в порядку їх надходження, залежали від побажань колишнього власника, або принципа декоративності. Деякі музеї, шукаючи нові форми показу, у відкритих для огляду залах розміщували матеріал за науковою системою. Такі експозиції отримали назву систематичних[1]. Це були прогресивні риси, які давали уяву про зв'язки між групами предметів, спільність їх походження тощо. В систематичних експозиціях історичного профілю матеріал розміщувався за галузями матеріальної культури. Найбільш поширеними такі експозиції були в музеях прикладного, наукового профілів. Набув поширення також типологічний принцип[2]. Добиралися предмети одного призначення, але зроблені в різний час і в різних умовах, що давало уяву про різноманітність форм і еволюцію даної групи пам'яток.

З'являлись "двопланові" експозиції, в яких лише частина матеріалу була "найбільш доступна", інша частина не кидалась у вічі під час поточного огляду[3]. В другій половині XIX століття виник новий напрям побудови експозицій - комплексний[4], що передбачав показ в органічно створеній у побуті групи різних предметів. Використовувався здебільшого в історико-побутових музеях.

В пореволюційні роки проблеми побудови експозиції починають ширше піднімати в своїх роботах відомі музеєзнавці. В 1917 р. М.Могилянський зазначав, що сучасний музей став живою лабораторією прояву творчості людини, необхідністю для науки та всіх видів шкіл, органічною потребою для духовно зростаючих запитів народних мас[5]. Щоб полегшити широкому загалу доступ до музейних колекцій, використати їх у вихованні людини, музейники вдавалися до створення таких експозицій, які б краще сприймалися громадськістю і відповідали просвітницьким цілям. На цьому наголошував відомий музеєзнавець, професор В.Щавинський: "При відсутності живого та дієвого зв'язку між музеєм і народом, музеї будуть тільки сховищем нікому непотрібних предметів, кладовищами реліквій старовини та мистецтва"[6].

Одним з перших методичних досліджень в галузі музейної справи була праця М.Романова "Местные музеи и как их устраивать". В ній автор дав багато корисних порад щодо проектування музейного будинку, розташування архітектурно-експозиційних залів, розміщення експонатів, виділивши три системи розміщення експонатів: систематичну (підбір предметів, розміщених в ряді по класифікаційним ознакам, встановлених у даній науці), біологічну (показ тварин в природній обстановці), художню (об'єднання предметів і груп відповідно до оточення, яке характерно для них в реальності). Тематичне розміщення експонатів М.Романов пропонує тільки для виставок. Ним було вперше дано визначення музеїв як наукових та освітніх установ і запропонована схема побудови експозиції краєзнавчих музеїв за відділами: 1) природи, 2) праці, 3) історії та суспільного життя, 4) побуту та художньої творчості[7]. Як бачимо, така схема передбачала

показ трудової діяльності, суспільного і культурного життя народу. Але в ній були істотні недоліки - не враховано історичну періодизацію, хронологію. Отже, за його концепцією музей не обмежувався традиційними завданнями збереження і популяризації пам'яток культури, він повинен виступати як генератор духовних цінностей (ними можуть бути науково сформовані колекції, експозиції, робота з відвідувачами), тобто це своєрідна творча лабораторія. Враховуючи особливості пореволюційного періоду (необхідність збереження культурної спадщини, ріст чисельності музеїв, демократизація музейної сфери), М.Романов концентрував увагу на місцевих музеях, висував завдання - стверджувати гуманні загальнолюдські ідеали.

Відомий мистецтвознавець і музеєзнавець Ф.Шміт цій темі теж приділив велику увагу. В своїй праці "Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела"[8], він виокремив три типи музеїв, що вимагають різних методів добору і показу матеріалів: наукові - для спеціалістів, учбові - для студентів, публічні - для масового відвідувача. На думку автора, успіх експозиції залежить в значній мірі від чіткості профілю музею, а не від перевантаженості і скупченості експонатів, що є основним недоліком багатьох музеїв.

Пізніше, науковець в своїх працях, надаватиме вагоме значення вмілій побудові експозиції, наголошуватиме, що справа музейника так розмістити виставлені в музеї речі, щоб вони не кричали кожна про своє, 'а злагодженим хором представляли те потрібне і цінне, заради чого народ запрошується до музею. Музей не тільки визначає тему, а й повинен підводити до конкретних висновків. Музейник не має перебувати в полоні у свого матеріалу, але й ніяк не експлуатувати його. "Для відвідувача тема з'ясовується тільки експозиційно, а не виставленими предметами самими по собі, і не роз'ясненнями екскурсоводів або етикетками: одна і та ж збірка речей в залежності від експозиції може виражати зовсім різні думки, і якщо відвідувачі не розуміють, що хотів сказати музейник, то винуваті не вони, а музейник, що не зміг представити належну експозицію"[9].

Свої ідеї з приводу побудови експозицій Ф.Шміт виклав на І Всеросійській конференції музеїв 1919 року. На ній прозвучали різні погляди на музей - від повної відмови від них (М.Пунін, К.Малевич), до визнання за ними тих суспільних функцій, що склались ще в дореволюційний період (А.Луначарський, П.Муратов)[10]. Ф.Шміт висунув тезу про створення в музеях відкритих, загально доступних залів (на відміну від наукових кабінетів). Просвітницькі цілі давали напрямок і методичним пошукам: просте експонування накопичених фондів виявилось недостатнім. Вибір і розміщення експонатів, за словами Ф.Шміта, повинні базуватись на загальній ідеї, достатньо чітко і наочно вираженій[11]. Таким чином, підкреслювалась цілеспрямованість експозиції, її ідейна і тематична єдність. Ці вимоги вели за собою зміну в складі експозиційних матеріалів. Ставились питання про використання для загальнодоступних експозицій не тільки оригіналів, а й муляжів, пояснюючих текстів. Свій погляд на нову музейну політику Ф.Шміт бачив у створенні централізованого музейного фонду; прав купівлі музейних цінностей тільки від юридичних осіб; контролі держави за діяльністю музеїв; централізованій системі матеріального та кадрового забезпечення музеїв; розробці центральним відомством музейного законодавства, що знайшли практичне втілення у 20-х рр.

Відомий музеєзнавець С.Гіляров вважав, що основне завдання музею - зробити експозицію доступною для широких верств населення, і, разом з тим, науково обгрунтованою. Для цього необхідно: система впорядкування колекції; наукове визначення музейних матеріалів і публікацій їх. Одним із перших учений порушує питання про створення при музеях інституту екскурсоводів[12].

Проблема показу музейних колекцій активно розроблялась в наукових колах, неодноразово порушувалася на державному рівні, але в музейних експозиціях в той час не відбувалося значних змін, порівняно з дореволюційними музеями. В Мелітопольському окружному краєзнавчому музеї, який займав 3 кімнати і коридор, були представлені 3 відділи: історико-природничий, де експонувалась колекція мінералів і птахів, етнографічний з нумізматичною колекцією та збіркою гончарних виробів; історико-археологічний із значним скупченням матеріалу, серед якого кидались у вічі величезні закам'янілі кістки мамонтів, що до археології мали побічне відношення[13]. Звичайно, така експозиція з її недоліками була притаманна багатьом музеям: відсутність системи показу, невідповідність теми і змісту відділу, недотримання форми показу та його естетичного оформлення.

Вирішити проблеми експозиції було неможливо без докорінної реорганізації всієї музейної мережі. Першочерговим завданням було встановлення профілю музеїв.

Як вихід з даної ситуації були спроби створити синтетичні експозиції[14]. В них на рівних правах пропонувалось розмістити не тільки речові пам'ятки, але й історичні джерела інших видів - прикладні та письмові.

Для вироблення певної системності експозиції пропонувалось будувати її у трьох відділах: природничо-історичному, суспільно-економічному та історико-культурному. Але це не вирішувало проблеми. За такої структури (економіка відокремлювалась від історії) немож-

ливо було отримати уяву про історію краю, що й підтвердила музейна практика. Про це свідчить, наприклад, побудова експозиції історичного відділу музею Слобідської України в Харкові, що складався із двох підвідділів:

1) Куток старого Харкова. В ньому представлені:

- малюнки та фотографії Харкова XVIII та XIX ст.;
- колекція портретів старих гетьманів та політичних і громадських діячів Слобожанщини XVIII ст.;
- в скляній шафі - цехові прапори Харкова та новий прапор міста. На стінах - холодна та вогнепальна зброя XVII-XVIII ст.;
- окремо виділялась шафа із зразками старої зброї (кремневі пістолі, ятагани). Тут же був представлений манекен багатого козака XVIII ст. у пишному вбранні, зброя.

Вітрина із збірними речами, що характеризували дворянський побут I пол. XIX ст.: годинники, карти, бокали, вишивки, табакерка, тарілки, колекція люльок. На стінах - картини-ілюстрації до українських пісень: "Їхав козак за Дунай", "Біля жінки чоловік", "Чумак і московка".

Другий підвідділ, присвячений відомим громадським діячам та вченим Харкова. Серед них портрети: О.Потебні (худ.Торсалько), Д.Багалія (худ.Репін), М.Сумцова, М.Костомарова та інших. Окремо представлені портрети письменників: Щоголіва, Олександрова, Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Гулака-Артемовського та інших. Завершує зал колекція посохів (серед них посох Г.Сковороди)[15].

Наведений приклад - свідчення як експозиція розкривається через різноманітну експонатуру. Подібні ситуації притаманні музеям майже всіх профілів, в тому числі художнім. Так, з середини 20-х рр. експозиція музею мистецтв Всеукраїнської Академії наук (колекція О.Гансена і Б. і В.Ханенків) представляла собою безсистемний показ картин різних шкіл і епох, які розміщувались поруч, в 3-4 яруси. Вся експозиція була перенасичена різнорідними речами. Тільки після реекспозиції 1926-1927 рр. живопис був згрупований за епохою і країнами[16].

Таким чином, до середини 20-х рр. намітилось два напрями формування експозиції, з одного боку, принцип синтетичної структури експозиції, при якому немає строгого розподілу на розділи, а природа і суспільне життя показані як один великий комплекс, з другого, проявляється намагання виділити природничо-історичний відділ, об'єднати всі відділи суспільно-історичного профілю, здійснити історико-хронологічну побудову експозиції. 1924 року в Музеї революції СРСР вперше в практиці музейного будівництва по історико-хронологічному принципу була побудована тематична експозиція[17].

На початку 1926 р. на конференції директорів закладів Головнауки співробітник одного із кримських музеїв К.Гриневич говорив про доцільність розміщення експонатів в порядку екскурсійної розповіді, побудованої соціологічно, з висуненням на перший план економіки, спираючись на теорію базиса і надбудови"[18]. Це ніщо інше, як намагання будувати експозиції на марксистсько-ленінській основі, що набуло особливо широкого розвитку в другій половині 20-х рр. Новий принцип побудови експозиції - тематичний, в основі якого була тема, що висвітлювалась відповідними засобами, став надалі переважаючим. В музейній практиці такий показ збірок став основним і застосовується й донині.

Отже, в міру розвитку музейної справи змінювався принцип побудови експозиції. Досліджуючи процес становлення системи показу експонатів, М.Фармаковський - прихильник комплексного показу, вважав, що періоду накопичення музейного матеріалу відповідає експозиція, побудована за принципом декоративності, що не спирається на наукову класифікацію; другий період - вивчення матеріалу, дослідницька робота ведуть до серійної системи експозиції, тобто показу предметів серіями. Третій період - коли музей узагальнює дані аналізу і формується як просвітницький заклад. Це відповідає комплексній експозиції, яка передбачає показ органічно створеній в побуті групи різних предметів[19]. Цей тип експозиції теж використовувався в музейній практиці.

Влітку 1925 р. Всеукраїнський історичний музей ім.Т.Г.Шевченка відкрив виставку українського портрету. В трьох залах в оточенні меблів, одягу, зброї, порцеляни та інших речей тогочасного побуту експонувалось 250 полотен. Добірка поділялася на аристократично-кріпацькі портрети і буржуазні[20]. На практиці це означало ніщо інше, як спробу висвітлювати певну тему комплексно, використовуючи експонатуру, поділену за історичними періодами.

Звідси висновок: експозиції 20-х рр. часто мали речознавчий характер, явища трактувались у відриві від соціального середовища та певної історичної епохи. Експонати розташовувались без врахування їх взаємовідносин, що практично перетворювало експозицію у своєрідні відкриті фонди. Проте, все активніше проявлявся пошук нових форм експозиційного показу, обумовлений новою історичною ситуацією і діючими вимогами. Як засвідчує проект програми розвитку музейної справи в Україні, в основу якого покладені розроблені М.Біляшівським положення, значно змінився погляд на музей, помітно розширились його функції як наукової та культурно-освітньої установи[21].

Музеї, активно проводячи комплексні дослідження природи та історії краю, тим самим

удосконалювали експозиційний показ. Маріупольський музей краєзнавства, здійснюючи геологічні, археологічні розкопки, вивчаючи *флору та фауну краю, організував цілу низку заповідників природи: "Хомутівський степ"*, "Кам'яні могили", "Білосарайська коса", "Цілинні схили до Кальчіку". При музеї працювали: центральний фізичний кабінет, метеорологічна станція, наукова бібліотека та відділ живої природи[22]. З 1922 р. почала працювати метеостанція в музеї Остерщини, з 1924 р. - станція лікарських рослин, що досліджувала місцевість в радіусі 25 верст[23].

Спираючись на підтримку громадськості, музейники намагались допомогти тим, хто вболівав за збереження минувшини. Донецький губернський музей, наприклад, звернувся до громадян із закликом - передавати матеріали про побут і природу Донбасу, видав коротку інструкцію як проводити обстеження місцевості, вести етнографічні нотатки, підготував рекомендації по відкриттю краєзнавчих музеїв[24].

Поле діяльності музеїв постійно розширювалося, йшов пошук нових форм показу збірок, використання їх для справи виховання молоді. На II губернському з'їзді освіти, що відбувався 31 грудня 1922 р. в Донецьку, зазначалось: "Кожна екскурсія, які б великі або малі цілі не переслідувала, завжди несе в собі не тільки освітницький, а й виховний елемент"[25]. В цьому зв'язку пропонувалося звернути особливу увагу на екскурсійно-виставкову музейну роботу та її значення в системі політосвіти. Не обмежуючи в наукових дослідженнях, необхідно включити музеї в більш інтенсивну роботу з політосвіти[26]. В Маріупольському центральному музеї було розроблено 4 плани екскурсій: *про природу, виробництво,* історію і географію та літературно-художню спадщину краю. Директор музею І.Коваленко був автором маршрутів, що включали не тільки *експозицію музею, а й знайомство з округою (в радіусі 200 верст від Маріуполя)*[27]. Подібне тематичне вивчення було розраховане на учнів місцевих шкіл та училищ з метою допомоги їм у пізнанні свого краю.

Лекції, що читались щотижня в музеї Слобідської України ім.Г.Сковороди в Харкові, сприяли популяризації музейних збірок, поширенню наукових знань про край серед населення[28]. Прилуцький окружний музей тільки за 1927 рік підготував 3 лекції, дві з них були присвячені "Музейно-екскурсійній роботі сільбудів", третя - "Селянським рухам в Україні у XVIII ст.", які прослухало 295 чоловік[29].

Музеї вели не тільки культурно-освітню роботу, вони були осередками, навколо яких згуртовувалась місцева інтелігенція. В Хоролі при місцевому музеї в січні 1925 року розпочав роботу гурток аматорів світознавства та краєзнавства. Він нараховував понад 50 чоловік, серед яких: вчителі, лікарі, учні, селяни. Робота проводилась в секціях: природо-географічній, археолого-етнографічній, астрологічній. При музеї працювала метеостанція та обсерваторія[30].

Працівники Коростенського музею 1923 року організували краєзнавчі гуртки в Овручі, Народичах, Лушні[31]. При Уманському окружному музеї діяв організований "Кабінет виучування Уманщини", на зразок того, що існував в Черкасах. В них об'єднались всі, хто цікавився історією краю, краєзнавчою роботою[32].

Про розширення освітньої роботи музеїв свідчать дані НКО УСРР[33].

Роки	Позамузейні екскурсії		Позамузейні лекції		Музейні лекції	
1926	399	32049	227	29993	2646	80009
1927	1192	37828	209	8100	4561	138100
1928	572	109005	443	111102	2040	66409

Отже, за три роки державні та місцеві музеї провели понад 12289 лекцій та екскурсій і охопили 612595 слухачів та відвідувачів. Звичайно, це лише частка в культурному житті України. Широкі маси потягнулися до музеїв, а вони, в свою чергу, змушені були шукати нові форми роботи.

Розроблена у 1922 р. Укрполітосвітою програма реорганізації музейної справи в республіці, передбачала заснування широкої мережі соціальних музеїв, перебудову експозицій на нових науково-методичних засадах. У програмі зазначалося, що музейна експозиція, поєднуючи систематичний, комплексний та хронологічний принцип подачі матеріалів, буде відтворювати "динаміку соціальних відносин". Підкреслювалась рішуча необхідність відтворення успіхів соціалістичного життя, ширшого залучення матеріалів сучасності[34].

Однак, на практиці мали місце негативні моменти в процесі реалізації цих настанов. Зокрема, спостерігалось прагнення підмінити конкретне висвітлення місцевої історії, культури та побуту механічним ілюструванням абстрактно-соціологічних схем історичного розвитку, соціальних відносин тощо.

Вже в 1924-1927 рр. хвиля соціологізації музеїв торкнулась більшості з них. Негативно оцінюючи такі тенденції, В.В.Дубровський в одній із статей зупиняється на діяльності створеного в 1922 р. в Харкові Всеукраїнського соціального музею ім.Артема. До нього були звезені різноманітні колекції, випадкові цінні речі та ін. В результаті - музейні експозиції виглядали як зразки аналогічного конгломерату з меблів, гравюр, ікон, картин, порцеляни, тканин і т.д. Мішанина принципів - хронологічного, комплексного, систематичного - справляла гнітюче враження і свідчила про нез'ясованість бажань навіть у самих творців експерименту та випадковість їхньої роботи. Наприклад, ансамбль панського побуту початку XIX ст. був поданий під гучною революційною назвою "Відділ побуту та ідеології". Невдалий експеримент ледве-ледве не став обов'язковим для всіх музеїв України[35]. 9 квітня 1927 р. президія Укрнауки змушена була визнати, що ідея створення подібного соціального музею виявилася невдалою, його закрили на реcпозицію.

Дещо іншою була ситуація на місцях. В округах програма соціальних музеїв набула певного поширення і кожен з них повинен був частину експозиції, або ж відділ присвятити соціальним проблемам суспільства. В соціально-історичному музеї Уманщини ідея соціальної боротьби розкривалась шляхом протиставлення "життя селянина і пана"[36]. В Херсонському, намагаючись відобразити розвиток продуктивних сил та виробничих відносин, музейники побудували експозицію за схемою: природа, праця, суспільство, мистецтво. Стрижнем експозиції стали продуктивні сили та виробничі відносини. У висновку Всеукраїнської Академії наук на звіт про його роботу за 1926-1927 рр. зазначалося: "Своєю безупинною роботою в справі вивчення продуктивних сил музей сприяє поліпшенню народного господарства на шляху соціалістичного будівництва"[37].

В Луганському музеї якомога ширше намагалися відобразити в експозиції проблеми кам'яновугільної промисловості, сільського господарства[38].

В Любенському окружному, Кременчуцькому, Роменському музеях та ряді інших[39], були створені відділи по сільському господарству та виробничих відносинах.

Соціально-економічний відділ Маріупольського музею краєзнавства зібрав із систематизував матеріал з економічної географії краю: 1) територія; 2) населення; 3) народне господарство: сільське господарство, промисловість, засоби виробництва, торгівля. Його працівники намагалися провести дослідження росту промисловості за 1923-1927 рр. (валова продукція. зростання робочої сили, продуктивність праці) та ін.[40]

Оцінюючи роботу музеїв з урахуванням поточного моменту, В.Дубровський зазначав: по-перше, що вони відбивають досягнення й міць класу, який домінує в ту чи іншу епоху. По-друге, що вони сприятимуть організації класової свідомості й через це - класовому пануванню, тобто виконують державну функцію. Музеї обслуговують потреби пролетаріату й незалежного селянства в процесі будівництва соціалізму. Звідси випливають такі основні напрями їх діяльності:

1. Використання для завдань пролетаріату музейної спадщини, що залишилась від попередніх класів, головним чином, розуміння, вивчення й пояснення масам самих речей - експонатів з технічним і соціальним тлумаченням їх.
2. Утворення нових музейних формацій, що відбивали б творчість, досягнення пролетаріату, який зараз домінує. Тому необхідно: висвітлювати продуктивні сили і можливості нашого суспільства, створювати музеї побуту робітників і селян[41].

Поширення таких тенденцій в музейній роботі не залишали байдужими відомих музейників. Багато з них не погоджувались з подібною практикою. І.Свєнціцький назвав таку спробу "невдалою і неестетичною"[42]. Засуджувалася поспішність, з якою втілювалась в життя без належної наукової апробації ідея соціального музею в Полтавському музеї, співробітники якого вважали, що "ідея соціального музею недостатньо ясна, і цією ідеєю намагаються зробити музей примітивно-популярним кабінетом для ліквідації неписьменності"[43].

Практика створення соціальних музеїв не виправдовувала пов'язаних з нею сподівань, особливо стосовно провідних музеїв України. Питання про їхнє місце і роль у системі наукових і культурно-освітніх закладів було предметом обговорення на нараді музеїв УСРР, що проходила 25-27 травня 1926 р. у Харкові. У доповіді "Про зміст та методи роботи музеїв" зазначалось, що музеї по суті є: 1) державні сховища пам'яток; 2) науково-дослідні установи, що повинні проводити дослідження усіх пам'яток та готувати нові кадри кваліфікованих музейних працівників; 3) освітні установи, що розповсюджують знання"[44]. "За основу діяльності музеїв крайового та місцевого значення, - говорилося на нараді, - треба взяти переважно комплексне відображення місцевого краю з усіх боків його життя. Але для музеїв крайового значення може бути припущеною і певна спеціалізація по тій чи іншій галузі знання в межах свого територіального обсягу"[45].

Таке визначення напряму діяльності музеїв свідчить про розвиток теоретичних питань українського музеєзнавства, що знайшли конкретне втілення у музейних

експозиціях. Поступовий розвиток принципів експозиційного показу музейних збірок, пошук нових його форм - від безсистемного представлення колекцій до становлення тематичної експозиції - процес неоднозначний. На нього вплинули об'єктивні умови, в яких розвивалось суспільство, а звідси - набуття музеєм нових функцій, притаманних йому. Перетворюючись в осередки культурно-освітньої, масової роботи, музеї перебудували експозиції відповідно до вимог часу. На цьому шляху були як здобутки, так і певні збочення. Під кінець 20-х рр. починає домінувати тенденція соціологізації музейних експозицій, що негативно відіб'ється в наступні роки, коли знищення пам'яток під гаслом боротьби з пережитками минулого, вирішуватиметься адміністративними, господарськими органами за повного нехтування художньої та наукової її цінності.

В наш час, коли більшість проблем музейної справи вимагають нових наукових підходів, коли намітилась тенденція відродження традицій музейної справи, використання досвіду музейників 20-х років сприятиме подальшому розвитку музеєзнавства, удосконаленню експозицій, які повинні правдиво, без лакування, висвітлювати різні періоди історії, заповнювати "білі плями" її сторінок, виховувати в громадян країни почуття національної гідності і любові до свого краю.

Руслана Маньковська

---

1 Михайловская А.И. Музейная експозиция. Организация и техника.-М.-1964.-С. 7.

2 Мезенцева Г.Г. Музеи Украины.-К., 1959.-С. 19.

3 Закс А.Б. Из истори и экспозиционной мысли советских музеев.-М.-1970.-С. 130.

4 Михайловская А.И. Вказ. праця.-С. 8.

5 Могилянский Н.М. Областной или местный музей, как тип культурного учреждения.-Петроград, 1917.-С. 318.

6 Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського (далі - ІР НБУВ).-Ф. 68, спр. 40.-Арк. 1.

7 Романов Н.И. Местные музеи и как их устраивать.-М., 1919.-С. 7-8.

8 Шмит Ф.И. Исторические , этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела.-Х., 1919.

9 Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции.-Л., 1919.-С. 86-88.

10 Фролов А.И. Музееведческая мысль в Росии XIX - I трети XX вв.-М.-1995.-С. 19.

11 Закс А.Б. Источники по истории музейного дела в СССР (1917-1941) //Очерки истории музейного дела в СССР.-Вып. IV.-М., 1968.-С. 33.

12 ІР НБУВ.-Ф. 70, спр. 248.-Арк. 5.

13 Життя краєзнавчих організацій //Краєзнавство.-Харків, 1928.-№6-10.-С. 74.

14 Закс А.Б. Вказ. праця.-С. 134.

15 Ніколаєв О.О. Історичний відділ музею Слобідської України//Музей Слобідської України.-Харків, 1925.-№1.-С. 12-15.

16 Сак Л.Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883-1945 гг.)//Очерки истории музейного дела в СССР.-М., 1963.-С. 394-396.

17 Михайловская А.И. Вказ.праця.-С. 23.

18 Закс А.Б. Вказ.праця.-С. 142.

19 Михайловская А.И. Вказ.праця.-С. 25.

20 ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 1. спр. 585.-Арк. 23.

21 Там само.-Спр. 692.-Арк. 9, 10.

22 Там само.-Спр. 2188.-арк. 29-33.

23 Повідомлення з місць...//Бюлетень кабінету антропології та етнології ім.Хв.Вовка.-Ч. 1.-К., 1925.-С. 25.

24 Просвещение Донбасса.-1922.-№6-7.-С. 99.

25 Там само.-1922.-№9.-С. 52-57.

26 Там само.-1922.-№8.-С. 83.

27 Там само.-1922.-№8.-С. 90-99.

28 Повідомлення з місць...-С. 30.

29 Бюлетень Прилуцького окружного музею.-Прилуки.-1928.-№1.-С. 4-6.

30 Життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство.-Харків, 1927.-№3.-С. 27.

31 Краєзнавство.-1927.-№1.-С. 25.

32 Там само.-1928.-№2-3.-С. 56.

33 Дубровський В.В. Музеї на Україні.-Х., 1929.-С. 14.

34 Рукописні фонди Інституту.-Ф. 16, спр. 30.-Арк. 1.

35 Дубровський В.В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні.-К., 1927.-С. 8.

36 Скрипник Г. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток.-К., 1989.-С. 164.

37 Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі - ЦДАВО України).-Ф. 166, оп. 6, спр. 2691.-Арк. 14.

38 Повідомлення з місць.-С. 31.

39 Краєзнавство.-Харків.-1928.-№2-3.-С. 50, 55; №6-10.-С. 72.

40 ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 6, спр. 2188.-Арк. 29-33.

41 Дубровський В.В. Чергові завдання...-С. 12-13.

42 Свєнціцький І. Музеї і книгозбірні України.-Львів, 1927.-С. 7-8.

43 Скрипник Г. Вказ.праця.-С.165.

44 Науковий архів Інституту археології НАН України.-Ф. 9,спр. 206.-Арк. 3.

45 Там само.-Арк. 2.

РЕПРЕСОВАНІ КРАЄЗНАВЦІ МИКОЛАЇВЩИНИ

В часи громадянської війни В.І.Ульяновим (Леніним) було видано таємну постанову про поступову ізоляцію новою владою певних категорій громадян колишньої Російської імперії[1]. До складу таких громадян, що визначалися більшовиками як вороги народу, входили офіцери і солдати білої армії, служителі культів, дворяни, чиновники державних установ, заможні селяни та інші категорії громадян. Всіх їх належало ізолювати від суспільства будівників соціалізму, що народжувалося, і заслати або заточити у концтабори, які в подальшому стали іменувати ГУЛАГом.

За наказом свого керівника більшовики розпочали справжнє полювання на людей. Серед жертв таких полювань були також і ті, що займалися різного роду "справами", які дуже не подобались партії прихильників марксизму-ленінізму. Ці люди були закохані в рідний край, в історію власного народу. І тому вони, не зважаючи на суворі роки встановлення і "тріумфальної ходи" радянської влади, займалися дослідженнями минулого народів України, збирали старовинні речі, організовували музеї, брали участь в різних розшуках і експедиціях минулого, захищали від знищення цінні експонати і пам'ятки історії та культури. Це були краєзнавці. Вони ставали плямою на очах вседозволяючої влади, дуже не подобалися їй і тому вона почала їх потроху ізолювати й нищити.

Серед неспокійних душею були і миколаївські краєзнавці Теодосій Камінський, Микола Лагута, Сергій Цвєтко, Василь Фідровський, Олександр Яната.

Т.Камінський (1888-1978), закінчивши Миколаївське реальне училище, стає студентом-заочником Петербурзького археологічного інституту. Разом з навчанням він приймає участь у розкопках античного міста - держави в Криму - Херсонесу. За запрошенням Д.Яворницького він стає співробітником Катеринославського музею по вивченню Запорізьких Січей.

Під час Першої світової війни, Т.Камінський воював на різних фронтах і дослужився до чину капітана. Революція 1917 року несподівано перевернула всі його надії на подальше навчання[2].

У 1920 році його заарештовують за доносом якогось О.Полянського[3].

Почалися довготривалі допити. Але коли громадськість міста дізналась про арешт Т.Камінського, вона негайно встала на його захист[4], тим більше, що на той час він був обраний до міської музейної комісії при відділі народної освіти.

Несподівано справу направляють до Москви, а в січні 1921 року викликають його самого "для дачи показаний" в відділ ВЧК до слідчого О.Розенфельда на адресу В.Лубянки, 2, другий поверх, кімната 67 [5].

Врешті-решт жертву доносу відпускають додому.

З березня 1921 року по лютий 1922 року Т.Камінський працює на посаді охоронця Миколаївського історико-археологічного музею та завідуючим секцією музейно-екскурсійної роботи Миколаївської політосвіти. Завдяки зусиллям Т.Камінського 31 травня 1924 року залишки старогрецького міста - держави Ольвії оголошені національним надбанням України і передані до наукового комітету Наркомосвіти УРСР. Уповноваженим цього комітету був директор Одеського археологічного музею С.Дложевський, а вченим охоронцем Ольвії - Т.Камінський.

У лютому 1922 року місцева влада запрошує Т.Камінського на посаду завідуючого Миколаївським історико-археологічним музеєм. Крім цього, він стає головою Президії Миколаївського наукового товариства і членом Одеської комісії краєзнавства при ВУАН (Всеукраїнській академії наук), завідуючим етнографічною секцією у тому ж товаристві і членом екскурсійного бюро при Миколаївському відділі ради "Всеробітосвіти".

З 1924 по 1929 рік Т.Камінський працює директором Миколаївського історико-археологічного музею. За цей час йому вдалося відкрити нові, раніше зовсім не вивчені, а також попередньо дослідити відкриті і лише згадані в наукових працях пам'ятки археології. Крім цього, Т.Камінський значну увагу приділяв співробітництву з ольвійською експедицією на чолі з відомим вченим-античником Б.Фармаковським[6], з яким у нього виникли дуже теплі взаємини[7].

Та недовго тривала науково-дослідницька і краєзнавча праця Т.Камінського.

У 1929 році під час нової хвилі масових репресій його знову заарештовують і засилають до концтаборів сталінсько-берієвського режиму, де він пробув аж до 1954 р. Повернувшись додому вже старою людиною, він не покидав заняття краєзнавством. До нього тягнулися і спілкувалися з ним археологи, музейні працівники, краєзнавці, всі ті, хто цікавився і піклувався про минуле. Та трагічна смерть Т.Камінського перервала діяльність цього справжнього патріота своєї країни, свого краю, свого міста.

Микола Дмитрович Лагута (1895-1937) народився в родині робітника, освіту одержав у

гімназії, а потім навчався у Харківському та Новоросійському (Одеському) університеті на історико-філологічному факультеті. Та події 1917 року не дали закінчити навчання. З 1918 року М.Лагута починає учителювати в різних навчальних закладах міста, викладаючи українську мову і літературу8. У 1919 р. вступає до науково-просвітницького товариства "Просвіта", заснованого на Миколаївщині видатним діячем української культури М.Аркасом. Водночас він вступає до партії боротьбистів і стає секретарем редакції газети "Революційна боротьба" - місцевого органу цієї партії. В цьому ж році Миколаїв займають денікінці і М.Лагуту демобілізують до лав студентської роти. Деякий час йому довелося служити в Сімферополі. Після повернення додому місцева ЧК заарештувала М.Лагуту, але втручання і клопотання голови комітету партії боротьбистів врятувало молоду людину[9].

13 квітня 1920 року М.Лагута подає заяву до Миколаївського інституту народної освіти (ІНО) про призначення його викладачем української мови[10]. Саме тут, у стінах інституту розгортається діяльність по вивченню рідного краю, про яку він мріяв. Спочатку він цікавиться деякими фактами з історії краю, потім поступово збирає матеріали для майбутніх нарисів.

В березні 1923 року за участю Т.Камінського, завідуючого Херсонським археологічним (тепер - краєзнавчим) музеєм В.Гошкевича, співробітника фольклорної комісії ВУАН Ф.Гавриленка та викладача ІНО Лагути М. виникає наукове товариство імені Миколи Аркаса при ВУАН. Головним напрямом діяльності товариства було сприяння у справі збереження і охорони пам'яток матеріальної і духовної культури, природи міста та області[11].

З цього часу М.Лагута стає його секретарем і веде науково-дослідницьку роботу по виявленню та фіксації тих пам'яток, що були пов'язані з подіями, які розгорталися на території міста та краю.

З часом М.Лагута створює при ІНО кабінет краєзнавства, який надає допомогу студентам при вивченні історії краю[12]. Трохи пізніше цей кабінет з експонатами перейшов до місцевого історико-археологічного музею.

Заняття археологією та краєзнавством у М.Лагути припадають на двадцяті роки, коли знайомство з місцевими археологами та краєзнавцями дає йому поштовх до досліджень пам'яток старовини. Його діяльність разом з Т.Камінським при Одеській крайовій комісії охорони пам'яток матеріальної культури та природи дає певні результати: складено списки 43 пам'ятників по місту та Миколаївській окрузі[13]. Серед пам'яток, вказаних авторами списку, були й такі, що знищені пізніше за вказівкою чиновників від радянської влади: будинок Миколаївської гауптвахти 1790 року; Адміралтейський собор 1794 року; будинок М.Аркаса; пам'ятник адміралу Грейгові роботи Мікешина; татарська мечеть 1864 року та інші. І все це нищилося, незважаючи на всілякі постанови уряду про охорону та збереження пам'яток.

Об'єктами досліджень М.Лагути стають, у першу чергу, життя і творчість видатних людей краю - Руфіна Судковського, про якого автором було видано у вигляді брошури нарис "Забытый художник", про життя і творчість М.Аркаса[14].

Крім цього, М.Лагутою вперше в науці взяті на облік і описані пам'ятки археології краю, відомих і частково досліджених на той час в деяких працях[15]. Діючи на основі досягнень науки того часу, дослідник розробив уперше класифікацію пам'яток археології Миколаївщини, починаючи з окремих знахідок кам'яної доби.

В періодичній пресі з'являються його публікації, а його нариси друкуються в збірках "Географический сборник. Николаевщина" 1926 р. та "Вся Николаевщина" 1928 р. Та найголовнішою роботою з краєзнавства стала "Хронология главнейших исторических событий города Николаева", в якій йшлося про події з 1774 до 1920 рр.

Другий арешт Миколи Дмитровича стався у 1929 році. Відтоді почали створюватися різні фабриковані справи, подібно до сумнозвісної "Спілки визволення України" (СВУ), до якої, начебто. належав і Лагута М.Д.[16]

М.Лагуті інкримінували все, що тільки можливо і особливо те, що він викладав українську мову і літературу. Його роблять націоналістом (у більшовицькому розумінні цього слова), ставлять у звинувачення те, що він був членом "Просвіти", домагався обов'язкового навчання українською мовою у всіх школах. А для підривної роботи використовував літературні вечори та ювілеї письменників. Провиною Лагути були й "тісні зв'язки з письменником І.Микитенком та директором Інституту матеріальної культури АН України Ф.Козубовським, через якого, начебто. передавав шпигунську інформацію польській розвідці...". І, нарешті, чи не найбільшим злочином вченого вважалося заняття... краєзнавством, в тому, що він випустив краєзнавчий збірник "Николаевщина"[17].

М.Д.Лагуту було засуджено на три роки умовно і звільнено з-під варти із залу суду.

В цей час він працює в історико-археологічному музеї і бере участь в розкопках Ольвії, де проводить багато екскурсій, а також опрацьовує нові матеріали по археології і краєзнавству.

Та плідна діяльність М.Лагути була припинена третім арештом у жовтні 1937 року, після якого йому вже не судилося повернутися

додому. 15 листопада влада іменем сумнозвісної "трійки" пригадала талановитій людині арешти та навішані їй раніше безглузді звинувачення і за вказівкою УНКВС Одеської області засудила до розстрілу.

Сергій Ілліч Цветко (1884-?) - болгарин з передмістя Миколаєва - Тернівки. До 12 років був пастухом. Потім - гімназія, яку закінчив із золотою медаллю, Одеський університет. Перша світова війна, на якій здобув чин підпоручика і чотирьохлітній німецько-австрійський полон, де мимоволі навчився розмовляти німецькою. А коли повернувся на Україну, почав викладати географію і українську мову в школах міст Миколаєва і Первомайська. З часом він одружився і переїхав до Одеси, де працював в сільськогосподарському інституті та інших навчальних закладах, в яких викладав історію, українську мову і літературу, а також етнографію.

Після революції 1917 року творчий потенціал майбутнього вченого почав розкриватися вже з перших днів заснування Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Сергій Ілліч стає членом етнографо-діалектичної секції і поринає в наукову і науково-збиральницьку роботу. Про коло його інтересів можна судити хоча б по тим науковим публікаціям, які було вміщено в таких збірниках, як-от "Етнографічний вісник" і "Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук"[18]. Надруковані в цих збірниках С.І.Цвєтко коментарі до народних болгарських пісень та їх переклади дають чітке уявлення про глибину національного пісенного скарбу.

Вперше на засіданні Одеської комісії краєзнавства при ВУАН С.Цвєтко виступив з розповіддю про болгарське весілля в с.Тернівка. В 1926 р. у центральному виданні "Етнографічний вісник" С.Цвєтко видрукував сімнадцять гайдуцьких і юнацьких пісень[19]. Всі вони назавжди увійшли в золотий фонд фольклорно-пісенної творчості народів України.

На жаль, не побачили світу і дві інші праці С.Цвєтко "Заговоры против разных болезней у болгар, записанные в с.Терновка на Николаевщине" и "Сидянки и маджии (Посиделки и танцы)".

В 1926 р. з'являється науковий доробок С.Цвєтко про деякі символи та обряди болгарського і українського весілля[20]. Автор подає і роз'яснює найбільш характерні слов'янські обряди.

В 1929 р. в Києві було створено Кабінет національних меншин при етнографічній комісії ВУАН. Згодом на посаду керівника болгарської секції цього Кабінету було запрошено С.Цвєтко.

Але в 1931 р. Сергія Ілліча раптово і необгрунтовано було заарештовано у зв'язку з так званою справою СВУ.

Не витримавши такого випробування, жінка С.Цвєтко покінчила з собою, а все майно його було конфісковано. Після повернення із заслання він переїжджає до Миколаєва, тому йому було заборонено мешкати в Одесі. В Миколаєві він деякий час працює на посаді директора історико-археологічного музею.

Останніми його працями, й досі не надрукованими, є "Славянские обряды и празднества сбора урожая в их историческом развитии", "Пісні болгар України і Криму", "Генезис мотива крылатого змея в болгарских народных песнях".

В часи нової хвилі репресій 1937-38 рр. С.Цвєтко залишив наукову діяльність, а з початком другої світової війни, не встигнувши евакуюватися, залишається на території, тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками.

В 1946 р., коли С.Цвєтко виповнилося 62 роки, і його, дуже хворого, знову арештовують органи НКВС[21].

Незабаром він помирає, вірогід-ніше за все, через загострення виразки шлунку.

На жаль, невідомими залишаються й досі ні обставини його смерті, ні місце його поховання. Але його пам'ятають і його ім'я продовжує жити[22].

Помітний слід серед краєзнавців Миколаївщини залишив Василь Михайлович Фідровський - уродженець міста Балти Одеської області.

Для зміцнення кадрового потенціалу педагогічного інституту на початку 1921 року ректор Херсонського педінституту В.Фідровський був переведений на таку ж посаду Миколаївського педагогічного інституту. Значну увагу новопризначений ректор приділяв науковій роботі. Результатами постійного наукового пошуку, що проводилися в педагогічному інституті, вилилися в 1926 р. у видання краєзнавчого збірника під назвою "Миколаївщина". На сторінках книги були продовжені кращі традиції миколаївських краєзнавців і, насамперед, Г.М.Ге, який опублікував у 1890 р. роботу "Історичний нарис столітнього існування м.Миколаєва біля гирла Інгулу".

Книга відразу ж привернула увагу громадськості. На сторінках газет "Бузька зоря" В.Фідровський писав: "Потреба в такому збірнику була справді пекуча, про це свідчить факт розповсюдження книги протягом 1-2 місяців. "Миколаївщина", незважаючи на свої неминучі для першої спроби недоліки та упущення, знайшла свого читача як у робітничих рядах, так і в широкому колі вчительства"[23].

У сучасників викликає подив і плідність наукового пошуку професора В.Фідровського, його вміння переконувати колег, а також керівництво вищестоящих інстанцій, у

важливості випуску у вузах різних наукових праць. Завдяки його діяльності, в Миколаївському інституті народної освіти в 1927 р. вийшла перша, а в 1930 р. - друга книжка наукових записок.

Відразу після завершення громадянської війни, в кожному регіоні створювалися спеціальні комісії для вивчення історії революційних подій на місцях, які називалися комісіями Істпарту. Така комісія була створена і в Миколаєві. Проте вона майже не працювала. В 1922 р. для активізації її роботи було залучено професора В.М.Фідровського. У першому звіті про стан роботи комісії вчений написав: "з'ясувалося, що Істпарт існував але від минулої діяльності вдалося розшукати лише пачку старих відозв та звернень до громадськості про допомогу, дві невеликі в'язки архівних справ та декілька фотографій[24]. Ставши на чолі комісії, Василь Михайлович став регулярно повідомляти про напрями її наукового пошуку на різних зборах і нарадах, а також писати про це в місцевих і центральних газетах.

За ініціативою В.Фідровського, учасники революційних подій, навіть якщо вони й були колись ідеологічними супротивниками, часто запрошувалися до виступів зі слайдами у "Палац праці", клуб імені Свердлова, заводські цехи, навчальні аудиторії міста Миколаєва. В.Федровський запропонував скласти списки учасників революційних подій на Миколаївщині та налагодити зв'язок з тими, хто проживав за межами Миколаївщини й записати їх спогади. З цією метою професор В.Фідровський неодноразово звертався і до Л.Троцького, у якого початок революційної діяльності припадав на Миколаївщину, де він народився.

Значну допомогу у відшукуванні цікавих історичних матеріалів та записуванні спогадів ветеранів надавали студенти Миколаївського ІНО.

Нагромадження документів, інших цінних реліквій дало змогу відкрити в Миколаєві своєрідний музей історії революції. В ньому зосереджувалося близько 2500 оригінальних експонатів. Створював і керував музеєм на громадських засадах професор В.Фідровський. Особливе значення надав В.Фідровський науковому дослідженню всіх документів. Плідність такої роботи вилилася як в індивідуальні статті, так і в колективні публікації під назвами: "Сторінки боротьби", "1905 рік на Миколаївщині", "Жовтень на Миколаївщині", "Наваль у 1905 році", путівник по музею та інші.

В період розпалу масових репресій 3 липня 1937 року В.Фідровського заарештували, 9 вересня цього ж року без суду і слідства було відправлено його дружину - Марію Андріївну.

Василя Михайловича звинувачували у належності до троцькістсько-зінов'ївської організації, пригадали листи до Л.Троцького з проханням написати спогади.

Слідчі звернули увагу також на те, що, друкуючи в Миколаєві книги, створюючи музей, він не повністю відображав генеральну лінію та історію партії. В зв'язку з тим, що Миколаївський музей не висвітлював революційну діяльність Сталіна, його закрили[25].

За скоєні злочини В.Фідровського, як свідчать документи, спочатку засудили до 8 років ув'язнення. пізніше була визначена 10-річна судимість, без права листування.

Лише в період гласності і перебудови, коли тема масових репресій почала виходити з забуття, посивілі діти Василя Михайловича дізналися про те, що їх батька, професора Фідровського через 2,5 місяці після арешту, 16 вересня 1937 року Надзвичайний Військовий трибунал засудив до смертної кари - розстрілу. 17 вересня вирок було виконано. Довго знаходилась в концтаборах дружина Марія Андріївна. Постраждали й діти - дочка була виключена з аспірантури, син - з транспортного інституту. Проте рідні завжди вірили в невинність батька. 27 липня 1957 року Військова колегія Верховного Суду СРСР переглянула справу В.Фідровського і реабілітувала підсудного через відсутність складу злочину.

Помітний вклад в розвиток краєзнавства, природоохоронної діяльності на Миколаївщині вніс його уродженець Олександр Алоїзович Яната (1888-1938).

В 1905 році, після закінчення Миколаївського реального училища, він продовжує навчання на агрономічному факультеті Київського політехнічного інституту.

В 1910 році в Миколаєві засновує орган Миколаївсього товариства любителів природи - журнал "Природа" (товариство "Природа" діяло в Миколаєві з 1908 року). В 1911-1913 О.Яната працював консерватором Природничого музею в Сімферополі. З 1913 р. керував відділом Луківництва в "Партії кримських водних розвідок".

З 1918 р. розпочинається педагогічна діяльність О.Яната в Українському державному університеті в Києві, в українському відділі педагогічного інституту, в Київському та Харківському сільськогосподарських інститутах.

Природоохоронна діяльність О.Янати найбільше результативною стає більш інтенсивною в кінці 20-х років, коли він очолює комісію з охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету наркомату землеробства УРСР. При Кримському товаристві природознавців та любителів природи зі своїми однодумцями створює комісію з

охорони пам'ятників природи та старовини, відстоює від розорювання в 1928 році заповідник "Хомутівський степ", докладає багато зусиль на захист земель Асканія Нова від постійних посягань господарників, розробляє декрет "Про охорону пам'яток культури та природи". Багато сил і часу віддав О.А.Яната організації сільськогосподарської науки, розглядаючи цю справу як найактуальніше народногосподарське і державне завдання. Був організатором багатьох природничих журналів: "Вісника сільськогосподарської науки", "Українського ботанічного журналу", "Праці сільськогосподарської ботаніки", "Вісника природознавства".

В 1938 році брав участь в роботі з'їзду СРСР з охорони природи, що проходив у Москві.

В кінці року органи НКВС назвуть форму природоохоронців "зборищем контрреволюціонерів, де заправляли О.Яната, В.Стаючинський, К.Фортунатов"[26].

За протягування "буржуазних теорій" у галузі боротьби з бур'янами, О.Янату 15 березня 1933 року знімають з роботи в інституті, а 4 травня заарештовують. В звинувачення науковцю ставлять участь в контрреволюційній діяльності, яка під керівництвом М.Вавілова займалася шкідництвом у сільському господарстві. Під тиском відпрацьованих заходів Яната визнав за собою неіснуючу провину. Трійка колегії ДПУ 23.09.1933 року засуджує вченого на 5 років виправно-турдових таборів. В місцях позбавлення волі особлива нарада в червні 1937 року додала ще 5 років ВТТ. Серце хворого на той час Олександра Алоїзовича не змогло витримати такої несправедливості.

3 червня 1938 року помирає в Далекосхідному таборі праці "Севосточтабі".

Реабілітований 10 червня 1964 року.

Сталінська машина терору забрала в свої жорна і краєзнавців Миколаївщини. Всі вони загинули якщо не катівнях, то в таборах НКВС. лише в часи гласності і перебудови ми змогли дізнатись про їх долю, про творчу діяльність.

В.І. Нікітін, М.М.Шитюк

---

1 Ленін В.І. ПЗТ.-Т. 43.-С. 251.

2 Никитин В.И. Исследование Ф.Т.Каминским памятников античности на Николаевщине.-В кн.: Слов'янський світ та античні традиції. Треті історико-культурологічні слов'янознавчі читання в м.Миколаєві.-Миколаїв, 1999.- С. 73-78.

3 Архів УКДБ по Миколаївській області.-Спр. №12364.-Арк. 3.

4 Там само.-Арк. 21-24.

5 Там само.-Арк. 33.

6 Никитин В.И. Назв.праця.-с. 73-78.

7 Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский.-К., 1988.-С. 182-189.

8 Життєпис М.Лагути. Лагута Н.Д. Следственный фонд СВУ учетнох-архивного отдела КГБ при СМ УССР.-Т. 145.-Арк. 6-27.

9 Нікітін В., Пономаренко І. Усім смертям назло. // Радянське прибужжя.-1995.-16 грудня.-№141.

10 Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО).-Ф.Р.-993, оп. 1, спр. 7242.-Арк. 50.

11 ДАМО.-Ф.Р.-99, оп. 1, спр. 758.-Арк. 21-22.

12 Там само.-Ф.Р. 993, оп. 1, спр. 3.-Ар. 55, 82, 140.

13 Камінський Ф.Т. Охорона пам'ятників на Миколаївщині; Лагута М.Д. Пам'ятники матеріальної культури на Миколаївщині. Збірник матеріалів Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи.-Одеса, 1927.-С. 10-16.

14 Лагута М.Д. Забытый художник. Р.Г.Судковский (1850-1885 гг.). Николаев, 1928; Лагута М. 1905 рік і М.Аркас. Життя і революція.-1926.-№2-3.-С. 102-104.

15 Лагута М.Д. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині. В кн.: Николаевщина. Краеведческий сборник. Николаев, 1926.-С. 179-211.

16 Балабольченко А. "СВУ": Суд над переконаннями. Вітчизна.-1989.-№11.-С. 156-179.

17 Журецький Я.І., Шитюк М.М. Освітяни Миколаївщини - жертви репресій сталінізму.-Миколаїв.-1994.-С. 11-17.

18 Цвєтко С.І. Хайдутські пісні в с.Тернівці Миколаївського повіту на Одещині. Тези. ВОКК при ВУАН.-Ч. І.-Одеса.-1924.-С. 21; Цветко С.І. Весільні звичаї і пісні у болгар на Херсонщині (село Тернівка на Миколаївщині). ВОКК.-1925.-Ч. 2-3.-С. 217.

19 Цвєтко С. Юнацькі і хайдутські пісні у болгар (Записані в с.Тернівка на Миколаївщині). ЕВ кн. 3. К., -1926.-С. 47-62.

20 Цвєтко С. Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українськими. ЕВ, кн. 6.-К.-1928.-С. 1-15.

21 Архів СБУ у Миколаївській обл.-Спр. 2493.

22 Никитин В. Собиратель Терновского фольклора. Вечерний Николаев.-1998.-11 серпня.-№93.

23 Бузька зоря.-1927.-24 січня.

24 ДАМО.-Ф.Р.-1384, оп. 1, спр. 54.-Арк. 75.

25 Архів УСБУ у Дніпропетровській обл.-Спр. 11026-ФПС.-Арк. 44.

26 Архів УСБУ у Харківській обл.-Спр. 0225522.-Арк. 2.

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОСЕРЕДКІВ ШІСТДЕСЯТНИКІВ У ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ в 60-х роках XX ст.

Позитивні зрушення в суспільно-політичному житті та духовній сфері, покликані до життя процесом десталінізації радянського суспільства, сприяли появі нового покоління інтелігенції - шістдесятництва, соціальна активність якого припала на кінець 50-х - початок 60-х років - в епоху, яка за висловом філософа Ю.Шрейдера дала ледь не перші паростки свідомого індивідума, особистої свободи, незалежної від панівної ідеології .

Пошуки "правди і чесної позиції", "власної індивідуальності", нової літературно-мистецької форми, "протистояння молодих творчих сил офіційній літературі" згодом переросли в нерегламентовані культурно-просвітницькі акції, спрямовані на захист національної спадщини українського народу. Це засвідчують своєрідні вогнища українофільства, які існували в Києві, в інших регіонах України.

Діяльність одного з них нерозривно пов'язана з Клубом творчої молоді "Сучасник", який виник у Києві наприкінці 1959 року і відразу об'єднав навколо себе свіжі національно-свідомі творчі сили столиці.

Багато зусиль для організації та діяльності Клубу доклали його президент - молодий талановитий режисер Лесь Танюк, письменник і критик Станіслав Тельнюк, митці нового покоління Галина Севрук, Людмила Семикіна, Алла Горська, Орест Біляшівський, журналістка Надія Світлична. За свідченням Леоніда Плюща з цього клубу вийшла більшість київських патріотів-опозиціонерів[2].

Як довідуємось з документальних матеріалів клуб "Сучасник" відвідувала молодь самих різноманітних верств. Постійна аудиторія становила декілька сот чоловік. Хоча деякі заходи збирали значно більше осіб.

Важливо, що діяльність Київського клубу виходила значно далі за межі кімнати №13 Жовтневого палацу культури і навіть одного з найбільших залів столиці України. Члени клубу йшли безпосередньо в студентські аудиторії, трудові колективи, шукали і знаходили своїх однодумців. Одним з провідників ідей "Сучасника" в Київському медичному інституті став студент Микола Плахотнюк. За його безпосередньою участю 23 березня 1963 року в актовому залі мединституту ім.О.Богомольця був проведений вечір поезії, на якому виступали Василь Симоненко, Ірина Жиленко, Микола Вінграновський, Микола Сингаївський, Микола Холодний, Віталій Коротич. Того дня мало хто думав, що через дев'ять місяців - 23 грудня 1963 р. поезія В.Симоненка знову звучатиме зі сцени залу мединституту, але вже на дев'ятини його смерті і у виконанні найбільших друзів - Михайлини Коцюбинської, Ірини Жиленко та ін.

Жалобний вечір у Київському мединституті, на якому слово про поета виголосили Іван Світличний та Євген Сверстюк, змусив замислитись викладачів і студентів щодо власної приналежності до великої і високо культурної нації, чий духовний доробок є невід'ємною складовою світової загальної людської скарбниці[3].

Аналогічні заходи відбувалися і в інших організаціях, установах, навчальних закладах Києва. Глибокі за змістом, вони значною мірою сприяли формуванню національної самосвідомості самих різних поколінь.

Своєрідним викликом системі стали проведені активом клубу "Сучасник" вечори пам'яті драматурга М.Куліша, оголошеного в 30-ті роки ворогом народу і до початку 60-х років офіційно нереабілітованого. Завдяки ентузіастам для киян вперше зазвучало ім'я видатного новатора української сцени Л.Курбаса, чиє коротке і талановите життя обірвалося на Соловках.

Предметом спеціального розгляду в ЦК Компартії України став вечір, присвячений 50-річчю з дня смерті Лесі Українки, організований радою клубу "Сучасник" дирекцією Київської філармонії та Українським театральним товариством 31 липня 1963 р. у Першотравневому парку м.Києва. Згаданий захід організований всупереч волі Київського обкому партії і тому проходив за програмою, яка значно відрізнялася від подібних акцій.

Головний доповідач І.Дзюба, звертаючись до творчості великої поетеси зумів розкрити всю трагедію українського народу, який протягом віків поступово втрачав рідну мову, відлучався від національної культури і, як наслідок, втрачав власну ментальність. Разом з ним організаторами та учасниками несанкціонованого вечора були артистка Укрконцерту Тетяна Цимбал, наукова співробітниця Інституту літератури М.Коцюбинська, літератори І.Драч, С.Тельнюк, М.Вінграновський, І.Жиленко.

Навіть зважаючи на те, що в проведенні вечора, як відзначили відділ науки і культури та ідеологічний відділ ЦК КПУ "...не було нічого антирадянського", вищеозначений захід було розцінено як спробу "купки анархіствуючої молоді протиставити себе широкій громадськості..., як спекуляцію на радянських демократичних порядках"[4].

Стосовно ж "демократичних порядків", то ця теза не може викликати певного сумніву, оскільки завідувачі відділів Г.Шевель та Ю.Кондуфор, уникаючи відкритих дискусій, пропонували вищому політичному керівництву України "...вжити адміністративних та організаційних заходів щодо І.Дзюби, який ігнорує будь-яку критику громадськості на його адресу і дедалі більше в своїй діяльності і поведінці проявляє національну обмеженість, чим завдає шкоди вихованню творчої молоді в дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму[5].

Серед інших заходів Київського клубу творчої молоді було проведення вечорів пам'яті Т.Шевченка, І.Франка, інших пасторів українського народу і створення оригінального, так званого студентського міжвузівського фольклорного історичного мандрівного хору "Жайворонок", що зумів донести до слухачів всю неповторність української пісні[6].

До глибини народної культури привернула краєзнавча експедиція, проведена активом клубу "Сучасник" навесні 1963 р. під керівництвом видатного мистецтвознавця Григорія Логвина. Вона дозволила ознайомити з пам'ятками історії та культури за марштуром: Житомир-Новоград-Волинський-Острог-Кременець-Почаїв-Тернопіль-Кам'янець-Подільський-Хотин-Хмельницький, з'ясувати стан їхньої охорони тощо. Крім того, зустрічі членів "Сучасника" з молоддю численних міст і сіл збуджували громадську активність останніх, їх зацікавлення широким колом суспільних і культурних проблем[7].

Цілком очевидно, що подібні форми роботи аж ніяк не вкладалися в поперед визначені схеми, не відповідали тим ідеологічним вимогам, які висувалися перед ним як партійним керівництвом, так і безпосереднім куратором - київським комсомолом. Незважаючи на відсутність будь-якого серйозного приводу, Київський клуб творчої молоді "Сучасник" було розпущено, а його активні члени зазнали серйозних переслідувань з боку владних структур. Щоправда, дещо пізніше, 1965 року, були спроби створити в Києві дискусійний клуб, однак, вже після двох дискусій ("Про мораль і прогрес" та "Про роль та науку") його офіційні організатори усвідомили безперспективність своїх задумів[8].

Не знаходили необхідної підтримки з боку партійних, радянських, комсомольських органів і творчі студії при вищих навчальних закладах, в науково-дослідних інститутах, видавництва тощо. Одна з них, очолювана Дмитром Білоусом, що діяла при республіканському видавництві "Молодь" не витримала випробування часом, очевидно, саме за того, що в складі її активу були ті ж "сумнівні особи" - Ірина Жиленко, Микола Холодний, Григорія Тименко, Віктор Могильний та ін.[9]

Ліквідувавши Клуб творчої молоді "Сучасник", який піддавався хоча б якомусь контролю, владні структури з великим запізненням зрозуміли свою помилку, оскільки молодіжні об'єднання продовжували діяти в неформальній обстановці. Так, не розпрощався із своїми задумами актив Київського клубу "Сучасник". Іван Світличний та Іван Дзюба безпосередньо в робітничому гуртожитку в Дарниці проводили вечір, присвячений пам'яті В.Симоненка, в майстерні Алли Горської та на приватних квартирах читали лекції з естетики та історії культури, організовували зустрічі з молоддю безпосередньо на філологічному факультеті КДУ[10].

Як ці, так і інші заходи, були досить багатолюдними. Зокрема, на вечір, присвячений творчій індивідуальності О.Довженка, проведений в листопаді 1964 р. в майстерні А.Горської, зібралось близько 50 осіб, які з великим інтересом заслухали виступи Д.Павличка, Є.Сверстюка, І.Драча[11].

Глибоким змістом був наповнений вечір пам'яті Т.Шевченка, який відбувся на квартирі Р.Корогодського. Своїми думками щодо творчості поета обмінялись І.Дзюба, Є.Сверстюк, М.Коцюбинська, Л.Плющ[12].

Молодіжні об'єднання - явище, характерне не лише для Києва, а й для інших великих культурних центрів України. Зокрема, у Львові активно і цілеспрямовано діяв молодіжний клуб "Пролісок", очолюваний Михайлом Косівим. Увагу громадськості привернув проведений у другій половині березня 1964 року з ініціативи активістів клубу Михайла Гориня, Ярослави Зваричевської та інших, вечір присвячений 150-річчю з дня народження Великого Кобзаря[13]. Хоча сценарій вечора було взято з офіційних джерел, організатори зуміли під час його проведення створити таку атмосферу, яка змусила замислитись усіх присутніх не лише про витоки творчості національного генія, а й провести певні аналогії з становищем України у складі радянської імперії.

Клуби творчої молоді, молодіжні об'єднання під прийнятними назвами діяли також у Придніпровську Дніпропетровської області, Одесі, інших культурних центрах України. Всі вони зіграли важливу роль у духовному розкріпаченні не лише молоді, а й старших поколінь, дали можливість усвідомити тисячам наших співвітчизників власне місце в суспільно-політичному і культурному процесі.

Необхідно відзначити, що сам факт переслідування різноманітних молодіжних об'єднань, їх закриття, застосування каральних заходів щодо активу стали певним стимулом для формування опозиційних настроїв серед української інтелігенції, інших верств населення, оскільки наочно показували ставлення правлячого режиму до процесу національного відродження, розкривали його антигуманний характер.

Протягом 60-х років осередками вільнодумства залишались різноманітні літературно-мистецькі заходи, здійснені за ініціативою або при підтримці творчих спілок, громадських організацій. причому рік у рік порядок їх проведення значною мірою ускладнювався. Центральний та місцеві органи партійного керівництва намагалися тримати в полі зору кожну індивідуальність відновляючи їй у праві на власну думку, власне судження, якщо вони розходились з офіційно прийнятою точкою зору. Кожний випадок, що виходив за установлені жорсткі рамки, викликав ланцюгову реакцію з боку владних структур з самими непередбаченими наслідками.

Не дуже тривалий час діяв у Києві самодіяльний етнографічний хор "Гомін", заснований 1968 року за участю кандидата мистецтвознавства Леопольда Ященка. Об'єднані в цьому колективі любителі народної пісні, - як визнав сам Л.Ященко, - поставив своїм завданням відродити народні звичаї та свята, веснянки, купальські розваги, колядки, щедрівки, весільну обрядовість та інші. Хоча колектив зароджувався стихійно і базувався виключно на ентузіазмі самих учасників, їх підхопила наукова творча молодь, студенти київських вузів. Юнаки і дівчата самі дбали про народне вбрання до свят, художнє оформлення виступів[14].

На відміну від інших подібних колективів, "Гомін" вирізнявся тим, що не готував звичайних концертів для сцени, а виходив з веснянками чи купальськими піснями на природу в органічне для таких творів середовище. Часто до ансамблю приєднувались групи гуляючих і тоді виступи ансамблю виливались у яскраві народні гуляння[15].

Широка популярність вищезгаданого колективу, глибоко народний характер його заходів стали перепоною для подальшої діяльності ентузіастів. Останніх, здебільшого в офіційних довідках, представляли як купку українських націоналістів, "що сіють своїми виступами міжнаціональну ворожнечу". Парторг факультету журналістики КДУ Рубан прямо називав "Гомін" підпільною організацією[16].

Однак, проаналізувавши склад "Гомону", можна твердити, що в ньому були представлені найширші верстви населення Києва, працівники різноманітних установ, трудових колективів, творчих спілок. Серед них - інститутів Академії наук України, Української сільськогосподарської академії, Київського університету, Київського інституту іноземних мов, політехнічного інституту, заводів - "Більшовик", "Комуніст", ім.Артема, ім.Дзержинського, ряду видавництв, середніх спеціальних навчальних закладів, шкіл, музеїв. В процентному співвідношенні склад "Гомону" можна охарактеризувати приблизно таким чином: наукова, творча, технічна інтелігенція - 69%, студентство - 20%, робітники - 11%. Таким чином, за своїм представництвом і кількістю учасників (до 80 чоловік) ансамбль "Гомін" міг вважатися одним з чи ненайважливіших осередків відродження національної культури не лише Києва, а й України в цілому.

Очевидно, саме це і найбільше бентежило політичне керівництво і відповідні підрозділи спецслужб, які зробили все, щоб всіляко принити діяльність "Гомону" дискредитувати його в очах громадськості. Самвидавський журнал "Український вісник" нарахував близько 40 випадків, коли учасники хору зазнавали переслідувань за місцем роботи, навчання, в партійному і комсомольському порядку[17]. З членів Спілки композиторів України був виключений і керівник колективу Леопольд Ященко. Збентежений таким перебігом подій, в своїй заяві на ім'я голови ревізійної комісії Спілки композиторів України М.Михайлова він писав: "Мені ніхто не доручав організовувати хор і влаштовувати народні свята. Це я робив за власним бажанням на громадських засадах, розуміючи це як свій обов'язок перед рідним народом та його культурою. Хтось, можливо, після мене зробить краще. Справа нова й нелегка, не обійшлося, мабуть, і без помилок.

Та, якщо я не заслужив за свою працю нічого іншого, крім виключення зі Спілки композиторів, це дуже сумно. Виходить, що й уся справа, яку я робив, також нічого не варта, крім осуду. В кожному разі нашому керівництву вона не потрібна"[18].

На підтримку Л.Ященка виступили діячі культури, однак Спілка композиторів в даному випадку виявила "виняткову принциповість".

Виявлені нами документи, яскраво підтверджують думку про те, що в середовищі шістдесятників були наявні сили, зорієнтовані на збереження культурних національних цінностей, які активно і послідовно протидіяли політиці русифікації України.

Прагненням прилучити до глибин національної історії та культури, усвідомленням необхідності широкої пропаганди багатовікової спадщини широкі верстви населення, в тому числі і молодь обумовлені кроки шістдесятників по створенню неофіційних культурних центрів. Діяльність одного з них нерозривно пов'язана з іменем талановитого скульптора, музейника Івана Гончара. Голова Комітету державної

безпеки при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко неодноразово повідомляв ЦК КП України Міністерство культури республіки про те, що "приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора І.М.Гончара... систематично відвідують націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів"[19].

Не отримала схвалення з боку радянської влади і функціонування етнографічного музею з писанками, вишиванками, різьбленням в будинку священика села Космач Косівського району Івано-Франківської області Василя Романюка (згодом патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира)[20].

Заради справедливості потрібно зазначити, що завдання збереження української культурної спадщини і введення її в широкий обіг вирішувались не лише засобами створення самодіяльних колективів, неофіційних музеїв, неформальних об'єднань. Національно - свідомі сили з когорти шістдесятників використовували для цього наявні в республіці офіційно зареєстровані громадські організації. Так, з утворенням в другій половині 60-х років Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, цілий ряд авторитетних наукових працівників, діячів культури, краєзнавців-аматорів взяли найактивнішу участь у формуванні його республіканського, обласних, міських та районних правлінь, відповідних секцій і комісій.

Активно співпрацювали з Товариством охорони пам'яток автор "Собору" Олесь Гончар, невтомний ентузіаст музейної справи Іван Гончар, історики Михайло Брайчевський, Олена Апанович, Олена Компан, архітектор Григорій Логвин та багато інших. Завдяки зусиллям цих та інших патріотів української культури вдалося поставити на порядок денний питання спорудження меморіалу на о.Хортиця, увічнення пам'ятних місць з історії українського козацтва, музеєфікацію пам'яток Чигирина, Суботова та Холодного Яру, будівництва унікального етнографічного музею під відкритим небом поблизу м.Києва[21].

Позитивно оцінюючи діяльність національно-культурних осередків шістдесятників спрямовану на збереження історичної спадщини українського народу, необхідно відзначити і те, що рух шістдесятників сприяв вихованню цілої плеяди борців, що відкрито виступили проти правлячого тоталітарного режиму в Україні.

Олег Бажан

---

1 Шрейдер Ю. Двойственность шестидесятых// Новый мир.-1992.-№9.-С.
2 Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР.- Новейший период.-Вильнюс-Москва, 1992.-С. 13.
3 Науковий архів Міжнародного науково-просвітницького товариства "Меморіал" (далі - НА "Меморіалу").-Ф. 103, папка "Психіатрія".-С. 108.
4 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 24, спр. 5653.-Арк. 24.
5 Там само.-Арк. 29.
6 Алексєєва Л.М. Вказ.праця.-С. 13.
7 НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка "Психіатрія".-Арк. 111.
8 Там само.-Арк. 108.
9 Там само.
10 Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ).-Спр. 68805.-ФП, т. 4.-Арк. 138, 148.
11 Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 6.-Арк. 108-110.
12 Архів УСБУ по Львівській обл.-Спр. П.-2650, т. 1.-Арк. 9; т. 2.-Арк. 329-331.
13 ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 4.-Арк. 138, 148.
14 Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 4.-Арк. 120.
15 Український вісник.-Париж-Балтимор, -1972.-Вип. IV.-С. 129.
16 Там само.-С. 130.
17 Там само.
18 ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 14.-Арк. 127.
19 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 183.-Арк. 177.
20 Архів УСБУ по Івано-Франк. обл.-Спр. 10123-П, т. 1.-Арк. 29-30, 253.
21 Данилюк Ю.З. Відроджуючи сторінки минулого//Збережемо тую славу.-К., 1997.-С. 8.

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО РУХУ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ РІДНОЇ МОВИ У 60х-80х XX ст.

Дослідження питань, пов'язаних із зародженням і діяльністю громадського руху за збереження рідної мови, як протидії політиці русифікації України у 60х-80х рр. має велике наукове значення. В умовах незалежності України це дає можливість виявити шляхи до формування громадянського спокою в багатонаціональній державі, якою є Україна. З іншого боку, вивчення процесів, пов'язаних із протидією русифікації України, показує вклад української інтелігенції у закладення підвалин незалежності своєї держави, збагачує історичну

науку новим фактичним матеріалом із зазначеної проблематики.

Підкреслимо, що пріоритет у розробці даної проблеми належить перш за все зарубіжним дослідникам, які прагнули глибокого узагальнення у вивченні природи, наслідків політики русифікації України. Помітний внесок у розробку національно культурних питань у цілому зробили Р. Ільницький, А. Камінський, І. Клейнер, І. Лисяк-Рудницький, М. Прокоп[1]. Однак їх роботи мали елементи описовості, у деякій мірі хибували тенденційністю. Очевидно це спричинено відірваністю від джерельної бази.

Вітчизняні історики почали торкатися цієї проблеми лише у другій половині 80х років внаслідок послаблення жорсткого ідеологічного контролю. Це створило певні умови появі низки оригінальних різнопланових робіт, які привертали до себе увагу свіжістю у постановці питань, глибиною аргументації і, найголовніше, актуальністю проблематики. Серед них можна відзначити роботи В. Барана, Г. Касьянова, Ю. Курносова, О. Бажана, Ю. Зайцева, А. Кондрацького[2].

У цих роботах розкрито наслідки політики русифікації України. Зупинимося лише на відправних моментах цього процесу, які мали трагічні наслідки для України і українців і позначилися на розвитку суспільно-політичної ситуації кінця 80х років. Як свідчать архівні джерела у 1986-1987 навчальному році в порівнянні із 1955-1956 роком питома вага учнів у школах з українською мовою навчання зменшилася із 72,8% до 40,6%. Лише п'ята частина дітей перебувала у дошкільних навчальних закладах з ужитком української мови. Яскраво вираженою була тенденція до зменшення числа художніх фільмів на українській мові. Із 329 тис. копій україномовні складали лише 6,1%. Не краще становище було і з книгодрукуванням. Так, у 1967 в Україні із 323 періодичних видань україномовними було лише 126[3]. Україномовна книжкова продукція в СРСР у 1963 році складала лише 4,3 відсотки при 17 відсотках українського населення. У 1975 році українською мовою було опубліковано 2651 назву книг, російською – 5693. У 1980 р. відповідно: 2164 і 6592[4].

Звичайно, така політика не могла не викликати негативної оцінки, а також й опору їй. Серед числа тих, хто протестував проти зазначеної політики – представники інтелігенції, робітництва, селян, студентської та учнівської молоді. Громадський рух за збереження рідної мови виявився при проведенні різноманітних офіційних заходів, під час петиційної кампанії, публікаціях самвидаву та ін. Зокрема, про це засвідчить і конференція з питань культури української мови, яку провів Київський державний університет спільно з Інститутом мовознавства 11-15 лютого 1963 року. В ній взяло участь близько 800 учених, викладачів вищих навчальних закладів, учителів шкіл України. Конференція висловилася за розширення ужитку української мови. І хоча її рішення носили рекомендаційний характер, і проходила вона у рамках офіційно дозволених все ж вона не могла не стурбувати вище політичне і державне керівництво. Про це свідчить те, що у матеріалах, які були видрукувані після проведення заходу видавництвом "Наукова думка" були відсутні виступи, які мали гострий полемічний характер.

У цей період з'являється ряд оригінальних праць, у яких висловлюється глибока стурбованість станом української мови. Такі праці викликали глибокий суспільний резонанс. Серед них поправу можна виділити працю І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Написана на відкритих статистичних джерелах, опублікованих документах у збірниках і монографіях, на основі теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна вона була розцінена існуючою владою "як пасквіль на радянську дійсність"[5].

Незважаючи на те, що офіційними структурами було все зроблено, щоб замовчати названу працю, вона набула поширення засобами самвидаву і стала помітною подією у колах української інтелігенції. Таке ж звучання дістали праці Івана Геля "Грані культури", Степана Хмари "Етноцид українців в СРСР", Олекси Тихого "Роздуми про українську мову та культуру у Донецькій області" та ін. Вони відіграли значну роль у фокусуванні громадської думки навколо проблем збереження української мови, розширення сфери її вжитку.

Не можна обійти і того факту, що в авангарді боротьби за рідну мову у 60х-80х роках знаходилися діячі літератури та мистецтва. Серед них Максим Рильський, Микола Бажан, Андрій Малишко, Володимир Сосюра. Періодика того часу зберегла для нас полум'яні виступи на захист рідної мови письменників Микити Шумила, Любомира Дмитерка, Натана Рибака, Степана Крижанівського, режисера Олександра Скрипченка та багатьох інших.

Активізації громадського руху за збереження рідної мови у 60х роках сприяв вихід у світ роману Олеся Гончара "Собор". Центральною фігурою його був образ Володьки Лободи, котрий зневажає і принижує культуру свого народу, його традиції, нищить паростки духовності. У цілому підкреслимо, що роман Олеся Гончара "Собор" значною мірою будив суспільну свідомість, змушував широкий загал замислюватися над проблемами майбутнього українського народу.

У середині 60х років у рух за збереження української мови включилися нащадки видатних діячів української культури. Серед них Поліна Довженко, Зоя Коцюбинська-Юхименко, Леся Кропивницька, Віра Нечуй-Левиць-

ка, Остап Лисенко, Назар Тобілевич. 20 травня 1968 роки вони звернулися з листом до ЦК Компартії України у якому виклали свою позицію щодо тогочасного стану української мови[6], а син Івана Франка Тарас у листі до газети "Правда" датованого 6 вересня 1956 року підкреслював, що заміна українських шкіл російськими є не тільки прямий випад проти мови братнього народу, а й замах на українську мову і не може бути розцінено як прихильне ставлення до розвитку української культури[7].

Турботою про відродження української мови була пронизана діяльність клубів творчої молоді. У Києві, наприклад, ініціатором створення клубу творчої молоді стали молоді талановиті митці Лесь Танюк, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Віктор Зарецький, Алла Горська. Вони у рамках роботи клубу започаткували проведення літературних вечорів, зустрічей. Одними з перших пройшли зустрічі за участю В. Симоненка, І. Жиленка, М.Вінграновського, М. Холодного, В. Коротича.

Спроба відкрити клуб творчої молоді у м. Дніпропетровську оцінювалася у доповідній Дніпропетровського КДБ таким чином: "... провели два зборища, на яких обговорювали питання про нібито наявне в Україні нігілістичне ставлення до української мови, літератури і мистецтва, нарікали на те, що численні батьки-українці віддають своїх дітей на навчання у російські школи, що у центрі м. Дніпропетровська багато російських шкіл тощо, що у зв'язку з цим здійснюється русифікація українського населення"[8].

Як подію небажаного звучання охарактеризували офіційні владні структури засідання гуртка української літератури філологічного факультету Київського університету 13 квітня 1965 року. У ньому взяло участь близько 400 студентів. Особливе занепокоєння вищого політичного керівництва викликало бажання студентів утворити постійний орган для організації проведення диспутів.

Наголосимо, що у зазначений період намагання створити клуби для вирішення національно-культурних проблем робила не тільки молодь України, але і та, що проживала за її межами. У жовтні 1956 року до постпредства України при уряді СРСР у м. Москві звернувся студент II курсу факультету журналістики МДУ Л. Кореневич, який запропонував створити товариство студентів-українців у Москві. Ця пропозиція налякала вищих керівників так, що для зустрічі з Л. Кореневичем було направлено завідувача відділом науки ЦК КПУ Ф.Д. Овчаренка. У світі про свою поїздку у Москву і зустріч із заявником писалося: "Для обґрунтування своєї попередньої думки Кореневич наводив багато фактів із своєї подорожі, зробленої влітку ц.р. по Україні і де він нібито зустрічав грубе порушення національної політики (відсутність українських шкіл в м. Жданові, Шостці, Глухові; викладання предметів російською мовою у вищих та середніх учбових закладах і т. ін.). Кореневич рішуче настоював на введенні в УРСР єдиної державної мови – української, на забороні викладання в початкових, середніх та вищих школах російською мовою, на виданні книжок та періодичної преси тільки українською мовою, на використанні усіма тими, хто працює в державних установах та партійних органах української мови"[9].

Ця зустріч завершилася тим, що зав. відділом науки, вузів і шкіл ЦК КПРС В. Кирилін звернув увагу парторганізації та ректорату МДУ на необхідність посилення ідейно-виховної роботи серед студентів національних меншин[10].

Таким чином, у 60х-80х роках на ґрунті турботи про збереження української мови виникає, збагачується формами громадський рух учасниками якого стала інтелігенція, робітництво, студентство і ін. Вони гуртували навколо себе різні верстви населення ідеєю відродження української мови, привертали до цієї проблеми увагу широких кіл громадськості як в Україні так і за її межами. У переважній більшості цей рух діяв в офіційному руслі і робив найголовніше – формував, викристалізовував, будив громадську думку необхідністю дбайливого ставлення до своєї мови, до своєї культури, до своєї історії.

Жанна Шевчук

1 Ільницький Р. Стан і перспективи визвольної справи в Україні / Оцінка "Українського демократичного руху" // Матеріали Конгресу вільної думки Серія А. Збірник. – Мюнхен, 1973; Камінський А. Яка орієнтація?. – Сучасність, 1981; Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських радянських дисидентів // Нариси з історії України. – Львів: Меморіал, 1991; Прокоп М. Перспективи опозиції в СРСР і Захід // Сучасність. – 1974. – №2; Клайнер І. Національні проблеми останньої імперії // Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів. – Париж, 1978.

2 Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів: МП Свобода, 1992; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80х. – К.: Либідь, 1995; Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80х рр. XX ст.). – К., 1994; Бажан О. Дисидентство як вияв кризи тоталітарної системи в 60-80х роках) VI Всеукр. наук. конфер. з істор. краєзн. – Луцьк, 1993; Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80х рр. // Сторінки історії України XX ст. – К. Основа, 1992; Кондрацький А.А. М. Хрущов і дисидентський рух в Україні // М.С. Хрущов і Україна. – К., 1995.

3 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1, оп. 25, спр. 159. – Арк. 38.
4 Чуйко В. На шляху до остаточного щезання? Доля української книги в суверенній Україні // Літ. Україна. – 1993. – 9 вересня.
5 Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. докум. і матер. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 384-385.
6 ЦДАГО України. – В.1, оп. 25, спр. 126. – Арк. 64.
7 Там само. Оп. 24, спр. 4587. – Арк 70.
8 Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. 48, спр. 74. – Арк. 154.
9 ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 25, спр. 64. – Арк. 32.
10 Там само. – Оп. 24, спр. 4302. – Арк. 112.

НА ДОПОМОГУ УЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

В РОКИ ЗАСТОЮ, ПЕРЕБУДОВИ, НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Хмельниччина у другій половині 1960-х і до сьогодення

В історико-краєзнавчій літературі зроблено лише перші кроки щодо осмислення перебігу подій у розглядуваний період. Нерідко розпорошені публікації з цієї тематики містяться у чисельних різноманітних матеріалах наукових конференцій і залишаються у багатьох випадках невідомими для вчительського загалу краю. Ось чому назріла нагальна потреба у їх узагальненні з метою продуктивного використання у навчальній роботі в школах, ліцеях, гімназіях. вузах Хмельниччини. До того ж, 60–90-ті роки – один з найбільш складних періодів в історії краю. З одного боку, це роки напруженої праці людей, доленосних рішень, а з іншого - нагромадження проблем та труднощів, які призвели до глибокої кризи, яка неначе велетенський спрут продовжує тримати суспільство у своїх жахливих обіймах.

Соціально-економічний розвиток краю у другій половині 60-х – поч. 90-х років. Наростання негативних явищ

У 1970-ті роки завершується індустріалізація краю. У цей період стали до ладу заводи "Катіон", радіотехнічний, термопластавтоматів у Хмельницькому, "Електроприлад", цементний, кабельний, електротехнічний у Кам'янці-Подільському, цілий ряд заводів і фабрик у Славуті, Красилові, Теофиполі, Шепетівці, Ізяславі. На цьому етапі завершено формування трьох потужних промислово-транспортних центрів краю: Хмельницького, Кам'янець-Подільського, Шепетівсько-Славутського. Завдяки цьому на долю промисловості у кінці 70-х років припадало біля 60% виробленого в області сукупного продукту. Хмельниччина з аграрно-індустріальної перетворилась в індустріально-аграрну область України.

Разом з тим, в індустріальному розвитку краю стали накопичуватись чимало проблем і труднощів. Темпи приросту промислової продукції області в основному досягались на екстенсивній основі. Досить низькою залишалась фондовіддача. Через тривалі терміни будівництва (в середньому 5-7 років) омертвлялась зн[illegible]ча частина державних капіталовкладень. О[illegible]ремі підприємства будувалися більше десяти років. Наприклад, Кам'янець-Подільський завод металоконструкцій зводився 12 років. В погоні за преславутим "валом" втрачалась якість промислової продукції. На початку 80-х років експортні поставки складали тільки 2,2% у загальному обсязі промислової продукції області.

У народному господарстві Хмельниччини агропромисловий комплекс посідав значне місце. У кінці 70-х років на його долю припадало третина сукупного продукту, майже половина середньорічної чисельності працівників, зайнятих у народному господарстві. З кінця 60-х років спостерігається збільшення капіталовкладень у агропромисловий комплекс. До середини 80-х років у сільське господарство краю вкладено в 3,5 рази більше коштів, ніж за період з 1953-1965 рр. Завдяки цьому вдалося різко наростити основні виробничі фонди. Наприклад, чисельність тракторів зросла з 10,5 до 18,5 тис.шт., зернових комбайнів – з 2,8 до 6,2 тис.шт., вантажних автомобілів – з 8,7 до 14,5 тис.шт. Не дивлячись на це, валова продукція сільського господарства тільки у 1976-1981 рр. зменшилась на 3 відсотки, виробництво зерна – на 9, продаж м'яса державі – на 8 відсотків. Звідси виходило, що чим більше держава вкладала коштів в колгоспно-радгоспну систему ведення сільського господарства, тим меншою була віддача у вигляді хліба, молока, м'яса, овочів. Образно кажучи, чималі кошти йшли ніби у пісок.

Серйозною проблемою у розвитку агропромислового комплексу залишались втрати сільськогосподарської продукції. Через недосконалу збиральну техніку, відсутність належної кількості переробних підприємств, втрати сільськогосподарської продукції щорічно дорівнювали майже третині врожаю. Серйозні труднощі нагромадились і у розвитку виробничої інфраструктури, через що різко знижувалась фондовіддача. Так, на середину 80-х років на фермах з комплексною механізацією області утримувалося менше половини поголів'я великої рогатої худоби. Типові майстерні були тільки у двох із трьох господарств, машинні двори були обладнані тільки у 143 з 478 господарств області. Це обумовило високу долю ручної праці в сільському господарстві.

Значно відставала від потреб трудівників села і соціально-побутова сфера. За обсягом житлового будівництва на селі область посідала

одне з останніх місць в республіці. 60 відсотків сільських лікарень у 1985 році не відповідала санітарно-гігієнічним нормам, кожен четвертий сільський магазин знаходився у непристосованому приміщенні.

Під впливом незадовільних побутових умов, зниженням престижу сільськогосподарської праці значна частина селян переїжджала у місто. У 1981 році сільське населення області за рахунок міграції скоротилося на 12,8 тис.чоловік, у 1982 р. - на 18,0%, 1983 р. – на 17,3%, 1984 р. – 16,3%, у 1985 р. – 16,7 тис.чоловік. У зв'язку з цим, дефіцит трудових ресурсів у кульмінаційний період сільськогосподарських робіт досягав в області майже 40 тисяч чоловік.

У результаті відпливу з села демографічно найбільш активної частини населення досить прогресуючою стала депопуляція сільського люду. У 1985 році в селах Хмельниччини на 5,3 тис.чоловік більше померло, а ніж народилося. Інтенсивно проходив процес постаріння села. Так, за період з 1979 по 1986 рр. частка дітей та підлітків в структурі сільського населення скоротилася з 24,4% до 19,6%, а частка пенсіонерів відповідно зросла з 25,4 до 32,9%. В результаті такого становища ставали пустками колись багатолюдні подільські села, меншало тут дитячого щебету, заростали бур'яном селянські садиби, матінка-земля обділялася турботою людських рук. Склалась парадоксальна ситуація, коли актуальним стало відродження престижу праці на землі у населення, яке з діда-прадіда було землеробським.

Суспільно-політичне життя в краї в період горбачовської перебудови

Попри гучні заклики та задуми в другій половині 80-х років не вдалося подолати кризових явищ. Навпаки, різко знизилися темпи приросту продукції. До цього додалися інфляційні процеси і жахливий дефіцит як на оптовому, так і споживчому ринках. Все це надзвичайно активізувало народні маси, змусило їх все активніше виступати проти старої командно-адміністративної системи. До того ж політика гласності, відкриття раніше недоступних сфер інформації справили справді шоковий ефект на подолян. В області розпочався масовий вихід з КПРС. Спочатку в Хмельницькому, а згодом в інших містах виникли потужні осередки Народного руху України.

Весною 1990 року жителі Хмельниччини вперше за довгі десятиліття тоталітаризму взяли участь у виборах на альтернативній основі. Партноменклатура робила все, щоб зірвати вибори, провести тільки своїх ставлеників. Все ж в області вдалося обрати чималу частину депутатів різних рівнів Рад, які не сповідували ортодоксальних компартійних догм. Так, у заяві народних депутатів Верховної Ради СРСР, обласної та міської ради Кам'янеччини говорилося: "талановитий, працелюбний народ України, маючи найсприятливіші природні ресурси, знаходиться у такому становищі, яке за європейськими мірками є нижчим рівня бідності. Існуюча економічна система придушує будь-яку зацікавленість людей в результатах праці. Однак, необхідні економічні реформи не здійснюються. А те, що робиться у цьому напрямі - робиться так, начебто навмисно ставиться мета викликати обурення людей.

Вихід з цього становища, якщо говорити коротко, у заміні держпартійного самодержавства демократією".

Потужну, хоча і надзвичайну імпульсивну підтримку демократичним силам Хмельниччини надав страйк студентів Кам'янця-Подільського, Хмельницького у жовтні 1990 року. На знак солідарності з студентським голодуванням у Києві демонстранти несли транспоранти "Геть КПРС", "Хай живе самостійна Україна" тощо. На вимогу пікетуючих студентів президія Кам'янець-Подільської міської ради (голова Михайло Аносов) вперше на теренах Хмельниччини підняла перед будинком Ради "національний жовто-блакитний прапор".

Переломною подією в становленні нової влади на Поділлі стала поразка серпневого путчу в Москві. Однією з перших на терені Хмельниччини чітку позицію щодо путчу в Москві зайняла Кам'янець-Подільська міська Рада народних депутатів. Вже 19 серпня 1991 року на адресу Президії Верховної ради України направлена телеграма, в якій були такі слова: "На території міста виконуватимуться тільки закони та розпорядження Верховної Ради УРСР". Трохи згодом верховенство найвищого законодавчого органу України визнали всі міські та районні Ради народних депутатів Хмельниччини.

Майже одностайна підтримка хмельничан Акту проголошення незалежності України під час всеукраїнського референдуму у грудні 1990 року поставила останню крапку в становленні нової української влади в краї.

Наш край в умовах незалежної України

Тепер уже видно, що для значної кількості подолян позитивна відповідь на референдумі 1 грудня 1991 року означала не так принциповий громадянський вибір, як просто імпульсивну реакцію, породжену відштовхуванням від минулого і сподіваннями на негайне поліпшення життя в умовах незалежної України. Пропаганда - офіційна та опозиційна - підтримувала її і сама творила такі сподівання. З історичного погляду це було правильно, справедливо та виправдано. Наше краще майбутнє залежало

від перемоги на референдумі. Але краще лише в перспективі. До ліпшого завтра треба було перейти через нелегке сьогодення, іншого шляху у нас не було.

На жаль, сьогодення несподівано виявилось надто важким. Всеосяжна криза, наче велетенський спрут продовжувала все тугіше і тугіше стискувати в своїх смертельних обіймах народне господарство краю. Незважаючи на те, що протягом 1992-1995 рр. на Хмельниччині спостерігались найнижчі темпи спаду виробництва в Україні (з цього приводу у пресі з'явилось чимало публікацій про "хмельницьке диво") цей показник виявився надто нетривким. У січні-лютому 1996 року в області стався обвальний спад виробництва. Темпи падіння виробництва у 1996 році склали 30,8%, порівняно з минулим роком. Повністю зупинилися гіганти індустрії краю - заводи "Термопластавтомат", "Темп". "Нива", у Хмельницькому – "Електроприлад", сільгоспмашин - у Кам'янці-Подільському, "Харчомаш" в Ізяславі, завод культиваторів в Шепетівці. Спад промислового виробництва у грудні 1996 року досяг найвищої точки - 41,9% у легкій, 37% - у машинобудуванні, 44% - у хімічній промисловості. Обсяги житлового будівництва в області знизилися у 5 разів, порівняно з 1991 роком. В катастрофічному становищі опинилось сільськогосподарське виробництво. У зв'язку з шаленим зростанням цін на енергоносії, виробництво всіх видів сільськогосподарської продукції, особливо тваринницької, в краї виявилося збитковим і призвело до обвального падіння в колгоспах та радгоспах виробництва м'яса, молока, яєць. Порівняно з 1991 роком, виробництво тваринницької продукції у 1996 році скоротилося майже у 2,5-3 рази.

Супутником глибокої економічної кризи стало різке погіршення життя людей. Масове безробіття, навиплата зарплати, пенсій, стипендій, згортання мережі закладів соціальної сфери поставили більшість населення області на межу виживання. Тисячі подолян у пошуках кращої долі змушені були покидати свою Батьківщину або поповнювати ряди перекупників. Різко загострилася криміногенна ситуація.

Однією з головних причин такого становища є глибокі історичні корені економічної кризи, непослідовність українських реформ. Приватизація на практиці обернулася "прихватизацією", радикальна аграрна реформа - її імітацією, реформи у соціальній сфері – різким погіршенням життя людей.

Лише у другій половині 1997 року темпи падіння виробництва дещо знизилися, а у 1998 році розпочалось їх незначне підвищення. Все ж до подолання економічної кризи ще далеко. Вихід з цього становища один - напружена повсякденна виважена робота по подоланню кризи через ринкові реформи, народовладдя, громадянську злагоду.

ДОДАТКИ:

Документи свідать:

Із заяви робітниці Кам'янець-Подільського електромеханічного заводу С.Лук'янової, яка після 25-річного перебування в КПРС вийшла з її рядів 12 січня 1991 року.

Я вийшла з партії як чесна людина. 70 років комуністи очолювали все: ідеологію, культуру, сільське господарство, інші сфери нашого життя. І що в результаті? Повний крах в економіці, дефіцити, черги, спекуляція, хабарництво в астрономічних цифрах, соціальна несправедливість. Тепер країни, які ми раніше називали світом "загниваючого капіталізму" діляться з нами хлібом насущним. Величезна країна з простягнутою рукою... Одне лиш покаяння не врятує народ. Треба щось робити, але ж візьміть, наприклад, хоча б нашу міську партійну організацію. Вона і не збирається здавати своїх позицій, але й нічого не робить для міста. Порожні прилавки, черги, проблеми транспорту, відсутність ліків, знервовані люди, безперспективність в усьому...

Із звітної доповіді голови Кам'янець-Подільської міської Ради народних депутатів М.Аносова. Квітень 1994 р.

"...Нас часто звинувачували в тому, що ми занадто захоплюємося політикою. Думаю, що в період зміни політичного ладу ніхто з громадян, а тим паче владні структури не можуть і не мають права стояти осторонь політики. Ми всі з вами визначали, яким шляхом йти: чи залишатися "гвинтиками" в тоталітарній державі, чи стояти за свободу, за свою державу, за право розпоряджатися результатами своєї праці: врешті-решт за свою честь і гідність. Це нелегкий вибір. Основним завданням міської ради було створення оптимальних умов переходу від тоталітаризму до початків демократії. Із цим завданням міська Рада справилася. Нерідко рішення міської Ради випереджали загальний розвиток подій в країні і цим самим підштовхували владні структури до більш глибоких радикальних змін в Україні...".

З листа голів профкомів шкіл Теофіпольського району до газети "Подільські вісті" 4 квітня 1996 року.

"...Працівники освіти нашого району опинилися тепер у дуже скрутному становищі. Ми доведені до напівголодного існування.

Але чи можуть жебраки виховувати повноцінних громадян? Це парадокс, коли педагоги думають не про освіту, а денно і нощно про голодних власних дітей. Страшно, адже настав час, коли чесно жити невигідно, але продовжуємо все ж сподіватися на краще...".

З виступу голови обласної ради, голови облдержадміністрації Є.Гусельникова на Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 60-річчю утворення Хмельницької області. 26 вересня 1997 року.

"...Збулася одвічна мрія українців і подолян, в тому числі - жити у вільній самостійній і незалежній державі. Розпад Союзу не міг не позначитись на економіці. Адже значна частина загальнообласного валу виробництва в промисловості була зав'язана на партнерів з інших союзних республік. А обірвалися зв'язки - стали різко падати й обсяги. Особливо це торкнулось підприємств "оборонки". Кожен четвертий робітник Хмельниччини трудився на заводах, в об'єднаннях саме такого профілю. І багато хто з них, як кажуть, залишився за бортом.

Однак, було б помилкою усі негаразди пов'язувати з розпадом Союзу або. як дехто нині злословить, з незалежністю. Негативні тенденції намітились ще в союзній економіці. Відставання від провідних держав світу в темпах розвитку, застосуванні новітніх технологій, неповороткість управлінського апарату, а головне - небажання тодішніх керівників держави радикально реформувати економіку, й призвели до кризи, яку усіма засобами маскували й приховували. Власне така недалекоглядна політика призвела до краху імперії. І Україні, в тому числі й Хмельниччині, дістався шмат розрегульованого, розбалансованого господарства, "зшити", звести докупи яке не так просто.

І все ж за роки незалежності уже чимало зроблено. Облдержадміністрація, спільно з Мінмашпромом України, розробили обласну програму конверсії на 1992-1995 роки. І, як наслідок, на підприємствах колишньої "оборонки" серійно освоєно 230 нових видів продукції. Обсяг виробництва за рахунок конверсії складав тут понад 80% (23% мали у 1991 році). А на Шепетівському заводі "Пульсар", Красилівському агрегатному і цей показник наблизився до 100%.

Чимало в області здійснено по диверсифікації машинобудівних виробництв, що сприяє випуску конкурентноздатної продукції. Найпомітніших зрушень тут добилися акціонерна компанія "АДВІС", ВАТ "Укрелектроапарат", ЗАТ "Дунаєвецький арматурний завод", деякі інші.

Іван Рибак

З КРАЄЗНАВЧОЇ ПОШТИ

ПОДІЛЬСЬКИЙ ЖУРНАЛ "ОСВІТА" У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Доба української революці відзначається великим потягом до всього українського: історії, культури, мови. Це, зокрема, засвідчує українська періодика. Як зазначає Г.Я.Рудий у той час існувала велика і розгалужена мережа газетно-журнальних видань. Органи Центральної Ради, гетьманщини, Директорії, політичних партій та організцій випускали 767 видань. Свої часописи засновували кооперативні організації, селянські спілки, церковні громади, громадські організації. Найбільше таких видань розповсюджувалося у Київській, Харківській, Подільській, Херсонській губерніях - відповідно 209, 104, 91, 89 назв.[1]

До тих, які з'явилися у час виборювання Україною незалежності належить двотижневий педагогічний журнал "Освіта", який заснувала Подільська губернська народна управа. Перше число журналу вийшло 15 листопада 1918 року. Журнал проіснував до середини 1919 року. За цей час він став важливим чинником культурно-освітнього життя на Поділлі. Журнал послідовно відстоював пріоритетність освіти, як фактору творення незалежності України.

Обгрунтовуючи мету і завдання появи цього часопису редакція у зверненні до читачів наголошувала: "народна освіта, як одна з галузів народного життя, вкупі з ним зараз переживає тяжкі хвилі переходного періоду. Визволившись від перебування в старих схоластичних формах, вона майже зупинилась на порозі теоретично-розроблених нових форм єдиної національної школи, широкої професійної освіти і позашкільних установ, що повинні вести темні верстви населення від початкової школи до народнього дома-університету".[2]

На сторінках журналу розкривається стан народної освіти, її складові. Зокрема, підкреслювалося, що на Поділлі вона складається із шкільної, позашкільної, дошкільної, професійної освіти, учительських курсів, шкільних екскурсій, стипендій учням спеціальних, середніх, вищих шкіл, інструкторських стипендій, допомоги учителям, шкільного будівництва, упорядкування шкільних садиб, бібліотеки при управі, книжкового складу, шкільних рад й управи: повітових, волосних і сільських, допомоги університетові.[3]

Одночасно з цим офіційною владою підтримуються починання про заснування поляками, евреями шкіл з рідною мовою викладання. Такі школи вже діяли у Гранові, Гайсині.[4] Розвиток шкільної освіти серед національних меншин пропагується різними формами. Так, 28 грудня 1918 року в помешканні робітничого клубу у м.Кам'янці відбуваються лекції "Еврейська народна школа", яку прочитав С.Драклер та "Еврейська національна культура" (лектор М.Гумінер).[5]

Журнал підкреслює активну роль місцевої влади у розвитку освіти. Так, він повідомляє, що Кам'янець-Подільська повітова народна управа 10 грудня 1918 року п'ять разів засідала обговорюючи перспективи освіти. У результаті було намічено у повіті до існуючих 263 комплектів додати ще 80, відкрити у кожній волості (15) вищу початкову школу (8 уже існувало) На засіданні виробили проект про відкриття у с.Кутківці селянської гімназії за прикладом м.Кам'янця-Подільського. Завдяки зусиллям управи у повіті діяло 343 початкових школи, 15 сільських вищих початкових шкіл, 2 селянські гімназії.[6]

Станом на 1 січня 1919 року у цілому на Поділлі вже було початкових шкіл 3935, вищих початкових шкіл - 142, середніх - 83. Із 77 середніх, державними було - 13, земськими - 4, земськими-міськими - 2, мішаними - 3, приватними - 23, невідомо чиїми - 30.[7]

Паралельно розвивається професійна освіта. Так, у грудні 1918 року у м. Кам'янці-Подільському відкривається ткацька школа, що мала навчати дітей ткати полотно, плести килими, учити народньому вишиванню. Аналогічну школу планувалося відкрити у Вінницькому, Брацлавському повітах і м.Немирові, гончарську – у Вапнярці, у Гайсинському повіті – ткацьку, шевську та гончарську, у Проскурівському, в с.Іванківцях-Олешківських – шевську.[8]

На сторінках журналу відверто і послідовно висвітлюється проблема учительства. 15 грудня 1918 року в інформації з шкільного та позашкільного життя відзначалося: "Політичні умови нашого життя так склались, що про школу ми якось забули. Забули зруйновані шкільні будинки, нарешті забули ту культурну силу, без якої ніяка школа не може бути нормальною – ми забули шкільного вчителя. Він дословно голодний, обірваний, в холодній хаті...".[9]

Про те, що ця проблема на Поділлі була складною, свідчить статистика на грудень 1918 року. Серед учителів: 9% – мали звання учителя повітових шкіл; 21% – звання домашніх учителів; учителів з середньою освітою, але без учительської підготовки – 41%; учителів без середньої освіти – 29% (сюда належали ті що закінчили учительські семінарії, педагогічні курси, церковно-учительські школи, 6-7класні єпархальні дівочі школи). І при цьому на Поділлі на 1 січня 1919 року було вільними 130 учительських посад. [10]

Вихід із такого становища, повідомляє журнал "Освіта", повітова управа знайшла в організації курсів для правних учителів[7]. Редакція все ж іронізує із цього заходу: "Що ж до майбутніх правних учителів, які мають постачати відчинені Народною Управою курси, то їм теж не завадить цей рецепт, бо вони теж будуть підготовлені скороспіло... до цього ж додамо що значна кількість учителів курсів не так добре знайома з українською мовою... Щоб бути гарними та корисними учителями у сучасній вищій початковій школі, треба всім учитись...". [11]

Непростою і водночас гострою проблемою перед подільською школою стала проблема українізації. Першочергові завдання у цьому напрямку висловив професор університету Біднов. Він підкреслював: "У першу чергу треба українізувати всі духовні школи, духовні семінарії, дівочі єпархальні та хлоп'ячі духовні школи. В них вчаться всі ті діти, що дуже близько стоять до нашого народу... Завдяки недбальству духовної влади та міністерства исповідань для дерусифікації духовної школи й досі нічого не зроблено, там ще й досі не викладаються предмети українознавства... Українізованими повинні бути також учительські семінарії.". [12]

Причину цього явища журнал розкриває у зверненні до учителів і всіх діячів народної освіти, опублікованого 15 грудня 1918 року: "Про украіназацію школи дбали більше на папері, ніж на ділі. На чолі шкіл зоставались старі бюрократи-русіфікатори... Вони добре зрозуміли дух і характер моменту і з украіназації школи зробили на практиці одну ганьбу для нас, одверту агітацію проти України". [13]

У цьому ж таки зверненні піднімається наступна гостра проблема – матеріально-технічного забезпечення. Підкреслюється : "Справа видавництва підручників, необхідних для школи, була занедбана. Конкурс підручників для української школи було оголошено лиш на 1 січня 1919 року, та й то тільки по наукам гуманітарним... Державний уряд не подбав, аби забезпечити українські гімназії помешканням. Митарства "батьківських комітетів" молодої української школи в підшукуванню шкільних будинків увійдуть в історію як небувала наруга над народом". [14]

Немаючи достатніх коштів для забезпечення шкіл, народна управа звертається за допомогою до населення. Активно відгукнулися на нього селяни. Жителі с.Чоботарка Ольгопільського повіту прислали до управи копію рішення про виділення для школи 4 дес. землі, сіл Іванько та Олешино Проскурівського повіту виділили 1 дес. землі, 15 тис. крб., с.Підлісне Мукарівка – виділили камінь з доставкою його безплатно, с.В.Луки Брацлавського полвіту – 2 дес. землі, 10 тис. крб., подарували камінь, пісок. глину, забезпечили транспортом, у містечку Гранові Гайсинського повіту сходом вирішено допомогти у будівництві вищої початкової школи, для цього було виділено 10 тис. крб., каміння, пісок. викуплено землю. [15]

Таким чином двотижневий педагогічний журнал Подільської губернської народної управи "Освіта", з однієї сторони виступив важливим фактором будівництва національної школи на Поділлі. З іншої – є важливим джерелом вивчення проблем освіти у період української революції.

Микола Баюк

---

1 Рудий Г.Я. Розвиток газетної періодики України в часи виборювання державності (1917-1920)// УШ Всеукр. наук.конфер. "Історичне краєзн. і культура" – Київ-Харків. Рідний край, 1997. – С. 203

2 Освіта. -1918. -15 листопада. -С.1

3 Про сучасний стан вищої початкової школи // Освіта. – 1918. – 15 грудня. – С.17

4 Освіта. – 1919. – 1 січня. – С.29

5 З життя народної управи // Освіта. – 1918. – 15 грудня. – С.25

6 Там само

7 Сучасне становище освіти в середніхш колах на Поділлю // Освіта. – 1919. – 1 березня. – С.9

8 Професійна освіта на Поділлю // Там само. – 1918. – 1 грудня. – С.21

9 Про сучасний стан вищої початкової школи // Там само. – 15 грудня. – С.17

10 Под. Губ. Нар. Упр. звертається до Міністерства Освіти УкраїнськоїНародної Республіки з вищезазначеним докладом // Там само. – С.19

11 Про курси для неправних учителів вищих початковихшкіл // Там само. – 1919. – 15 березня. – С.26

12 Освіта. – 1918. – 15 гшрудня. – С.26

13 До учителів і всіх діячів по народній освіті // Там само. – 1918. – С.1

14 Там само. – 1919. – С.28

ФОРМУВАННЯ ОДНОПАРТІЙНОСТІ В УКРАЇНІ У 20-х рр. XX ст. (на прикладі Поділля)

На початку 20-х років об'єктом масових незаконних репресій стали представники різних політичних партій і рухів, які діяли в той час в Україні. Ствердження більшовицькою партією своєї керівної ролі в Радах супроводжувалось жорстоким придушенням її політичних противників. Марксизм, як теорія і ідеологія правлячої партії, посідав провідне становище. В той час, як інші течії громадської думки – буржуазні і дрібнобуржуазні, поставлені поза законом.

На небезпеку "політичної самоізоляції" більшовицької партії, крім її окремих видатних діячів, вказував в листопаді 1921 р. у своєму відкритому листі голові Раднаркому УСРР Х.Раковському видатний політичний і громадський діяч, академік Михайло Грушевський. Коментуючи його, Р.Пиріг обгрунтовано зауважує, що головний пафос цього звернення полягав у спробі переконати керівництво УСРР в тому, що воно припускається фатальної помилки, стверджуючи однопартійну диктатуру.

М.Грушевський наголошував на небезпеці для партії, яка "зависно підтримуючи свою монополію власті і кормлєнія", пильнує, щоб все проходило через її руки, малої відомчий штемпель і номер. Все це, – вважав М.Грушевський, – гальмує будь-який громадський почин, підтримує опозицію щодо вищого урядового і партійного апарату, живих соціалістичних, радянських творчих сил України і "полишає партію в її ізольованій, відірваній позиції в ролі російської експозитури, яка не рішається відокремитись і стати на власні ноги".

Вихід з такого становища М.Грушевський вбачав у відмові від "партійної виключності", у щирому і чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та ін. "Треба поділитися з ними властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України", – писав М.Грушевський. [1]

На жаль, ці та інші досить аргументовані думки та пропозиції не знайшли свого практичного втілення в політиці правлячої партії, яка продовжувала, як і раніше, докорінно винищувати будь-які паростки інакодумства. Більше того, вище політичне керівництво, місцеві партійні та радянські органи спрямовували та координували репресивні заходи щодо політичних противнитків. Постійно співпрацювали у даному напрямку Всеросійські та Всеукраїнські спецслужби. Причому останні рік-у-рік все більше підпорядковувались Москві. Скоординованість дій Всеросійської та Всеукраїнської надзвичайнеих комісій простежується в проведенні масових операцій по вилученню анархістів.

Особливо інтенсивно репресії велись проти меншовиків. Навіть побіжний перегляд розглянутих справ, свідчить про те, що в жорна репресій потрапили особи, які в більшості своїй втратили будь-який зв'язок з меншовицькою партією. В ході операції по ліквідації меншовицьких організацій, яка проходила в травні 1923 р. і охопила близько 30 міст, в тому числі України, було заарештовано понад 3 тис. чоловік. [2]

У Києві в травні 1921 р. відбувся показовий процес над керівниками Української партії соціалістів-революціанерів (УПСР). Не зважаючи на те, що підсудні категорично відкидали висунуті проти них звинувачення, Всеукраїнський Верховний революційний трибунал засудив ряд з них до тривалих термінів ув'язнення. Ретельно готувалися і масові операції проти есерів безпосередньо на місцях. Так, органи ДПУ Одеської губернії взяли на облік найбільш активних діячів одеського обласного комітету партії есерів, який об'єднував соціалістів – революціонерів Одеської, Подільської і Миколаївської губерній. До "чорних" списків були занесені і численні прибічники цієї партії на Поділлі і півдні України.

Операція проти лівих і правих есерів на Поділлі і півдні України планомірно здійснювалась в 1922-1923 роках. Особливо масового характеру вона набрала в квітні 1923 р., коли передбачалося заарештувати близько 300 лівих і правих есерів, а також їх симпатиків. Очевидно безглуздя цієї акції було добре зрозумілим і органам ДПУ України, оскільки після всебічного обговорення було видано 150 ордерів на арешт т.б. у двічі менше, ніж планувалось. [3]

В контексті розгорнутої більшовиками боротьби за монополію влади, політичну та ідейну одноманітність, слід також розглядати заходи ЦК КП(б)У, органів ДПУ УСРР проти єврейських соціалістичних партів і рухів.

Взявши курс на боротьбу з сіонізмом, органи політичного керівництва і ДПУ викорінювали не лише політичні, але й численні єврейські культурницькі, спортивні організації.

Наприклад, в 1922-1923 роках на Поділлі були ліквідовані спортивні клуби "Маккабі", що існували практично в усіх населених пунктах губерній. В зв'язку з згадуваними акціями до відповідальності було притягнуто близько 60 організаторів і активних членів єврейських спортивних клубів Поділля. [4]

Чимало зусиль доклали партійні та каральні органи України для компрометації Української комуністичної партії, яка по цілому ряду питань близько стояла до КП(б)У. Так, рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 22 серпня 1924 р., зокрема, агітпропу ЦК КП(б)У доручалося скласти і розіслати на місця спеціальний циркуляр "Про контрреволюційну діяльність укапістів". Губернські партійні комітети зобов'язувались вести нагляд "за укапістами, не допускаючи їх виступів". Характерно, що в проекті постанови губкомам КП(б)У дозволялось "в разі потреби вживати необхідні репресивні заходи аж до арештів".

Розглядаючи УКП як "центр всіх антирадянських сил", який підживлює "петлюрівсько-шовіністичні настрої", ЦК КП(б)У закликав боротися з "укапістами", застосовуючи самі різноманітні заходи – від галасливих кампаній в пресі до відкритого залякування рядових членів та симпатиків цієї партії. Так, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 28 листопада 1924 р. В.Балицький запропонував "полякати" робітників, що підтримували УКП, спочатку заарештувавши їх, а після "проведеної роботи" звільнити під розписку. [5] Отже, в цілому, в першій половині 20-х років органами Держполітуправління України під керівництвом ЦК КП(б)У був проведений цілий ряд заходів, спрямованих на усунення з політичної арени партій і рухів, які діяли в Україні. Причому, не лише тих, які стояли в безпосередній опозиції до більшовиків. Це дало змогу політбюро ЦК КП(б)У в листопаді 1924 р. прийняти запропоновану О.Медведєвим резолюцію, в якій високо оцінювалась діяльність ДПУ "по ліквідації сіоністських, меншовицьких, есерівських груп", що дозволило "практично паралізувати їх роботу". [6]

Віктор Жезицький

---

1. Виклад подано за: Пиріг Р.Я., М.С.Грушевський: між історією і політикою (1924-1934) // Укр. іст. журн. – 1991. – №4. –С.62-63
2. Мельгунов С.П. Красный терор в России. 1918-1923, 1990. – С.168
3. Державний архів Одеської області. Ф.3, оп.1, стр.390. – Арк. 63
4. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-1822, оп.6, стр.11. – Арх.4
5. Центральний державний архів Громадських об'єднань України. – Ф.1, оп.1, – Арк. 144, 144 дв.
6. Там само. – Арк. 136-137

ПОДІЛЬСЬКЕ СЕЛЯНСТВО У 1921 РОЦІ

Варто наголосити, що серед чинників, котрі спричинили масові виступи подільських селян 1920-1921 років було продовольче питання. Голод викликаний посухою в Поволжі, вимагав у влади всілякими шляхами покращити продовольче забезпечення. У цій ситуації на Поділлі при виконанні продподатку вдалася до застосування військової сили, і це у тому випадку, коли у травні 1921 року у листі до Х.Раковського заступник голови Подільського губревкому Ракітов звертав увагу останнього, що селянством Поділля продрозкладка давно виконана більш ніж на 100%. При цьому, відмічав він, військовими частинами взято багато хліба без будь-яких документів. [1]

Незабаром після цього розпочався новий етап стягнення продрозкладки, початок якому поклала телеграма, що надійшла до Вінницького губкому 15 липня 1921 року: "Вінниця, з Харкова. ЦК КП(б)У отримав такого змісту телеграму: "Харків. ЦК КП(б)У, Лебідю. Копія – РНК, Чубарю. Пропонуємо: 1. Посилити продапарат України військовою силою. 2. В зв'язку з важким продовольчим станом Центру, зобов'язати Укрнаркомпрод

надсилати до 100 вагонів хліба кожен день. Звіт про хід виконання кожен день телеграфом. Голова РНК В.Ленін. Секретар ЦК В.Молотов".

Після цього ЦК КП(б)У зобов'язав секретарів губкомів кожен день вимагати звіти від продорганів і інформувати регулярно Харків, посилити продоргани військами і за всяку ціну виконати плани продрозркладки. [2]

Цими діями влада активізувала селянський рух. Серед селян виникає масове незадоволення політикою Радвлади. Навіть бідняки висловлювалися проти продрозкладки, нагадуючи представникам влади про березневий з'їзд, за рішенням якого після здачі продподатку надавалося право вільно торгувати хлібом.

Ці незадоволення переросли на Поділлі у масові заворушення. У Летичівському повіті вони розпочалися жіночими бунтами. Так, у селі Драганівці, жителі киями прогнали повітових збирачів продрозкладки, за що 6 бунтарів було заарештовано. У селі Уладівка Пиківської волості повстали селяни убили 3 міліціонери і 3 поранили. У с.Янів були вбиті агенти надзвичайки. З Гніванської волості повідомляли, що у 8-ми верстах від Гнівані повсталими була взята у полон уся продподаткова комісія. У ніч на 30 серпня у с.Павлівка Калинівського району селянами спалені усі продподаткові папери. Тривожне повідомлення надходили з Гайсинського повіту, де у більшості волостей посилювався повстанський рух. [3]

Невзмозі подолати опір селянства і виконати плани хлібозаготівлі, 28 вересня 1921 року Подільська губвійськова нарада приймає постанову про десятиденку посиленого збору продподатку. Вона мала розпочатися 8 жовтня і керівництво нею здійснювала губернська оперативно-продовольча трійка у складі голови губвиконкому, секретаря губкому та голови продкомгубу. Ця комісія мала широкі повноваження.

До виконання планів десятиденки планувалося активно залучити незаможних селян, спираючись на їх економічну зацікавленість. Посилювалася робота Ревтрибуналу, планувалися виїзні його сесії. На час цієї кампанії створювалася редакційна колегія у складі: Чернявського, Ракітова і Кокошко. [4] Для охорони зсипних пунктів та транспортування хліба начальнику губміліції Савицькому пропонувалося використати латишів, які були у розпорядженні продкомгубу. [5]

Такою була відповідь влади на невиконання селянами Поділля підвищених планів хлібозаготівлі.

Все ж селяни у масовому порядку зривали податкову кампанію, вдавалися навіть до крайнощів - знищували продоргани та представників радвлади, громили зсипні пункти, систему транспорту та зв'язку.

У цій ситуації проти селян посилюються репресивні заходи. У них вилучалася зброя, а ті особи, що у трьохденний термін не здали її, розстрілювалися за "бандитизм", їх майно передавалося комнезамам. У системі заходів передбачалося реорганізувати губміліцію. Їй надавалося значення озброєних частин особливого призначення. Згідно плану губвійськнаради у кожному повіті формувався батальйон міліції, із розвідслужбою та взводом кавалерії. Усього на Поділлі мало діяти близько 2 тисяч міліціонерів.[6]

Як свідчать документи у 1921 році Радянська влада здійснила величезну кількість різноманітних заходів для зміцнення своїх позицій на Поділлі. І коли восени військові загони петлюрівців прорвалися через кордон, масової підтримки вони не отримали. Переломний момент у затуханні протестів селянства наступив у зв'язку із запровадженням політики непу. Знесилене безкінечними бойовими діями, репресіями, з вірою у мирну перспективу селянство Поділля припинило селянську війну. Таким чином, 1921 рік на Поділлі став переломним у зміцненні позицій Радянської влади. Після кровопролитних зіткнень, протидії політиці військового комунізму та терору надзвичайки, відходу влади від реквізиційного підходу до хлібозаготівель перед селянами вперше за останні роки відкрилася реальна перспектива господарського освоєння землі і мирного життя. Але попереду будуть ще антиколгоспні виступи і трагедія голодомору.

Володимир Петренко

---

1 Державний архів Вінницької області/далі ДАВІнО.-Ф.ІХ. Р-925, оп.І, спр.59. -арк.295

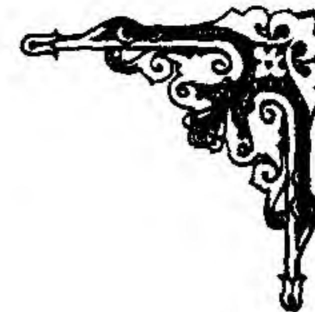
2 Там само.-Ф.П-І, оп.І,спр.72.-арк.11

3 Там само.-Ф.Р-925, оп.І,спр.59.ар-арк.129, 140, 142, 148

4 Там само. Оп.8,спр.59.-арк.217

5 Там само.-Арк.87

6 Там само.-Арк.37-38

ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ У 20х-30х рр. XX ст.

В умовах незалежності важливо вивчати досвід національно-культурного будівництва в Україні у 20х-30х рр. XX ст., особливо освіти національних меншин. У багатонаціональній країні, котрою є наша держава, цей досвід має непересічне значення. Втілення його у практичній роботі створить підвалини для всебічного задоволення і врахування інтересів різних національностей і груп, які проживають в Україні, і, одночасно, дозволяють уникнути багатьох проблем, що призвели до трагічного фіналу наприкінці 30х років кращих її представників. У зв'язку із фабрикацією численних гучних справ, у період сталінських репресій безневинно постраждало десятки тисяч людей.

Варто підкреслити, що запровадження національної освіти розглядалося як один із пріоритетних уже у період Української революції. Зокрема, у зверненні Центральної Ради до народів України у березні 1917 року підкреслювалося: "Повнота національного життя, якого ми добивалися для українського народу, не повинна затопляти, обмежувати для інших народностей їх змагання до свободного розвитку своєї культурної і національної стихії. Нітрохи! Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за право нашого народу, щоб з хвилею, коли ті права будуть здобуті, поставити іншу мету – приборкування слабких народностей і панування над національними меншинами української землі"[1].

У цей час починають відкриватися школи для національних меншин. Налагоджується підготовка учительських кадрів для них, матеріально-технічне забезпечення. Однак ця робота в умовах гострого військового протистояння великого розмаху в Україні не дістала. Більш наполегливо реалізується ця проблема із встановленням Радянської влади. Уже в 1919-1920 рр. формуються засади в організації освіти для національних меншин. Вони дістали позитивну оцінку на засіданні колегії Наркомату освіти РСФРР, де про них інформував нарком освіти України Г.Ф. Гринько. У резолюції з цієї доповіді підкреслювалася та енергія з якою Наркомос України запроваджував освіту робітників у розореній країні, схвалювалася політика по відношенню до населення, котре говорить українською мовою, висловлювалася надія, що Наркомос України опікуватиметься збереженням російської культури, а також охороною культурних цінностей національних меншин[2].

Підкреслимо, що період 20х-30х років справедливо оцінюється дослідниками, як період "українського відродження", коли політика коренізації, що розпочалася у 1923 році, створила широкі можливості для розвитку освіти національних меншин, зокрема, і єврейської. Офіційно ця політика була запроваджена Декретом РНК України від 27 липня 1923 року "Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ"[3] та постановою ВУЦВКу та РНК УСРР від 1 серпня 1923 року "Про заходи забезпечення рівноправності мов і допомоги розвитку української мови"[4]. У цілому, ВУЦВК та РНК УСРР за 1922-1927 роки прийняли 99 важливих рішень, що регламентували постановку освіти національних меншин в Україні[5]. Серед них, резолюція від 1.07.1925 року по доповіді ЦКНМ про його роботу, резолюція по доповіді НКО "Про культурно-освітню роботу серед національних меншин" (1925 р.), "Про відпуск коштів на видання юридичної літератури на національних мовах" (1925 р.), "Про видачу київському видавництву "Культур-Ліга" займу на видання літератури на єврейській мові" (1926 р.), "Про задоволення культурних потреб національних меншин" (1926 р.).

Плідно працював у справі організації освіти національних меншин і Наркомос України, який тільки за 1925-1927 роки в цьому плані розглянув понад 30 важливих питань[6]. В тому числі "Про сітку шкіл нацмен" (21.12.1925), "Про видавничий план ДВУ" (23.12.1925), "Про розширення сітки шкіл в районах вселення переселенців" (2-15.01.1926), "Про участь в роботі комісій по виправленню етнографічної карти УСРР" (28.01.1926), "Про розширення і зміцнення культурноосвітньої роботи серед національних меншин" (3.0.1926).

У цих документах відпрацьовується схема освіти національних меншин, котра містила положення про те, що національна школа створюється там, де є не менше 20 дітей національних меншин шкільного віку. В основі освіти національних меншин лежить 4-річна школа сільська, містечкова, міська, яка базується на рідній мові нацменшин. Крім цього для кожної національності у районних центрах, більш великих містечках і містах відкриваються семирічки.

Цими документами, на початковому етапі, окреслюються основні напрямки шкільної освіти для національних меншин. Зокрема:

– розгортання нових шкіл першого та другого концентру в районах компактного проживання національних меншин, інших великих населених пунктах;

– перепрофілювання російських та українських шкіл в районах компактного проживання національних меншин;
– зміцнення матеріальної бази шкіл для національних меншин;
– переведення на державний бюджет т.з. договорних шкіл, а також тих шкіл для національних меншин, що утримувалися за рахунок спеціальних коштів[7].

Все це сприяло тому, що кількість шкіл для національних меншин, зокрема єврейських, на Україні невпинно зростала. Якщо їх у 1925/1926 навч. році було 295, то у 1925/1926 році стало 392. У той же час шкіл із подвійною мовою навчання зменшується. Якщо у 1925/1926 навч. році шкіл з українською та єврейською мовами навчання було 63, то у 1926/1927 році їх стало вже 23. Крім цього в Україні діяло у 1926/1927 навч. році на єврейській мові навчання 4 педтехнікуми, 2 сільгосп-школи, 15 технічних профшкіл, 6 ФЗН, 8 шкіл кустарів, 1 сільгосптехнікум, 1 відділення при ІНО, 1 відділення при робітфаку, 1 школа робітничої молоді, 1 шкільна майстерня[8].

Про наявні проблеми у постановці освіти євреїв засвідчує те, що у 1925/1926 навч. році охоплення навчанням дітей віком 8-14 років склало 58,1%[9]. На розвиток шкіл єврейською мовою навчання, як справедливо зазначає Олександр Войналович, негативно впливав насамперед низький рівень національної самосвідомості єврейського населення як наслідок антисемітизму за часів царату, єврейських погромів періоду громадянської війни. Усі ці чинники змушували відмовлятися євреїв від рідної мови, культури, пристосовуватися до існуючих обставин[10].

На це ще негативно впливало і те, що на місцях не було розуміння необхідності і важливості розвитку освіти національних меншин у цілому і євреїв зокрема. Про це свідчить лист першого секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора від 22 липня 1920 до Наркомату освіти України. У ньому йшлося: “За наявними відомостями у Києві до цих пір не організована євсекція при губнаросвіті. Пропонуємо вжити заходів до негайної організації такої секції. При її організації слід домовитися з губкомом і делегувати до неї відповідних партійних працівників. Пропонуємо також повідомити нам, які є у вас відомості про євсекції при наросвітах інших губерній”[11].

На такому загальному фоні проходила організація освіти євреїв на Поділлі. При цьому варто підкреслити що єврейська національна освіта у цьому своєрідному регіоні мала свої особливості. Для неї, насамперед, характерний, швидкий кількісний ріст на початковому етапі. За жовтень 1924 – березень 1925 року, наприклад, кількість єврейських шкіл у Подільській губернії виросла з 89 до 104. Майже у двічі виросла у них і кількість учнів, що на березень 1925 року складала 1500. Як підкреслювалося у звіті губінспектури освіти такий ріст зумовлювався вимогами містечкового населення, ініціативою євпраційників. Новостворені школи, як правило, крім кошторису витрат не мали ніякої матеріальної бази. Навіть учителі у них утримувалися переважно за рахунок населення. Однак спроби органів влади закрити такі школи отримували відсіч населення, викликали хвилю скарг, потік листів у газету “Эмес”, численні депутації у державні установи[12].

У цілому єврейська національна освіта на Поділлі була досить розгалуженою, вона мала усі наявні тоді компоненти. Основу її, звичайно, складали загальноосвітні школи. У Вінницькому, Гайсинському округах, Проскурищині, Бершаді були дітбудинки, яких влада намагалася перетворити у дитячі колонії. Досить ефективно діяли пункти ліквідації неграмотності, яких налічувалося 102 із охватом 30-35 чол. кожним[13]. Велася робота по створенню низки агрошкіл та шкіл сільськогосподарського наймитства. Досить плідно працював євтехнікум у м. Кам’янці-Подільському[14]. Євсекції діяли при Кам’янець-Подільському ІНО, Тульчинських, Проскурівських педкурсах.

Для навчання активу діяли пересувні школи на єврейській мові. Вони були двох типів – для містечкового та сільського складу. Серед слухачів цих шкіл 10% складали партійці, 56% – комсомольці, 34% – безпартійні. У резолюції, прийнятій за підсумками 1926/1927 навч. року відмічалося як позитив велику кількість жінок серед числа слухачів таких шкіл. Серед недоліків підкреслювалося мале число селян. У ній рекомендувалося не переобтяжувати навчальний план пересувних шкіл за рахунок географії, арифметики, мовознавства. Рекомендувалося також більш активно використовувати місцевий матеріал, що дозволить досягти кращих результатів у навчанні[15].

Кількісний ріст євшкіл гостро поставив проблему забезпечення їх учительськими кадрами. На початок 1925 року в губернії працювало 500 учителів і лише 80 із них пройшли перепідготовку на курсах[16]. З метою радянизації учительства активно використовувалися безпартійні конференції, яких тільки у 1924 році пройшло 38 (по дві – у Могильові, Проскурові, Барі, Тульчині, Хмельнику, Жмеринці, Вінниці, по одній – у Полонному, Кам’янці, Літині, Немирові)[17]. На них вирішувалися важливі питання виховання учительства, подальших перспектив. Так у резолюції губконференції євкультпрацівників (12-15 квітня 1925 року) на доповідь губєвбюро (Каган) наголошувалося, що в галузі дошкільної освіти важливо будівництво мережі єврейських дошкільних закладів, що були ліквідовані у період НЕПу. У галузі

шкільного будівництва головна увага має бути звернута на зміцнення існуючої сітки. Одночасно необхідно перебороти пасивне ставлення до дитячих будинків. В умовах подільської дійсності профтехосвіті необхідно надати сільськогосподарського нахилу[18].

Про існуючі труднощі в організації єврейської національної освіти засвідчує доповідь голови Міньковецького райбюро нацмену Кордончика 2.12.1926 року на засіданні окрбюро нацмену. У ній підкреслювалося, що із двох шкіл одна – Міньковецька працює край погано через відсутність приміщення та вчителя[19]. Не краще становище було із євшколою у містечку Оринін, де через погані умови її не забезпечувалося навчанням 5 груп дітей[20]. Із 28 шкіл Шепетівського округу[21] дев'ять не мали ніякого приміщення[22]. І це тоді, коли у цьому окрузі із наявних 6035 дітей 8-15 років у 1926/1927 навч. році в школі навчалося трохи більше половини (3646)[23].

З початком тридцятих років політичне та державне керівництво відступає від політики українізації, що у свою чергу негативно позначається на стані освіти національних меншин. В Україні проходять масові політичні кампанії по боротьбі з націоналізмом, у які поступово втягується національна школа. Розпочинаються політичні репресії, пошук "ворогів народу". У 1933 році у системі народної освіти України органами ДПУ відмічається "засміченість класово-чужим елементом". Ними було виявлено 1561 чол. неблагонадійних. Серед них – 112 петлюрівців, білих офіцерів – 115, вихідців із куркулів – 145, раніше судимих за контрреволюцію – 44. До початку нового навчального року всі вони були замінені[24].

У цих умовах національна освіта починає згортатися. Найдовше на Поділлі проіснували єврейські школи. Показовим у цьому плані є інформація Кам'янець-Подільського обкому до ЦК КП(б)У датована 1 червня 1939 року "Про стан єврейських шкіл в Кам'янець-Подільській області". Згідно неї в області існувало 60 шкіл навчання у яких велося на єврейській мові. У цьому документі відмічається хронічні недобори учнів, у середньому на клас було 17-21 учень, а в таких районах як Стара Ушиця, Сатанів, Меджибіж, Летичів, Кам'янець-Подільський ще менше, по 9-15 учнів на клас. Наголошується на тому, що батьки відмовляються здійснювати навчання своїх дітей на рідній мові (Меджибіж, Летичів), а в Чемировцях, Кам'янець-Подільському уже в 1938/1939 році перевели навчання у євшколах на російську мову. Очевидно це та рубіжна дата коли перестала існувати на Поділлі національна освіта.

Таким чином, у 20х частково початку 30х років в Україні органами влади, політичним керівництвом вживалися енергійні заходи по налагодженню національної освіти взагалі, і єврейської зокрема. Головним виконавцем цієї політики виступив Наркомос України, який зіграв значну роль у постановці національної освіти. Активно вівся пошук форм і методів здійснення єврейської освіти і на Поділлі. Ця робота у такому великому історико-етнографічному регіоні мала свою специфіку, на що випливало з наявності великого числа єврейського населення, котре тут проживало. Внаслідок політичних репресій, звинувачень у націоналізмі національна освіта із середини 30х років починає згортатися і на початок 1940 року взагалі зникає.

Наталія Кротік

---

1 Нова рада. – 1917. – 2 квітня.
2 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 159. – Арк. 51.
3 ЗУ України. – 1923. – №29. – Ст. 430.
4 Там само. – Ст. 435.
5 Підраховано автором за "Итоги работы среди национальных меншинств на Украине к 10-й годовщине Октябрьской революции. по материалам ЦКНМ". – Харьков. Издание ЦК Нацмен при ВУЦвК, 1927. – С. 93-108.
6 Там само.
7 Бюллетень НКО України. – 1927. –№16. – С. 7.
8 Цит. праця "Итоги работы ...". – С. 54.
9 Там само. – С. 50.
10 Олександра Войналович. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20-30 рр. – Київ-Полтава. Рідний край, 1992. – С.49.
11 ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 159. – Арк. 26.
12 Державний архів Хмельницької області (далі ДАХмО). – Ф.Р-5, оп. 1, спр. 1059. – Арк. 100.
13 Там само. – Арк. 101.
14 Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.Р. – 722, оп. 1, спр. 14. – Арк. 118.
15 ДАХмО. – Ф.П. 301, оп. 1, спр. 133, – Арк. 44 45.
16 Там само. – Ф.Р-5, оп. 1, спр. 1059. – Арк 100.
17 Державний архів Вінницької області. – Ф.Р-254, оп. 1, спр. 203. – Арк. 118.
18 ДАХмО. – Ф.Р-5, оп. 1, спр. 1059. – Арк. 233-233 зв.
19 Там само. – Ф.Р-653, оп. 2, спр. 13. – Арк. 137.
20 Там само. – Арк. 82.
21 Серед національних меншостей Шепетівщини // Вісті ВУЦВКа. – 1927. – 19 липня.
22 ДАХмО. – Ф. Р-3508, оп. 1, спр. 29. – Арк. 21 зв.
23 Там само. – Арк. 22.
24 Тертичка В.В. До питання про розвиток школи в умовах репресій 30х років // V Всеукр. наук. конфер. з істор. краєзн. Тези доп. і повід. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 302.
25 ДАХмО. – Ф.П-3, оп. 2, спр. 170. – Арк. 46-47.

ПОРЯД З НАРБУТОМ...

Доля відвела йому всього двадцять два роки життя. Та, незважаючи на юний вік, він устиг заявити про себе, як про зрілого самобутнього майстра, талановитого графіка. І хоч зоставив по собі кількісно невеликий творчий спадок, усі його роботи по-праву є надбанням вітчизняної культури. Мова про художника Леся Лозовського.

"Його графічні композиції, разом з творами майстрів старшого покоління, розпочинали на Україні радянську графіку,— пише, зокрема, мистецтвознавець С. Білокінь. — Пензлеві Лозовського належить прижиттєвий портрет Леніна — один із перших в українському мистецтві. Він створив обкладинки до трьох поетичних книжок, що знаменували початок, української радянської поезії. Це знамениті збірки Павла Тичини "Соняшні кларнети" (вид. 2. К., 1920), "Заметіль сонетів і октав" (К., 1920) та "Плуг" (К., 1920), усі три вийшли у видавництві "Друкарь".

Місце його творів в історії нашої культури визначається дуже високо. У доповіді про її розвиток за 25 років — на ювілейному пленумі Спілки письменників України 8 січня 1943 року в Уфі Павло Тичина, сказав: "Поряд із працями учених Багалія, Яворницького, Заболотного — нові дослідження молодих учених появились. Поряд з Нарбутом, Трохименком — Олександр Лозовський..."[1].

Лесь Лозовський (Олександр Кирилович Лозовський) народився 30 серпня (за старим, стилем) 1900 року в Погребищенській волості. На превеликий жаль, не збереглись документи, які б конкретно вказували на місце народження митця. Відомо тільки, що батько його звався Кирило Микитович Лозовський і був селянином з містечка Погребища, мати — Олександра Іванівна Лозовська.

Дещо відомо про родичів художника. Про них у 1978 р. писала Настя Андріанівна Присяжнюк:

"Граф Ржевуцький Адам Адамович, власник Погребища, народження 1806 року, брав участь у Кримській війні 1854—1855 років. Був у нього не то денщик, не то фурман Лозовський Микита (дід Леся; С. Г.), здавна погребищенський. Роз'їжджав з графом всюди. Граф Ржевуцький мав великий військовий чин, і коли вони були в Севастополі, то графові треба було проїхати на коні перед фронтом на виду у супостата. То він побоявся, а Микита Лозовський був на нього схожий. То граф нарядив його в своє генеральське вбрання, й той проскакав перед військами російськими на видуу ворогів (або пан, або пропав.).

Граф Адам Ржевуцький одержав орден, а коли приїхали в Погребище, то подарував йому аж дві садиби, і був він у нього фурманом. Микита Лозовський мав дві дочки й сина...

Тепер у Погребищі є онука Марії Лозовської (тітки Лесевої) Женя Деркач, дочка Тереньки, й син Каєтан (Фальківський) від Маріїної дочки Олесі. Є ще син Володя (Кульбіда) Микитової онуки Софії".

Відомо також, що хист до малювання у Леся проявився ще в дитинстві і що батьки віддали його на навчання у Київське художнє училище, яке загалом стало для нього непоганою школою.

З кінця 1916 року Л. Лозовський мешкав у Москві, де навчався в Строгановському училищі, помітно збагативши і розширивши свій творчий діапазон, часто виїжджав у своєрідні творчі відрядження у старовинний Новгород. Там юнак перейнявся духом так званого наришківського барокко, моднйм тоді "теремним" стилем.

1922 року мистецький критик Лев Діндев писав: "Досконало вивчивши на місці новгородську ікону і прийнявши її не тільки з стилістично-технічного боку, а й з боку внутрішнього світу, Лесь Лозовський справді ввійшов у той світ містичних образів, що дала російська північ"[2].

Восени 1917-го молодий . художник знову повертається до Києва. Тоді ж, 22 листопада, у древньому місті над Дніпром було відкрито Українську державну Академію мистецтв. Майстерню графіки, очолив професор Георгій Нарбут. Одними із перших його учнів стали Марта Брук, Лесь Лозовський. За словами Миколи Бурачека вони були "найвірнішими Нарбутовими учнями".

Видатний учитель охоче ділився з ними усіма творчими секретами, а учні жадібно засвоювали їх, проторуючи особисту дорогу в незвідане.

Особливо охоче Лесь Лозовський працював над шрифтом, "...не сприймаючи його як вимушений та нелюбимий елемент обкладинки. Він встиг навіть виробити свій індивідуальний, лаконічний і монументальний шрифт — шрифт Лозовського (обкладинки до збірки П. Тичини "Плуг", творів Степана Васильченка, численних видань нот), його літери енергійні, міцні. Вони люблять вписуватись у квадрати, ніби вирубані короткими ударами в усіх своїх нечис-

ленних і лапідарних конструкційних частинах. У різних обкладинках цей шрифт як ніякий інший враховував можливості поруйнованої у вирі громадянської війни поліграфії. Якщо не брати до уваги кольорів, то у відтвореннях він, здається, не спотворювався.

31 серпня 1919 року владу .в Києві захопили денікінці. Вони не визнали Академію за державну установу, й вона зійшла на півлегальне становище... На цей час Академія втратила й своє приміщення. Завдяки енергії Нарбута та його особистим зв'язкам із науковим товариством, Діпросоюзом та іншими установами, вона одержала матеріальну підтримку й розташувалась у приватних помешканнях будинку, де жив сам Нарбут (Георгіївський провулок, 11 —будівлю розібрано по війні). Тут 10 березня 1920 року Академія влаштувала свою першу звітну виставку, на якій експонувалися твори Георгія Нарбута (зокрема, "Фортуна"), його учнів Вячеслава Левандовського (став фундатором українського мультиплікату), Леся Лозовського та інших. Останній виставив свою станкову графіку "Малахіт", розроблену відрисовку Іоанна Предтечі та "Мементо морі" (інша назва — "Благовіщення")...

Ще за життя Нарбута (він помер 23 травня), Лесь Лозовський перейшов до майстерні монументального мистецтва, якою керував Михайло Бойчук. Так у творчості молодого графіка настав новий період. Більшість уцілілих його творів, передусім численні обкладинки, належать саме до нього. Лозовський сприйняв думку Бойчука про необхідність об'єднувати елементи, композиції в струнке ціле, розробляючи їх за обраною схемою. Його твори останніх двох років призначалися для книжки, від якої Їх тяжко відірвати, — вони монументальні. Лозовський часто застосовує масивну лінію, декоративну вже за своєю фактурою. Походить вона, можливо, з народних витинайок.

Тяжіючи до максимальних, останніх узагальнень, Лесь Лозовський приходить до не раз застосованої схеми, ідею якої дрібні варіації не порушують. У горішній половині обкладинки – великий чіткий заголовок. Вище – дрібніше – прізвище автора. У центрі чи трохи нижче узагальнений рисунок-знак, обмежений лінією, коли митцеві треба перейти до умовної тримірності. Знизу дрібними літерами зазначено назву видавництва.. Така обкладинка Лозовського нагадує книжкову графіку Антоніни Іванової, як і деякі обкладинки бойчукістів до черкаського видавництва "Сіяч" (1918). Не дивно, референт львівської газети "Громадський вісник" (1922) написав, що Лозовський — "єдиний і, мабуть, найсильніший учень Бойчука".

Як бачимо, Лозовський обирав учителів зі смаком. Вони не відкидали, а доповнювали один одного, нашаровувалися. Тому в пізніших його творах яскраво виявляються риси, набуті раніше. Наприкінці 1919 — на початку 1920 року, працюючи в Нарбута, Лозовський виконав композицію "Мементо морі", її колористика підноситься безпосередньо до новгородської ікони. Чи інший приклад. 1922 роком, коли молодий митець уже давно перейшов до М. Бойчука, датується його обкладинка до творів Михайла Коцюбинського. Тут він застосував прийом, характерний для молодого Нарбута й запозичений від давніх японських майстрів: у пейзажі небо віддано горизонтальним лініям, тоншим донизу й грубшим догори. Так проектувалися вії — горішня межа людського погляду. А на обкладинці до книжечки Миколи Шарлеманя дерево — в типовому білібінському трактуванні, наче розетка...

Восени 1921 року в Академії відкрилася нова виставка... Лозовський експонував на цій виставці вісім творів, що дали... привід говорити про багатогранність його таланту"[3].

Так, у нього було все, щоб вирости у Великого Майстра. Та доля виявилася занадто суворою – знайшовся не французький, а вітчизняний Дантес — у ніч на 20 березня 1922 року Леся Лозовського виявили у ліжку, задушеного рушником...

Сергій Гальчак

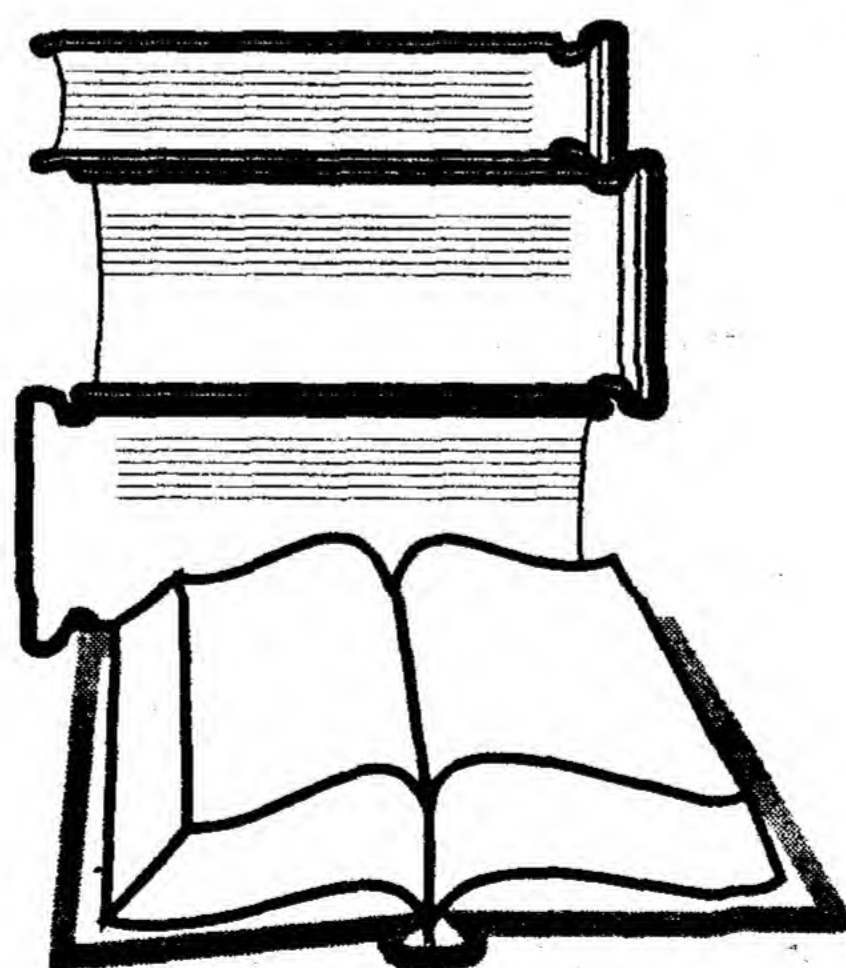
1 Білоконь С. Другий після Нарбута. //Україна. — 1989.— №5.— С. 16).

2 Україна.— 1989.— № 5.

3 Білоконь С. /Цит. праця/.— С. 16—17.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
Коротка бібліографія 1997-1999 рр.

Автономна Республіка Крим

Знаете ли вы Крым?/Авт.-сост.: В.Сухоруков, С.Шаповалова//4-е изд. перераб. и доп.-Сімферополь: Таврія, 1997.-208 с., іл.

Вінницька обл.

Голод 1932-33, 1946-47. Вінницька область: Документи і матеріали/Авт.-упоряд. Ф.А.Винокурова, Р.Ю.Подкур.-Вінниця: Антекс-УЛТД, 1998.-224 с.

Шульга І. Гірка правда. Нариси з історії Подільського селянства 1920-1932 років.-Вінниця: ВАТ "Віноблдрукарня", 1997.-152 с., іл.

Волинська обл.

Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики.-Луцьк: Ред. вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім.Лесі Українки, 1998.-189 с.

Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. Навчальний посібник для студентів історичних факультетів.-Луцьк: Ред.-вид. відд. волин. держун-ту ім.Лесі Українки, 1997.-222 с.

Волинська ікона XVI-XVIII ст.: каталог та альбом/Під ред. С.Кота.-К.; Луцьк: тов. "Спадщина", 1998.-102 с., іл.

Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск II.-Луцьк.-1999.-206 с.

Денисюк В. Волинь: події, факти, цифри: Туристські маршрути (Історико-краєзн. нарис). Відп. за випуск Є.Франчук.-Луцьк: Надстир'я, 1997.-144 с.

Карпінський В. Зародження і розвиток друкарства на Волині.-Луцьк: Надстир'я, 1998.-108 с. (Краєзнавча бібліотека Волині).

Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура: Мат-ли VIII Волин. іст.-краєзн. конф. 27-29 липня 1995 р. (Редкол.: Г.Бондаренко (відп. ред.) та ін.-Луцьк: Надстир'я, 1998.-134 с. (Волин. держ. ун-т, обл. тов-во краєзнавців та ін.).

Минуле і сучасне Волині: О.Цинкаловський і край: Мат-ли IX наук. іст.-краєзн. міжнарод. конф. 20-23 січня 1998 р. (Редкол.: Г.Бондаренко (відп. ред.) та ін.-Луцьк: Надстир'я, 1998.-297 с. (Волин. держ. ун-т, обл. тов-во к[illegible]єзнавців та ін.).

Поліщук Г., Чучмак Л. Село над Стиром: Історико-краєзн. нарис (про с.Перемиль).-Луцьк: Надстир'я, 1997. -78 с., іл. (Перемилю - 900).

Рожко В. Православні монастирі Волині: Іст.-краєзн. нарис.-Луцьк: Надстир'я, 1997.-347с., іл.

Серлюк О. Скарбниця історії Волині: Іст.-краєзн. нарис про Народний музей історії сіл госп.-ва.-Луцьк: Надстир'я, 1998.-121 с.

Чучман Л. Берестечко: Іст.-краєзн. нарис (про місто на Волині).-Луцьк: Надстир'я, 1997.-70 с., іл.

Дніпропетровська обл.

Богомаз М. Річка називається... (про річки Дніпропетров. обл.).-Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1998.-78 с.

Липка А. Орлівщина: Іст. нарис (про село Новомосковського р-ну).-Дніпропетровськ, 1997.-51 с., іл.

Мицик Ю. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст.-Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1997.-175 с.

Донецька обл.

Яхно І., Яхно А. Времівка на Донеччині: Іст. етногр. кн.-альб.-Донецьк: Донбас, 1998.-56 с., іл.

Житомирська обл.

Бердичівська земля в контексті історії України: матеріали Міжн. наук.-краєзн. конф. 18-21 травня 1999 р./Відп. ред. М.Кострица.-Житомир: М.А.К., 1999.-177 с. (Жит. наук.-краєзн. Тов-во дослідників Волині, Бердичівське регіональне відділення Тов-ва, Французький культурний центр в Україні та ін.).

Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. Мат-ли Всеукр. наук.-краєзн. конф. 17-19 вересня 1997 р.-Житомир: Журфонд, 1997.-192 с.

Кострица М., Рейтман Й. Хміль та пиво в Україні. З давнини до сьогодення.-Житомир, 1997.-240 с.

Марковський Б. Бердичівська земля з найдавніших часів до початку XX ст.: Історико-краєзн. нарис/За редакцією М.Кострици.-Бердичів, 1999.-84 с., 32 іл.

Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. мат-лів Всеукр. наук.-краєзн. конф. 25-27 червня 1997 р., присвяч. 80-річчю Української народної революції.-Житомир: Журфонд, 1998.-144 с. (Житом. наук.-краєзн. тов-во дослідників Волині та ін.).

Закарпатська об.

Довганич О., Пригара М. Нижньому Селищу - 540 років: Іст.-краєзн. нарис про село Хустського р-ну). -Ужгород: Патент, 1997.-85 с., іл.

Запорізька обл.

Збережемо тую славу: Громад. рух за увічнення історії укр. козацтва в другій половині 50-80-х рр. XX ст.: Зб. документів та матеріалів/ Упоряд. О.Бажан (керівник), О.Ігнатуша, О.Тедеєв та ін.-К.: Рідний край.-474 с.

Лиман І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва.- Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1997.-61 с. (Запорозька спадщина).

Повернені імена. Статті, нариси, короткі біографічні довідки (про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області).-Кн. І.-К.: Вир, 1998.-380 с.

Івано-Франківська обл.

Дейгчаківський І. Єзупіль. Від перших поселень до сьогодення: 400-літтю Єзуполя присвячується.-Івано-Франківськ: газ. "Вперед", 1997.-192 с., іл.

Київська обл.

Бабинці в часі. До 445-річчя першої згадки про селище в історичних документах). Тези доповідей і повідомлень шкільної краєзнавчої конференції. 28 листопада 1997.-К.-1997. - 18 с./ Упоряд: А.Ситник, В.Соколов.

Кіровоградська обл.

Матеріали конференції "Реабілітовані історією. Центральна Україна. 1917-1991 роки", 28-29 жовтня 1997 р.-Кіровоград, 1997.-50 с.

Луганська обл.

Горелик А. и др. История родного края (Луганская обл.): Учебное пособие.-Луганськ: Б.В., 1997.-21 с.

Львівська обл.

Пасічник Б. Віжомля. Короткий нарис історії села (на Яворівщині).-Львів: Каменяр, 1997.-103 с., іл.

Миколаївська обл.

Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Збірник наукових праць в 3 частинах.-Миколаїв-Одеса, 1999.

Одеська обл.

Майстровой Я. Улицы Одессы: Справочник по топонимам старой части города.-Одесса: упр. охраны объектов культурного наследия облгосадминистрации, 1998.-184 с.

Полтавська обл.

Волошин Ю. Українська автокефальна церква 1941-1944 (короткий історичний довідник).-Полтава, 1999.-51 с.

Лушакова А., Евселевский Л. Улицами старого Кременчуга.-К.: Техніка, 1997.-152 с.

Операція "Френтік". З історії бойової співдружності військово-повітряних сил СРСР і США, цивільного населення в роки Другої світової війни. Зб. документів і матеріалів/ Упоряд. О.Бажан, Ю.Данилюк, Д.Кальний, Р.Подкур.-К.: Рідний край, 1998.-485 с.

Село на нашій Полтавщині /Упоряд. В.Степенко.-К.: РВО "Поліграфкнига", 1997.-112 с.

Християнство і культура: традиції, сучасність: Збірник наукових праць.-Полтава.-1898.-182 с.

Рівненська обл.

Дерманські дзвони: Збірник спогадів та документів.-Рівне: Азалія, 1998.-109 с./Реабілітовані історією.

Пащук І. На терезах буднів: поезії різних років.-Рівне: Ліста, 1998.-75 с.

Прищепа Б., Нікольченко Ю. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі.-Рівне: Держ. ред. вид. підприємство, 1997.-248 с., іл.

Прищепа О. Вулицями старого міста: Топонімічне дослідження з історії Рівного.-Рівне: Б.В., 1997.-151 с., іл.

Сумська обл.

Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (Творча спадщина родини Марковичів) /Упоряд.: В.Акуленко, Н.Артищук. За заг. ред. Ю.Шемшученка.-К.: Ін. Юре, 1999.-234 с., 44 іл.

Лебедин: Зб. арх. документів і матеріалів/ Упоряд. Л.Момот, Т.Чернявська.-Харків: Фоліо, 1997.-156 с., іл.

Тернопільська обл.

Герета І. Теребовля. Шлях через віки: Іст.-краєзн. нарис.-Львів: Каменяр, 1997.-124 с., іл.

Харківська обл.

Дергачі: Зб. арх. док. і матеріалів /Упоряд Г.Бекетова та ін.-Харків: Фоліо, 1998.-196 с. (Краю мій, Слобожанщино!).

Саратов І. Іван Сірко.-Харків: АКТА, 1998.-110 с., іл. Ігуменцева В. Сто краєзнавчих читань (Хроніка та зміст)/Харківська державна наукова бібліотека ім.В.Короленка.- Х., 1997.-62 с.

Черкаська обл.

Соса П. та ін. Вулиці Черкас: істор. нарис.- Черкаси: НДІТЕХІМ, 1997.-137 с. (Черкаська обл. орг. Всеукр. спілки краєзнавців та ін.).

Чернівецька обл.

Дуб Р. Чи знаєте свій край? Сто запитань і відповідей: (Довідник з краєзнавства Кіцманського р-ну Буковини).-Чернівці: Б.В., 1997.-24 с. (До 585-річчя Кіцманя).

Чернігівська обл.

Кичко А. Село моє, гордість моя: Історико-краєзн. нарис про с.Шняківку Ніжинського р-ну.-Чернігів: Обл. ком. інформ., 1997.-43 с., іл.

М.Київ та правління Всеукраїнської спілки краєзнавців

II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м.Київ): Матеріали та документи/Упоряд. О.Бажан, А.Ситник.-К.: Рідний край, 1997.-186 с.

VIII Всеукраїнська наукова конференція: Історичне краєзнавство і культура: Наукові доповіді та повідомлення.-В 2-х ч.-Київ-Харків: Рідний край, 1997.-Ч. I.-431 с., Ч. II.-364 с. (Ін-т історії України НАНУ, Всеукр. спілка краєзнавців та ін.).

Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей).-Вип. 2.-К.: Рідний край, 1997.-320 с.; Вип. 3.-К.: Рідний край, 1998.-208 с.

Малий словник історії України/ В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода, Р.Бондаренко, М.Дмитрієнко, П.Панченко, О.Рубльов, А.Санцевич, А.Ситник, Є.Скляренко, Л.Шевченко та ін.-К.: Либідь,1997.-464 с.

Тисяча років історії Ленінградського району м.Києва: Метод. вид. (Уклад. С.Вакулишин.-К.: Укр. центр духов. культури, 1998.-48 с.

"Тільки двічі живемо..." Спогади про Сашка Кириченка пам'яткоохоронця, члена правління Всеукраїнської спілки краєзнавців).-К.: Видавничий дім "КМ Академія", 1997.-94 с.

Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. I. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.).-К.: КМ-Трейдинг, 1998.-Ч. I - 424 с., Ч. II - 360 с.

Хмельницька обл.

Великий терор на Хмельниччині: Історико-краєзн. зб. (свідчення та документи): Упоряд. В.Дмитрик, Л.Савицький.-Хмельницький: Літ. спілка "Поділля", 1997.-272 с.

Винокур І. Слав'янські ювеліри Подністров'я-Кам'янець-Подільський: Б.В. 1997. - 200 с.

Дивокрай: Хмельниччина Подільська: Науково-краєзн. альманах.-Хмельницький: Поділля, 1997.-Вип. 2.-106 с., іл.

Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Матеріали наук.-краєзн. конф.-К.: Рідний край, 1997.-248 с. (Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців та ін.).

Жезицький В. Репресивна політика на Поділлі в 20-х - першій половині 30-х рр.: Наукове видання.-К.: Рідний край, 1997.-95 с.

Земський Ю. Подільський єпархіальний історико-статистичний ко-мітет. Становлення та діяльність. - Хмельницький: Б.В. 1997. - 26 с.

Кам'янеччина в контексті історії Поділля: Наук. зб. (доповідей Всеукр. наук.-практич. конф., присвяченої 60-річчю Хмельницької обл., 75-річчю Кам'янець-Подільськ. р-ну.-Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997.-Т. I.-128 с., іл.; 1998.-Т. 2.- 64 с. (2 т. в одній книзі; Ін-т історії України, Центр дослідження історії Поділля та ін.).

Кушнір Б. Невторованими стежками.-Кам'янець-Подільський: Інформ. вид. від. пед. ін-ту, 1997.-192 с., іл.

Манкевич М. Старокостянтинівщина: Історичний формуляр.-Хмельницький: Поділля, 1997.- 164 с.

Опря А., Попович М., Смолінський В.І. Католицька церква на Поділлі: Історико-релігієзнавче дослідження.-Кам'янець-Подільський: Б.В., 1997.-27 с.

Пажимський О. Садибні ансамблі подільської Волині.-Самчики-Хмельницький: Б.В., 1997.-216 с., іл.

Прокопчук В., Телячий Ю. Лисець: Історико-краєзн. нарис (про село Дунаєвецького р-ну Хмельницьк. обл.).-К.: Рідний край, 1998.-96 с., іл.

Рибак І. Історія рідного краю XX століття: Навч. посібник для учнів X-XI класів загальноосвіт. шкіл.-Кам'янець-Подільський: Б.В., 1997.-44 с.

Ромарнюк В. Чабанівка: Історико-краєзн. нарис (про село Кам'янець-Подільськ. р-ну Хмельницьк. обл.).-Кам'янець-Подільський: Б.В., 1997.-142 с.

Савчук О. Збереження національної історико-культурної спадщини у контексті краєзнавчого руху кінця 50-х - початку 90-х рр.-К.: Рідний край, 1997.-71 с.

Старокостянтинів і край в просторі часу: Мат-ли Всеукр. наук. історико-краєзн. конф., присвяч. 470-річчю від дня народж. князя К.Острозького.-Хмельницький-Старокостянтинів-Самчики: Поділля, 1997. -280 с. (Хмельниць-ка обл. орг. Всеукр. спілки краєзнавців та ін.).

Творчі вершини вченого: Зб. наук. праць до 60-річчя проф. М.Кукурудзяка.- Кам'янець-Подільський: Держ., пед. ун-т, 1998.- 352 с.

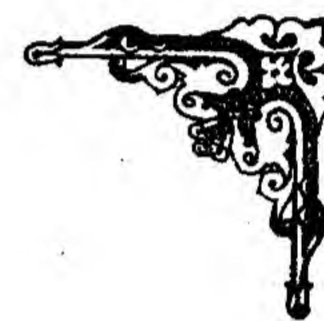
Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997): Мат-ли Всеукр. наук. історико-краєзн. конф. 26 вересня 1997 р., присвяч. 60-річчю Хмельницьк. обл.- Хмельницький: Доля, 1997.-465 с. (Хмельницка обл. орг. Всеукр. спілки краєзнавців та ін.).

Царик О. Відомі люди з Шепетівщини (Біобібліографічний довідник).-Ч. І.- Шепетівка: Б.В., 1997.-80 с., іл.

Бібліографію склав Анатолій Ситник

ЗІНЬКІВ В ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

Наукове пізнання історичного шляху, пройденого нашим народом, можливе не тільки на основі монографій, присвячених фундаментальним проблемам, але й при допомозі глибоких знань історії краю, міста, села, де людина народжується, живе і творить. Так сталося, що на протязі десятків років радянська історична наука захоплюючись дослідженнями глобальних проблем ігнорувала вивчення історії поселень або висвітлювала їх відповідно до заздалегідь сконструйованих ідеологічних схем. Цю прогалину в певній мірі заповнила унікальна багатотомна "Історія міст і сіл УРСР".

І все ж у світлі сказаного не може не тішити дослідження Івана Рибака "Зіньків в історії Поділля". Фактично вперше у краєзнавчій літературі регіону висвітлено історію села не у традиційному нарисовому жанрі, а на основі науково-монографічного аналізу документів та матеріалів з точним посиланням на джерела.

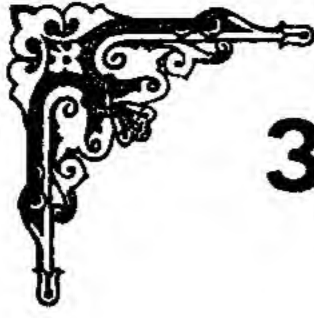
Вдалою, на наш погляд, є структура рецензованої праці, в основу якої покладено проблемно-хронологічний принцип. Вона складається з вступу, п'яти розділів та висновків. Спершу в монографії проаналізовано історію Зінькова від найдавніших археологічних пам'яток до першої письмової згадки про поселення у 1404 році.

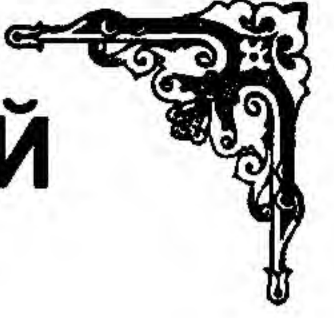
У другому розділі "Давнє місто на Поділлі" відслідковано соціально-економічний та суспільно-політичний поступ Зінькова як одного з найбільших міст краю у XV – XVI ст. та його поступовий занепад у XVII – XVIII ст. Досить змістовним виявився третій розділ "Містечко Зіньків на зламі двох епох". На основі багатого архівного матеріалу відтворено панораму поселення на подільському тлі. У четвертому розділі "Зіньків радянської доби" відстежено непростий шлях населеного пункту в роки революції, національно-визвольних змагань, непу, сталінізму, Великої Вітчизняної війни, післявоєнної розрухи, післявоєнної розрухи, розвиток села у 50 – 80-ті роки. І, нарешті, у п'ятому розділі "Село на славному Поділлі" з'ясовуються новітні соціально-економічні, побутові, демографічні проблеми та труднощі й шляхи їх можливого подолання.

Заслуговує на увагу значна джерельна база рецензованої монографії. Автор використав неопубліковані й опубліковані матеріали і документи, статистику, періодику, праці вітчизняних та зарубіжних дослідників. Все ж, поза увагою залишилася праця М. Абрамовича "Не забыть. Трагедия евреев города Зинькова". Нью-Йорк. 1994, та деякі інші новітні вітчизняні видання.

Відомо, що про Зіньків писали Михайло Грушевський і Юхим Сецінський, Олена Компан і Олександр Прусевич, Валентина Маркіна і Йосип Ролле, і все ж, не дивлячись на це, монографія Івана Рибака "Зіньків в історії Поділля" є цінним внеском у скарбницю поділлєзнавства, у вивченні та пропагуванні славної історії міст і сіл краю.

Петро Панченко

ЗАХИСТИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Після II-го з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців (Київ, грудень 1996) в Україні значно активізувалися наукові історико-краєзнавчі дослідження. Виявом цього процесу став успішний захист у 1997 і першій половині 1998 років на спеціалізованих учених радах 14-ти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, присвячених розробці регіональних аспектів минувшини України. З-поміж них привертають увагу дисертації, в яких досліджуються проблеми теорії, історії краєзнавчого руху, подається історіографічний аналіз наукової спадщини вчених і краєзнавців XIX-XX століть, синтезується накопичений досвід діяльності та творчості для потреб сучасності.

8 червня 1998 року на спеціалізованій ученій раді Національного університету імені Тараса Шевченка Д 26.01.20 відбувся захист кандидатської дисертації співробітником обласного краєзнавчого музею, вченим секретарем Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині Іваном Ярмошиком на тему: "Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX століть". Наукові керівники: д.і.н., професор Б.Кругляк, к.і.н., доцент В.Короткий. Офіційні опонети: д.і.н, профсор кафедри нової історії України Національного університету імені Тараса Шевченка М.Щербак, к.і.н., провідний науковий співробітник Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства К.Климова. Під час обговорення дисертації та у висновках спецради схвалено наукову працю здобувача щодо повернення в сьогодення імен репресованих і забутих у радянські часи подвижників краєзнавства на Волині. Напередодні захисту дисертації вийшла з друку брошура І.Ярмошика "Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX - на поч. XX ст." (Житомир.-1998.-22 с.).

29 травня 1998 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 76-51.03 Чернівецького держуніверситету ім.Юрія Федьковича відбувєя захист кандидатської дисертації співробітником Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Валерієм Нестеренком на тему: "Національні відносини на Поділлі в 20-30-ті роки XX століття". Науковий керівник: д.і.н., професор М.Кукурудзяк. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії України Чернівецького держуніверситету П.Брицький, к.і.н., директор Кам'янець-Подільського державного міського архіву С.Борисевич. Такого плану дисертаційне дослідження здійснене вперше. Воно викликало серед членів спецради тривалу дискусію та докладне обговорення. Здобувач у відповідях на численні запитання відстояв власну позицію, принципи та результати вивчення етногенезу, проблеми життя національних меншин на Поділлі зазначеного періоду. Під час роботи над дисертацією В.Нестеренко тісно співпрацював з Центром дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському державному педуніверситеті.

29 січня 1998 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.43.01 в Інституті української археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського відбувся захист кандидатської дисертації аспірантом з Дніпропетровська Юрієм Земським на тему: "Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1865-1920)". Науковий керівник: заслужений діяч науки і техніки України, д.і.н., професор Г.Швидько. Офіційні опоненти - д.і.н., заст.директора Інституту української археографії та джерелознавства Г.Боряк, к.і.н., завідувач сектору Українського державного науково-дослідного Інституту архівної справи та документознавства В.Шандра. Вперше в історичній науці на дисертаційному рівні узагальнено і всебічно проаналізовано становлення та діяльність, історико-краєзнавчі праці відомого в країні другої половини XIX - поч. XX ст. громадсько-наукового Подільського історико-археологічного товариства (Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет). Умотивовані здобувачем етапи функціонування краєзнавчої організації, історіографічні оцінки її наукової спадщини, введення в науковий обіг значного нового фактичного матеріалу дістали схвалення у членів спецради. Готуючи дисертацію Ю.Земський отримував науково-методичну допомогу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ, що діє у Кам'янці-Подільському.

Ольга Котоній

